

Recs Sp

Recs Sp Fly

gtd - 2 - 2

p/s 1881

891.99

17 - 35

891.99
P-32
Կայաց
ԲԱՅՅԻ

4.

320

ԴԱՆԻԹ ԲԷԿ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Վ Է Պ

(1722—1728)

Հոգեսցուք զկապանս նոցա,

«Եւ ընկեսցուք ի մէջ զլուծ նոցա»

2003

ԱՌԱՋԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐԳ

ԹԻՓԼԻՍ

Կովկաս. փոխ. զլիս. կառավ. տպարանում:

1881

4300

Доз. ценз. Тифлисъ, 15-го Мая 1881 г.

ԴԱՆԻԹ ԲԷԿ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Վ Է Պ

(1722—1728)

ՆՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐԲ

Ա.

Մըցխէթը, վրաց երկրի մայրաքաղաքը, այդ ժամանակ ներկայացնում էր մի աղքատ աւան, որ նշանաւոր էր նրանով միայն, որ այնտեղ էր գտնւում «Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ա Ր Ա Ր» անունով հոյակապ վանքը և այնտեղ էր բնակւում երկրի իշխանը, որ վրացիներից ընդունւում էր որպէս թագաւոր, իսկ պարսիկներից որպէս «Վ Ա Լ Ի»*) Ողորմեւր, գեանափոր խրճիթները զրված էին աւանի զանազան կողմերում և գեանի մակերե-

*) Վ Ա Լ Ի նշանակում է աւատական իշխան:

ւոյթից որոշվում էին իրանց փոքրիկ, բլրածն բարձրութիւնով միայն, որ նմանում էին խուրդ-ներին կազմած հողաբլուրներին, երբ գետինը փո-րելով դիպում են իրանց որջերի մուտքի առջև:

Վանքի զանգակատան բարձրութիւնից լսելի եղան վերջին հնչիւնները. հրաւիրում էին միա-բանութեանը ընթրիքի: Երեկոյեան խաւարը ար-դէն սկսել էր փոքր առ փոքր թանձրանալ: Գիւ-ղացիները քշում էին երկրագործական յոգնած անասուններին դէպի տուն և գիւղացի աղջիկ-ները գաղարեւ էին հեռու աղբիւրից ջուր կրե-լուց: Խրճիթներում այստեղ և այնտեղ երևում էր ճրագի լոյսը:

Այդ միջոցին աւանի մեռելային լուծիւնը աղմկիւեցաւ, չները բարձրացրին մի խառնածայն ազազով, երբ հեռուից յայտնուեցան մի խումբ ձիաւորներ, որոնք ամենայն թափով քշում էին իրանց երիվարները դէպի աւան: Որսորդական յոգնած բարակները տհաճութեամբ վազում էին ձիաների հետից և ամբողջ խումբը կորած էր փոշու թանձր մառախուղի մէջ: Ձիաւորներից մի քանիսը կրում էին իրանց բազուկների վրա բա-ղէներ: Երևում էր, որ այդ խումբը վերադառ-նում էր որսորդութիւնից: «Պարոնը»... ասեցին միմեանց մի քանի ուշացած գիւղացիներ և եր-կիւղածութեամբ մի կողմ քաշվեցան ճանապարհ բաց անելու համար:

Խումբը դիմեց դէպի քայքայված բերդը, որ վաղեմի ժամանակներից չլինված էր մի բարձրա-ւանդակի վրա: Այնտեղ էր «պարոնի» տունը: Բերդի ահագին դռները բացվեցան, ձիաւորները ներս մտան, և հասցնելով իրանց տիրոջը մինչև նրա բնակարանը, յետոյ գլուխ տալով ցրվեցան:

Մի երիտասարդ ձիաւոր, այդ խումբից բաժան-վելով, դիմեց ձորը, դէպի մի տառնաձայնած տը-նակ, ուր էր նրա բնակարանը:

— Մի մարդ, կէսօրվանից եկած, սպասում է ձեզ, աղայ, ասաց սպասաւորը, երբ նրա տէրը ցած իջաւ ձիուց:

— Ի՞նչ մարդ, հարցրեց աղան, յանձնելով ձիու սանձը սպասաւորին և հրամայելով, որ ման ա-ծէ, մինչև քրտինքը ցամաքի, յետոյ տանէ գարի տայ:

— Չեմ իմանում, նա ձեր անունը իմանում է, ասում է, որ ձեր երկրիցն է, պատասխանեց անհետաքրքիր ծառան, որին այժմ աւելի զբա-ղեցնում էր յոգնած ձին, որ պատած էր սապոնի փրփուրի նման քրտինքով, քան անծանօթ օտա-րականը, որ աղայի երկրիցն էր:

Երիտասարդը անհամբերութեամբ ներս մտաւ մի խուղի մէջ, որ միակ լուսաւորված սենեակն էր ամբողջ տան մէջ: Կա բաւական ընդարձակ, քառանկիւնի չլինվածք էր, որի պատերը կաղմ-ված էին, մինը միւսի մօտ կանգնեցրած, երկայն

ցիցներից, որոնց միջոցները հիւսած էին ծառերի ճիւղերով, յետոյ ձեւիւմ էին հասարակ կառուի: Սենեակի առաստաղը գմբէթաձև կերպով վեր էր բարձրանում, իր դադաթում թողնելով հրտիքի նման մի ծակ, որտեղից դուրս էր գնում նրա մէջ հաւաքված ծուխը: Ուրիշ լուսամուտներ չը կային. ցերեկը լուսամուտի փոխարէն ծառայում էր նեղ դուռը, որտեղից ներս էին թափվում արեգակի ճառագայթները: Բայց խկապէս ասած, այդ բնակարանը զրտի լոյսին ամենին պէտք չունէր. յատակի վրա թաւալված էին մի քանի գերաններ, որոնց ծայրերը միմեանց մօտ դրվելով, ամբողջ օրը ծխում էին, տարածելով իրանց շուրջը թէ լոյս, թէ ջերմութիւն և թէ խեղդող մոխր: Գլխերը ճրագի պէտք չը կար:

Օտարականը, կրակի մօտ կկզած, տաքանում էր: Չը նայելով, որ դարնան սկիզբն էր, բայց եղանակը դեռ մրսեցնելու չափ ցուրտ էր: Տեսնելով երիտասարդին, նա վեր բարձրացաւ, խոնարհութեամբ գլուխ տուեց:

— Ո՞րտեղացի ես, եղաւ երիտասարդի առաջին հարցմունքը:

— Ձեր ծառան տաթևացի է, պատասխանեց նա համարձակ կերպով, և մօտենալով, աւելացրեց.

— Աղայի համար նամակ եմ բերել:

Տաթևի անունը լսելիս, երիտասարդի սիրտը

սկսեց դողալ, բայց նա ծածկելով իր խռովութիւնը, ասաց.

— Տուր ինձ նամակը:

Օտարականը առեց գլխից մորթէ անագին փափախը, նրա ծալքից դուրս հանեց երկու մեծ ծրար, տուեց երիտասարդին:

Կրակի շուրջը, յատակի վրա, տարածված էր փափուկ և ցամաք խոտ, իսկ խոտի վրա փռած էին թանձր օթոցներ: Սենեակի մի կողմում, պատի տարածութեան չափով, հասարակ, անդոյն փայտից շինված էր երկայն տախտ, որի վրա փռված էր պարսկական գորգ և դրված էին մի քանի բարձեր, կարված արեւելքի զուսաւոր, մետաքսեղէն կերպասից: Այդ միակ մաքուր անկիւնն էր ամբողջ սենեակի մէջ, որ ցոյց էր տալիս փոքր ի շատէ ճաշակ և չքեղութիւն: Սենեակի պատի այն ճակատը, որ կողմում դրված էր տախտը, պատած էր նոյնպէս պարսկական գորգով: Նրա վրա քարշ էին տուած զանազան տեսակ զէնքեր, զանազան տեսակ զինուորական և որսորդական պարագայք: Երիտասարդը ծալապատիկ նստեց տախտի վրա, հրամայելով իր ծառային, որ տանէ նամակաբերին իր մօտ ախոռատունը, իսկ ինքը բաց արեց նամակներից մէկը, և սկսեց կրակի լոյսով կարդալ:

Նախ ուշադրութիւն դարձրեց նա ստորագրութիւնների վրա: Ստորագրութիւնների բաղմու-

Թիւնը, որոնց իւրաքանչիւրի մօտ դրօշմված էր մի-մի կնիք, տալիս էր այդ նամակին աւելի հանրազրի ձև: Առաջին տեղը բռնում էր Տաթևի վանքի վանահայր, մի և նոյն ժամանակ Ղափանի ամբողջ վիճակի առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոսի խոշոր կնիքը: Յետոյ կարգով չարված էին միւս վանքերի եպիսկոպոսների և վարդապետների կնիքները: Նրանցից յետոյ Սիւնեաց աշխարհի: Վանազան իշխանների, մէլիքների և տանուտէրների կնիքները վերջին տեղն էին բռնում: Գրանցից չատերին երիտասարդը անծառն ճանաչում էր, իսկ ոմանց անունները միայն լսած էր: Նամակը սկսվում էր օրհնութիւններով և բովանդակում էր իր մէջ խիստ տխուր նկարագիր Սիւնեաց աշխարհի ցաւալի դրութեան մասին: Նա պատկերացնում էր հայոց ճնշված ժողովրդի վերջին աստիճանի թշուառութիւնը, մահմեդականների անդթութիւնները, լոտների անսահման բռնութիւնները, բնակիչների անդադար կոտորածները, գերութիւնները, յափշտակութիւնները, — բոլորը արիւնով, արտասուքով և խորին ցաւակցութեամբ գրված:

«Գանակը սկսորին է հասել»... այս խօսքերով վերջանում էր նամակը — «մեր երեսին պատուի մի կաթիլ անգամ չեն թողել... մեր կնիքներին, մեր աղջիկներին մեր աչքի առջև բռնաբարում են և մենք լուռ նայում ենք... Մեր վանքերը,

մեր եկեղեցիները անասունների ախոռատուն են դարձնում և մենք համբերում ենք... Մեր տաճարների սրբութիւնները կողոպտում են և խաչերը շների շլինքից քաշ են տալիս, իսկ մենք ձայն հանել չենք համարձակվում... Մեր զաւակներին, մեր ձեռքից խլելով, օտար երկրներում վաճառում են, մենք արգելել չենք կարողանում... Մեր ձեռքի վաստակը մեղանկյ յափշտակում են, մեզ թողնում են քաղցած, իսկ մենք բողբոջել չենք կարողանում... Ոչ ոք չէ լսում մեր ձայնը, ոչ ոք չէ սրբում մեր արտասուքը: Մնացել է վերևում — Աստուած, իսկ ներքեում՝ դու, Գաւիթ բէկ: Խեղդամահ եղած հայրենիքի վերջին հառաչանքը կոչում է քեզ: Լսիր նրա ձայնը, լսիր նրա աղաչանքը, օգնութեան ձեռք մեկնիր: Այն հայրենիքը, որ քեզ սնուցել է, որ քեզ կեանք է տուել, քեզանից կենդանութիւն է սպասում: Մի թող տուր նրան իսպառ մահանալ: Ժողովրդի յոյսը քեզ վրա է դրած: Քո հզօր աջը պէտք է փրկէ նրան: Այդ է Աստուծոյ և մեր Տէր Յիսուսի Քրիստոսի կամքը: Ուրիշ ճար չէ մնացել. ամեն բան փորձեցինք, ամեն հնար գործ դրեցինք, ամեն ստորութիւն յանձն առինք, բայց բռնակալի դադանութիւնը ամոքել չը կարողացանք: Մեր ստրկութեան լուծը օր ըստ օրէ ծանրացաւ, մեր վիճակի դառնութիւնը օր ըստ օրէ սաստ-

կացաւ։ Այժմ ժողովուրդը ուխտեւ է կատարել մի վճռական գործ—կամ միանգամով կոտորվել և ընծայինջ լինել, կամ բոլորովին ազատվել մահմեդական բռնակալութիւնից։ Բայց ժողովրդին պէտք է մի փորձված ձեռք, որ առաջնորդէ նրան։ Այդ ձեռքը Նախախնամութեան կամքով պէտք է լինի քոնը։ Այն օրը, երբ դուռք կը կոխես հայրենիքի հողի վրա, ժողովուրդը մի մարդու պէս կը կանգնի և քո գրօշի ներքոյ կը սկսէ մաքրել երկիրը մահմեդական պղծութիւնից։ Ամեն ինչ պատրաստված է. մնում է քո հրամանը,—և ահա ժողովուրդը կը շարժվի... Շտապիր, Գաւիթ բէկ, ազգը, հայրենիքը և եկեղեցին կանչում են քեզ և իրանց ազատութիւնը քո ձեռքից են սպասում...

Մի սոսկալի սառսուռ տիրեց երիտասարդի մարմնին, երբ նա աւարտեց նամակի ընթերցումը։ Նրա սիրտը սկսեց անհանգիստ կերպով բաբախիլ և ձեռքերը սկսեցին դողդողալ։ Նա ընկաւ այն ցաւալի դրութեան մէջ, որպէս մի մարդ, որ յանկարծ լսում է սիրելի ծնողների մահուան բօթը։ Բայց այստեղ մեռնողը հայրենիքն էր, մեռնողը մի ամբողջ ժողովուրդ էր, իսկ ինքը—նոյն ժողովրդի հարազատ որդին։ Յանկարծ զարթեցան նրա մտքում վաղեմի յիշողութիւնները, որ մինչև այնօր հանգած էին։ Նա յիշեց այն հանդիսաւոր խոստումը, որ եր-

դումով ուխտել էր իր ծնողների գերեզմանի վրա։ Նւ կարծես, այդ թշուառների ուրուականները, նոյն վայրկենում դուրս գալով իրանց հանգստի խորքից, լի յանդիմանական ցատումով, սկսեցին պախարակել նրան, չդու երդմնազանց ես... Նա զգաց մի սարսափելի սոսկում և նամակը ցած ընկաւ նրա ձեռքից։ Նրկար նա գտնվում էր հոգեկան խորին խռովութեան մէջ, որպէս մի յանցաւոր, որ յանկարծ զգում է խղճի խայթը... Խնչն էր մինչև այնօր կապել նրան մի օտար երկրի հետ, ինչն էր մոռանալ տուել նրան հայրենիքի թշուառութիւնը։ Այդ հարցը ծագեց նրա մտքում, երբ միանգամով պատկերացաւ նրան տիսուր և վշտալի անցեալը...

Նա շտապով բացարեց երկրորդ նամակը։ Դա բարեկամի նամակ էր լի վաղեմի յիշատակների ջերմ զգացմունքներով։ Նրան գրել էր Ստեփաննոս Շահումեանը, Գաւիթ բէկի մանկութեան ընկերը։

«Յիշիր, Գաւիթ, այն ցաւալի օրը,—գրում էր նա ի միջի այլոց,—երբ ես Ֆաթալի խանի բանտումն էի, իսկ դու, ողբալի կրակի բոցերից մի բախտով ազատված, գտնվում էիր ծերունի ներքինապետի խնամակալութեան ներքոյ։ Յիշիր այն կրակը, յիշիր այն բոցերը, որոնց մէջ այրվեցաւ քո հայրը, քո մայրը, քո

քոյրերը: Այն կրակը դեռ չի հանգել: Նա հըր-
դենում է մեր ամբողջ հայրենիքը: Նա ճարա-
կում է մի ամբողջ ժողովուրդ: Ո՞վ պիտի հանգ-
ցնէ նրան, եթէ ոչ այն մարդը, որ իր անձի վրա
փորձել է նրա բոլոր դժոխային տանջանքը...

Մի քանի տողերից յետոյ շարունակում էր
նա:

«Ոչ ոք խեղացի չի կռիւ այն մարդուն, որի
տունը հրդեհով պաշարված է, որի զաւակները
կրակով պատած են, որի կայքը այրվում է, իսկ
նա, այդ բոլորը թողած, շտապում է իր հարե-
ւանի տունը կրակից ազատելու համար: Գո ե-
ռանգը, քո ջանքերը վրաց խարխուլ քահն պահ-
պանելու մասին, յիշեցնում է ինձ այդ համե-
մատութիւնը: Ի՞նչ կը շահվի քո քաջութիւնից,
քո պատերազմական տաղանդից հայոց թշուառ
աշխարհը, երբ դու քո բոլոր ուժերը, քո մտքի
և սրտի բոլոր զօրութիւնը վատնում ես յօգուտ
օտարի, մինչդեռ քո հայրենիքը քեզ պիտի ներին
աւելի կարօտութիւն ունի: Դու այժմ քո հզօր
ուսերի վրա տանում ես բոլոր ծանրութիւնը մի
քայքայված տէրութեան, որ ընկնելու վրա է:
Դու շատ անգամ պահպանեցիր նրան իր անկու-
մից, դու շատ անգամ ազատեցիր նրան իր
թշնամիներից, շատ անգամ յաղթող հանդիսա-
ցար սարսափելի կռիւների մէջ: Բայց որքան
շահվեցիս այդ բոլորից հայոց թշուառ ազգը...

«Գաւթի, մենք դասընկերներ ենք եղել. մենք
ճաթի վանքում, հանգուցեալ Յարութիւն վար-
դապետի մօտ միասին էինք կարդում հայոց
պատմութիւնը: Կարծես, այդ ազգի ճակատագրի
մէջ մի անէծք կայ: Նա ստեղծում է մեծ մար-
դիկ, ստեղծում է հանճարներ, միայն օտարներին
ծառայելու համար: Ակսեալ ազգերի պատմու-
թեան ամենախորին հուշիւնից, Հայաստանը
միշտ տուել է թէ իր դրացիներին և թէ հեռա-
ւոր ժողովուրդներին իր զաւակների ամենաըն-
տիրները: Բաբելոնացոյց, Եգիպտացոյց նշանաւոր
պետական մարդիկների թւում առաջին տեղը
բռնում են հայերը: Հայերը տուեցին Հոօմին և
Բիւզանդիային ոչ միայն քաջ զօրապետներ, այլ
մինչև անգամ կայսրեր: Ահա եւ Պարսկաստանը
իր ամենանեղ ճգնաժամի միջոցին փրկութիւն
էր գտնում հայ զօրապետների ձեռքով: Այրենի
մանգօլները, միջին Ասիայի խորքերից դուրս
գալով, հայ զօրապետները առաջնորդութեամբ,
ոտնակոխ արեցին ամբողջ պետութիւններ:
Բաղդադի և Գամասկոսի արաբական խալիֆա-
ները հայ զօրապետների ձեռքով տիրեցին ան-
սահման երկրներ: խաչակրները իրանց ամենա-
յաջող պատերազմներով պարտական են հայոց
քաջերին: Մինչև անգամ ամենահեռաւոր Հնդկ-
կաստանի թագաւորութիւնները երկար ժամա-
նակ օգուտ էին քաղում հայ զօրապետների

խելքից և քաջութիւնից: Ի՞նչու եմ խօսքս երկաբացնում: Ո՞ր երկիրը, որ աղզը, որ թագաւորութիւնը չէ շահվել հայոց ուժերից: Նոյն իսկ քո վրաստանը, Գաւիթ, քանի՜-քանի անգամ վայելել է հայ մարդու օգնութիւնը: Երայց միշտ ապերախտ, միշտ անշնորհակալ է մնացել դէպի հայը: Եթէ այդ անհոգ, թեթեամիտ աղզը այսօր գոյութիւն ունի, դրանով նա պարտական է հայերին: Հայաստանը, իբրեւ մի բնական վահան, միշտ պաշտպանել է նրան պարսիկներին, արաբացիներին և մօնղոլների յարձակումներին: Արեւելքից հեղեղի նման եկած բոլոր բարբարոսների արշաւանքները թափել են իրանց անդթութիւնը Հայաստանի վրա և անցել: Իսկ վրաստանը միշտ մնացել է թագնւած մեր ետեւում: Եւ եթէ պատահել է մեզ նրջնցից օգնութիւն խնդրել, միշտ սուտ խոստումներով խաբել են մեզ: Բայց հայը, միամիտ հայը, միշտ մնացել է հաւատարիմ, միշտ անձնանուէր և միշտ զոհաբերող դէպի օտարը: Նա թողել է իր տան գործը, մոռացել է իր ցաւերը և օտարի տան հոգսն է հողացել: Նա թողել է իր երկրի աւերակները և օտարի համար պաշտոններ է կանգնել: Նա մոռացել է իր խորտակված դահն ու գաւաղանը և օտարի դրօշի փառքն է բարձրացրել: Միթէ այդ բոլորը դու չը տեսար մեր պատմութեան մէջ. — անա զրանումն է մեր գըլ-

խաւոր հիւանդութիւնը: Մենք մեզ ծառայել չը դիտենք. մենք մեզ համար անշնորք ենք, իսկ օտարի համար շնորհալի: Եթէ հայոց բոլոր հանճարները վատնված չը լինէին յօգուտ օտարների, եթէ նրանք ծառայած լինէին իրանց հայրենիքին, ես հաւատացած եմ, որ այսօր Հայաստանը այս թշուառ դրութեան մէջ չէր լինի:...

Եւ խօսքը, դու էլ կը հասկանաս, Գաւիթ, աւելի աղնիւ և բարեխիղճ ծառայողների մասին է, որոնք թէն իրանց հայրենիքին մի օգուտ չեն հասցրել, բայց ուղղակի վնաս էլ չեն տուել: Իսկ որքան շատ է այն դաւաճանների թիւը, որոնք մի արիւնոտ գործիք դառնալով օտարների ձեռքում, սկսել են իրանց հայրենիքը աւերակ դարձնել, սկսել են իրանց հարազատ եղբայրներին կոտորել: Թէ առաջիններին և թէ վերջիններին ես չտեսմ եմ զանազանում միմեանցից: Զանազանութիւնը այսքան է միայն, որ մէկը վնասում է ուղղակի կերպով, զիտակցաբար, իսկ միւսը վնասում է կողմնակի կերպով, անզիտակցաբար: Մէկը, իբրեւ ծախված դաւաճան, վատակի նման արիւնով է կրակով լեցնում է Հայաստանը, իսկ միւսը, իբրեւ բարեխիղճ վարդան, պարսից զօրքերի գլուխն անցած, Գոշանների հետ է պատերազմում և իր յաղթութիւններով ուժ և զօրութիւն է տալիս Հայաստանի թշնամուն: Ի՞նչ ես կարծում, Գա-

ւիթ, դա նոյնքան վնասակար չէ, որպէս առաջինը: Ես դոնէ վնասակար եմ համարում: Ես կարծում եմ, եթէ վարդանը վերջը իր սուրը չը զարձնէր պարսիկների դէմ, նոյնքան վնասակար կը լինէր, որքան վասակը: Մտապել հայրենիքի թշնամուն, իր ազգի կործանողին, բարձրացնել նրա փառքը և զօրութիւնը,—այդ նշանակում է ի վնաս իր ազգի գործել: Մեծ տարբերութիւն չը կայ այդ երկու մտքերի մէջ՝ դող լինել կամ գողի բարեկամ: Օտարի ծառայութիւնը մի այսպիսի բան է, որովհետեւ բոլոր օտարները մեր թշնամիներ են: Ահա բարեկամ չունենք, և չենք էլ կարող ունենալ, քանի որ մենք ինքներս մեզ բարեկամ չենք: Ով որ իր ազգը, իր հայրենիքը չէ սիրում, իրաւունք չունի օտարներից սէր պահանջելու: Մեր թշուառ վիճակը մենք ինքներս ենք ստեղծել մեզ համար. ուրիշ ոչ ոք մեզաւոր չէ»...

«Ես գիտեմ քո մեծահոգութիւնը, Գաւիթ, դու այն տեսակ մարդիկներից ես, որոնց համար հայրենիք և ազգութիւն չը կայ, որոնց հայրենիքը լայնածաւալ աշխարհն է, իսկ ազգութիւնը՝ ընդհանուր մարդկութիւնը: Գու պատրաստ ես օգնել ամեն տեղ, ուր խղճութիւն և բռնութիւն կը գտնես: Բայց «չապիկը աւելի մօտ է մարմնին».... «Պէտք չէ Իսրայէլի որդիների հացը ձգել հեթանոսների շներին»... Զիշում ես այդ աւետա-

րանական խօսքը: Մեր զաւակները քաղցած թողնելով, օտարների որդիներին հացի մասին հոգալը մի մեծ առաքինութիւն չի համարվի մեզ համար: Մենք այնքան սակաւ միջոցներ ունենք, մեր ուժերը այնքան անբաւական են մեզ համար, որ պէտք է խնայենք նրանց, իսկ մենք աննպատակ կերպով սպառում ենք...

«Ես ոչինչ նշանակութիւն չեմ տալիս այն փառքին, այն հռչակին, որ հայը ստանում է օտարների ծառայութեան մէջ: Ես այդ համարում եմ մինչև անգամ մի տեսակ յանցանք դէպի մայրենի երկիրը, ես այդ համարում եմ մի տեսակ ապերախտութիւն դէպի այն ազգը, որի արիւնն է կրում մարդ: Այդ խօսքերը թող չը վիրաւորեն քեզ, Գաւիթ, ես խօսում եմ ընկերի և բարեկամի հետ: Նոյնից ես դու կատարում քո պարտքը դէպի հայրենիքը: Ախար այն մարմինը, այն արիւնը, այն սիրտը, այն հոգին,—բոլորը, ինչ որ ունես դու, պատկանում են քո հայրենիքին, բոլորը այստեղից ես ստացել: Նոյնու չես յետ տալիս նրան այն, որ ստացել ես: Միթէ դու այն վատ պարտազանցներից մէկը չես լինի, եթէ կուրանաս քո վճարը: Այո, կը լինես, և մեղանից ամեն մէկը նոյն վատութիւնը արած կը լինի, եթէ այդպէս կը վարվի...»

Յետոյ նա Գաւիթ բէկի ուշադրութիւնը դարձնում էր Սիւնեաց աշխարհից նրան ուղարկված

հանրագրի վրա, յորդորում էր ժողովրդի ներկայացուցիչների ձայնը յարդել, յորդորում էր թողնել վրայ ծառայութիւնը և փութով աճապարել զէպի հայրենիքը: Նկարագրում էր Հայաստանի խառնաշփոթ քաղաքական դրութիւնը, բացատրում էր պարսից պետութեան ջլատումը և նրա օրըստօրէ քայքայումը, որից պէտք էր օգուտ քաղել, նպատակադարմար ժամանակը չը կորցնել և ժողովուրդը ազատել այդ ազգի բարբարոսութիւնից: Յետոյ մի փոքր գովուելով իր ընկերի անձնասիրութիւնը, նա աւելացնում էր.

«Մեր ազնուական դասը փչացած է, Գաւիթ, նրանց վրա մեծ յոյս դնել չէ կարելի: Գարերի ընթացքում, պարսից ազդեցութեան ներքոյ, աշխիւ արիւնը նրանց երակներում խարդախվեցաւ: Այժմ ժողովրդին պէտք է փրկէ ժողովրդի մարդը—նրա միջից դուրս եկած, նրա հարազատ որդին: Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը, բացի քեզանից, Գաւիթ, բացի մի անձնից, որ իր վրա փորձել է ժողովրդի բոլոր տանջանքը, բոլոր ցաւերը: Քո կոչումը մեծ է այդ գործի մէջ: Հանդամանքները ստեղծեցին քեզ ժողովրդի փրկիչը լինել:—Նւ այդ պիտի կատարես դու...»

—Կը կատարեմ... ասաց նա խորին ցաւակցութեամբ և նամակը ցած դրեց:

Բ.

Այնուհետեւ Գաւիթ բէզը հրամայեց կանչել իր մօտ նամակաբերին:

—Ի՞նչպէ՞ս է քո անունը, հարցրեց, երբ յայտնվեցաւ նա:

— Աղասի, ձեր ծառան, պատասխանեց նամակաբերը, մի առանձին անձնավստահութեամբ կանգնելով բէկի առջև:— Իմ հայրը մէլիք Վարթանէսի մօտ տնտես էր, իմ մայրը այնտեղ լուացարար էր. ես նրանց ընտանիքի մէջ եմ ծնվել և նրանց հացով եմ մեծացել: Նրանց տան կործանման ժամանակ իմ հայրը սպանվեցաւ. անիրաւ պարսիկները նրան խէնջարներով ծակծակեցին, սողպում էին, որ ցոյց տայ մէլիքի բոլոր հարստութիւնը: Բայց հայրս լուռ մնաց և աւելի լաւ համարեց մեռնել, քան իր տիրոջ կայքերի մատնիչը լինել: Նրանից յետոյ մայրս շատ չապրեց, կսկիծը նրան շուտով գերեզման տարաւ, երբ ես Ստեփաննոսի հետ գերի ընկայ Ֆաթալի խանի ձեռքում: Երբ թորոս իշխանը մեզ ազատեց, այնուհետեւ ես չը բաժանվեցայ Ստեփաննոսից: Որպէս իմ հայրը ծառայել էր նրա հօրը, ես էլ սկսեցի ծառայել որդուն:

— Այդ բոլորը լաւ, նրա խօսքը ընդհատեց բէկը. — դու այն աստ, հիմայ ի՞նչ է չինում քո տէրը:

— Ի՞նչ կարող է չինել թեքերը կտրված արծիւը.

նրա հօր երկրներին այժմ տիրում է ուրացող մէլիք Ֆրանգիւլը: Ինքը իշխանը գլուխ գնելու տեղ չունի: մնում է նրան Քօթողուի նման թափառել մի տեղից միւս տեղ, պատժել, վրէժխնդիր լինել ուր որ անիրաւութիւն, անարդարութիւն կը տեսնվի:

— Մարդիկ ունի իր ձեռքի տակ:

— Մի փոքրիկ խումբ միայն, բայց այդ խումբը արժէ հազար մարդու: բոլորը մեր երկրի քաջերից ընտրեալներն են, բոլորը մի հոգու պէս կապված են իրանց սիրելի պետի հետ:

— Դժու էլ իշխանի խմբիցն ես:

— Այո:

Գաւիթ բէկին մեծ բաւականութիւն էր պատճառում խօսակցութիւնը իր հայրենակցի հետ. այդ մասամբ լցուցանում էր տարիներով տարազիր երիտասարդի սրտի կարօտութիւնը: Նա հրամայեց Աղասուն նստել իր մօտ: Աղասին տեղաւորվեցաւ խարոյկի մօտ, օթոցի վրա: Նրան շատ զարմացնում էր բէկի անշուք կացութիւնը: Նա սպասում էր դտնել վրաց թագաւորի հռչակաւոր զօրապետին փառաւոր պալատի մէջ, չըջապատած աշխարհի բոլոր շքեղութիւններով: Իսկ այժմ ինչ էր տեսնում, — մի դեռնափոր խրճիթ, որի նմանը Ալանեաց երկրի ամեն մի գիւղացին ունէր: Ո՞րքան աղքատութիւն է տիրում այդ երկրում, մտածում էր Աղասին. երբ

երկրի նշանաւոր պետական մարդը այդպէս է ապրում, ապա ինչ կը լինի խեղճ ժողովրդի դրութիւնը:

Աղասու մտածութիւնները ընդհատեց բէկը, հարցնելով, թէ մէլիք Ֆրանգիւլը և Գաւիթ ուրացողը ինչ տեսակ յարաբերութիւնների մէջ են:

— Որպէս երկու շներ, պատասխանեց Աղասին, — միմեանց խեղդում են, և ամեն մէկը աշխատում է միւսի ձեռքից օսկորը խլել:

— Խանը ձրին աւելի է համակրում:

— Խանը իր օգտին է նայում, որը աւելի շատ կաշառք է տալիս, նրա խօսքն է լսում:

Գաւիթ բէկի տան մէջ ընակվում էր մի վրացի ընտանիք նրա սեպհական գիւղի ճորտերից: Այդ գիւղը բէկը ընծայ էր ստացել վրաց թագաւորից, այն փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, որ նա կատարեց լէվկիների դէմ: Բէկի ամբողջ տնտեսութիւնը այդ ընտանիքի ձեռքումն էր. հարսները և աղջիկները ծառայում էին որպէս աղախներ, իսկ տղամարդիկը որպէս սպասաւորներ: Նրանք ընտանեւոր, առանց քաջիկու, անզաղար ներս էին մտնում և դուրս գալիս, իրանք էլ չը հասկանալով, թէ ինչ բանով են դբաղված: Բէկը հրամայեց ընթրիք պատրաստեն:

Մի քանի կնիկներ մօտեցան խարոյկին, յա-

տակի կենսորոնում թաւալլած դերաններ ծայրերը մօտեցրին միմեանց, կրակը բոցավառվեցաւ, տարածելով իր շուրջը խիստ ախորժ լուսաւորութիւն: խարոյկի վրա, առաստաղից քարշ էին ընկած մի քանի շղթաներ, ջահեր կախ տալու շղթաների նման: Նրանց ծայրերը վերջանում էին կեռ կարթերով և հասնում էին մինչև խարոյկը: Նրանցից կրակի վրա քարշ էին տալիս մեծ և փոքրիկ կաթսաներ, երբ պէտք էր մի բան եփել: Կնիկները քարշ տուեցին կաթսաները և սկսեցին ընթրիքի պատրաստութիւն տեսնել:

— Այսօր բերած փասխանները մի քանիսը խորովեցէք, ասաց բէկը, դառնալով դէպի կնիկները:

— Տէր ես, պատասխանեցին կնիկները խորին հաճութեամբ, և նստելով կրակի շուրջը, մերկ գետնի վրա, սկսեցին մի և նոյն սննեակում փետրահամ անել փասխանները, որոնք բէկի այն օրվայ որսորդութեան արդիւնքն էին:

Բէկը դարձեալ շարունակեց իր խօսակցութիւնը նամակաւորների հետ Սիւնեաց աշխարհի վրա: Բայց երկու մանկահասակ կնիկները մէջ անց էր կենում մի այլ, աւելի հետաքրքիր խօսակցութիւն:

— Ի՞նչ սիրուն փետուրներ են, ասաց նրանցից մէկը, Թինան, մի առանձին հրճուանքով: — Եթէ այդ փետուրներն էլ հաւաքելու լինեմ ինձ

համար, իմ փետուրէ բարձր լցված կը լինի, կը դնեմ զլիսիս ու այսպէս անուշ քնով կը քնեմ: Վերջին խօսքերի արտասանելու միջոցին երկտասարդ կիներ ձեռքը դրեց ականջին, զեղեցիկ աչքերը խիեց և զլուխը մի կողմ թեքեց, ցոյց տալու համար, թէ ինչպէս անուշ քնով պիտի քնէ:

Թինայի աջ դերեակայական բաւականութիւնը զրգուեց նրա աշխատակցի՝ Գարօի նախանձը և հետեապէս նրա բարկութիւնը, և նա սաստիկ խթելով Թինայի կողքը, ասաց.

— Ի՞նչու միայն քեզ համար, խողի զաւակ, ապա ես բարձ չեմ ուղի: Ինչ որ լինի — ինձ համար: Ես էլ կուղեմ...

— Դու Աստուծոյ կրակը ու սատանայի ցաւը կուղես, պատասխանեց Թինան, չը մոռանալով նոյն կերպով խթել Գարօի կողքը: — Բո այդ մէյմունի զլիսին խոտի բարձր աւելի սաղ կը գայ:

Թինայի համեմատութիւնը չափազանց էր. Գարօի զլուխը ամենին մէյմունի նմանութիւն չունէր, ընդհակառակն, նա աւելի թարմ և ախորժեղի դէմք ունէր: Այդ վիրաւորանքը մի կողմից, և գուցէ կողքի ցաւը միւս կողմից, զրգուեցին Գարօին երկու ձեռքով պինդ բռնել Թինայի ծամերից և այնպիսի սաստիկ ուժով

ձիդ տալ, որ փոքր էր մնում կրակի մէջ պիտի զլորէր նրան:

—Վայ...վայ...գոչեց Թինան և ինքն էլ փոխադարձաբար բռնեց Գարօի ծամերից:

Սկսեցին միմեանց քաշքշել: Աղմուկը նրանց վրա դարձրեց բէկի ուշադրութիւնը: Բայց, երևի, այդ տեսակ գործողութիւնները այնքան յաճախ կրկնվում էին բէկի տան մէջ, որ նա մի առանձին նշանակութիւն չը տուեց, միայն զգուշացրեց, որ իրան չը խանդարեն:

—Թինա, Գարօ, այդ քնն խաբար է, այստեղ կուեկու տեղ չէ, եթէ ուղում էք միմեանց խեղդել, գնացէք դուրսը:

Մինչ երկու կնիկները պատշաճը և քաղաքավարութիւնը պահպանելու համար պատրաստվում էին իրանց կռիւը տեղափոխել սենեակից դուրս, վրա հասան նրանց ամուսինները: Նրանցից իւրաքանչիւրը վառելու փայտերից մի կտոր վեր առնելով, սկսեց իր կնոջը ծեծել: Խռովութիւնը աւելի աղմկալի կերպարանք ստացաւ:

—Անզգամներ, ասում էին նրանց,—կուեկու ժամանակ էք գտել, չէք տեսնում մեր տէրը այս գիշեր հիւր ունի:

Կարծես, հիւրի մօտ միայն պէտք էր համեստ լինել: Երկու կնիկները ընդունեցին այդ խրատը և իրանց մտքում յետաձգեցին կռիւը մի ուրիշ ժամանակի: Խաղաղութիւնը կրկին տիրած կը

լինէր, եթէ այդ միջոցին ներս չը վազէր երկու հարսների կատաղած սկեսուրը, կարգ և կանոն սիրող Գեթեանը: Նա խլեց մի փայտի կտոր և սկսեց իր որդիների պակաս թողածը ինքը լըրացնել: Հարսները սաստիկ ճիչ բարձրացրին:

—Հա այդպէս... հա այդպէս... կրկնում էր բարկացած պառաւը ու խփում:

—Բաւական է, Գեթեան, հանգստացէ՛ք, ասում էր բէկը փոքր ինչ վրդովված ձայնով և հրամայում էր դադարել:

—Գրանց պէտք է ծեծել, տէր իմ, պատասխանում էր բարեսիրտ Գեթեանը, շարունակելով իր գործը.—Բանի օր է, որ ծեծ չեն կերել, դրա համար կատաղել են: Գրանց սէտք է ծեծել, միշտ ծեծել:

—Բաւական է, դարձեալ կրկնեց բէկը:

Բարկացած պառաւը այժմ դարձաւ դէպի իր տէրը:

—Այդ բոլորը ձեր մեղն է, տէր իմ, ասաց նա գլուխը շարժելով,—այդ բոլորը ձեր թուլութիւնիցն է: Եթէ դուք էլ միւս աղաների նման ծեծէիք, այսպէս չէին լինի: Այդ բոլորը ձեր մեղն է: Մենակ դրանք չեն, որ կապը կտրած են, ամենքը այստեղ փչացել են, նրա համար որ, դուք չէք ծեծում: Այսպիսի աղայ ես չեմ տեսել: Մտիկ տուէք մեր հարեան Գիօրպիին, ինչ-

պէս իր ճորտերի հոգին հանում է. դրա համար նրանից վախենում են:

Բէկը ժպտաց միայն և ոչինչ չը պատասխանեց: Ըորտութիւնը այդ ողորմելի ժողովրդին անամնական դրութեան էր հասցրել, որի մէջ ծեծը ընդունւած էր որպէս զլիսաւոր պայման բանաւոր մարդուն կարգի և պատշաճի մէջ պահելու համար: Եւ զարմանալին այն էր, որ ինքը ժողովուրդը այն աստիճան սովորած էր այդ դրութեանը, որ բոլորովին անբնական էր համարում, երբ չէին ծեծում: Նա նմանում էր մի զրաւտի, որ շատ կը զարմանար, եթէ իր տէրը չը մտրակէր:

Աղասին չէր հասկանում, թէ ինչ էր խօսւում իր շուրջը, որովհետեւ վրացերէն չը գիտէր: Բայց ինչ որ տեսնւէ, նրա վրա խիճտ անախորժ տը պաւորութիւն գործեց: Այդ ինչ տեսակ անդգամ կնիկներ են, այդ ինչ տեսակ վայրենի մարդիկ են, մտածում էր նա. — բաւական չէ, որ կնիկները օտար մարդու հետ խօսում են, օտար մարդու մօտ երևաները բաց են անում, բայց այնքան անամօթ են, որ միմեանց ջարդում էլ են: Նա մտաբերում էր սիւնեցի հայ կնոջ ամօթխածութիւնը, որը ոչ թէ օտարի, այլ իր տոհմակիցների հետ անգամ իրաւունք չունէր ոչ խօսելու, ոչ դէմքը ցոյց տալու: Իսկ Աղասին այստեղ բոլորովին այլ տեսակ կեանք էր տեսնում

և համարում էր այդ երկիրը կատարելապէս վայրենիների աշխարհ:

Բոլորովին անտեղի չէր պառաւ Քեթեանի նկատողութիւնը, Կաւիթ բէկը իսկապէս թոյլ էր իր տնտեսութեան մէջ: Ամենամեծ մարդիկն անգամ, որոնք պետութիւններ են կառավարում, որոնք աշխարհին օրէնքներ են տալիս, երբեմն իրանց տունը, իրանց ընտանիքը կառավարելու չնորք չունեն: Կաւիթ բէկը, որպէս պատերազմական մարդ, ուշադրութիւն չէր դարձնում ընտանեկան մանր գործերի վրա: Նա զոհ էր, եթէ իրան հանդիստ կը թողնէին աւելի խոշոր բաների վրա մտածելու համար: Այդ պատճառով նրա բարի դէմքը, որ մի բոպէ առաջ փռքը ինչ խոժոռւեցաւ, կրկին իր սովորական պարզ արտայայտութիւնն ստացաւ, երբ աղմուկը չը խռովութիւնը դադարեց:

Թինան և Կարօն, երեսայի նման մոռանալով իրանց կերած ծեծը, մոռանալով միմեանց ծամերը քաշքշելը, այժմ հաշտ, ուրախ, ժպտելով ու ծիծաղելով, և միմեանց հետ քաղցրիկ խօսքեր խօսելով, փետրահան էին անում փառիանները: Երեւի, զրանց սրտերը յիսակալութեան ծանօթ չէին, երեւի, զրանք չը զիտէին, թէ ինչ բան է վիրաւորանքը:

— Թինա, ցաւդ առնեմ, առում էր Կարօն, յօնքերի շարժուածքով ցոյց տալով Աղասու

վրա,—այդ մարդը զորակցից էլ է կեկել:—Մտիկ տուր, ինչ սիրուն բեկեր ունի:

—Աչքերը աւելի սիրուն են, հաղիւ լսելի ձայնով նկատում էր թինան,—ով գիտէ, որքան շատ ձորտեր կունենայ դա:

—Դրա համար էլ մեր աղան այսպէս պատիւ է տալիս, իր մօտ է նստեցնում: Երեւում է, աղանուական մարդ է. մեր թ աւ ա դ ն եր ի մէջ այստեսակ տղամարդիկ շատ քիչ կան: Տեսնում ես, ինչ լաւ հագնված է, ասաց Գարօն մի առանձին հոգեզմայլութեամբ:

Թէև Աղասու հագուստը բաղկացած էր դադաքէ արխալուղից և Սինեաց երկրում գործված, հասարակ շալէ չուխայից, բայց այդ գրաւում էր երկու մանկահասակ կնիկների ուշադրութիւնը, որովհետև իրանց երկրում ձորտերի տէր թաւաղներն անգամ այսպիսի հագուստ հագնում էին միայն հանդիսաւոր օրերում:

Նրանք մաքրեցին փասխանները փետուրներից, լուացին, խտակեցին, յետոյ պտուտակաւոր շամփուրների վրա խրելով, քաղչ տուեցին կրակի վրա: Շամփուրները կախված էին առաստաղից քարշ ընկած չղթայից, և պտրտվելով կամաց—կամաց խորովում էին փասխանները:

Գարծի և Գինայի մի քանի բոսիկ առաջ կատաղած սկեհուրը, Գեթեանը, այժմ բաւական բարի դէմք ընդունելով, զբաղված էր կերակուր-

ների կաթսանելով, որոնք նոյնպէս քարշ էին ընկած առաստաղի չղթաներից խարոյկի վրա: Կերակուրները կաթսաների մէջ մի առանձին մեղամաղձական ձայնով բըխբըխկում էին, տարածելով իրանց շուրջը խիստ ախորժելի հոտ: Մի քանի չափահաս աղջիկներ անդադար դուրս էին գալիս և ներս մտնում, կատարելով պառաւի պատուէրները: Նրանք ճրագի փոխարէն բռնած ունէին իրանց ձեռքում խէժաւէտ եղենի վառած տաշեղներ, որոնք լցրել էին տունը առնու խնկահոտութիւնով: Դրանք Գեթեանի աղջիկներն էին, թուով երեք հոգի, որոնց երէցին կոչում էին Սօփիօ, միջնակին Փէփէլօ, իսկ կրտսերին Նինօ: Այդ ուրախ, պարզամիտ արարածները, կողոված չղթեղէն դերիաների մէջ, բոբլիկ ոտներով վազվզում էին, թռթռում էին կրակի շուրջը, երբեմն սպս բերելով, երբեմն այն տանելով, և իւրաքանչիւր սխալ գործելու միջոցին՝ պառաւ մօր զգուշացնող յիշոցները ամենին չէին խանգարում նրանց ուրախութիւնը, որի պատճառը իրանք էլ չը գիտէին:

—Սօփիօ, հարցրեց երէց քրոջից միջնակ քոյրը՝ Փէփէլօն, նրան մի կողմ տանելով,—այդ մարդը միշտ պիտի մնայ մեր տանը:

—Չեմ իմանում, պատասխանեց սառնութեամբ Սօփիօն,—կարելի է մնայ, կարելի է դնայ: Ո՞վ է իմանում:

— Ես կուզէի, որ նա միշտ մեր տանը մնար, ասաց Փեփէլօն ժպտելով. — դու չէիր ուզի:

— Հոգեմ նրա զուլար... ինչիս է պէտք... պատասխանեց Սօփիօն իր գեղեցիկ դէմքի վրա մի ծաղրական խոժոռ գործելով:

— Սիրուն տղամարդ է:

— Սիրուն տղամարդ է, քեզ համար պահիր, ասաց Սօփիօն, ձեռքի հինգ մատներով աննկատելի կերպով «մըճիկ հանելով» (*) դէպի Աղասու կողմը:

Մանկահասակ աղջիկներին յատուկ է իրանց առաջին սէրը արտայայտել արհամարհանքով: Երբ զիւղացի հասարակ աղջկան մի սիրային խօսք ես ասում և նա պատասխանում է քեզ բարկութեամբ կամ ապտակով, կարող ես այնուհետև վստահ լինել, որ նա ընդունեց քո առաջարկութիւնը: Այդ կէտից պէտք է բացատրել Սօփիօն արհամարհանքը դէպի Աղասին: Սիւնեցի վայելչադէմ երիտասարդը արդէն իր վրա էր դարձրել աղջիկների և հարսների բարի ուշադրութիւնը, թէև նրանց ոչ մէկի հետ չէր խօսացել, թէև ինքը նրանց վրա ուշադրութիւն չէր դարձնում:

Փոքրիկ տնակի մէջ կեանքը հետդհետէ աւելի ուրախ, աւելի բաղադրեալ կերպարանք էր ըս-

*) «Մըճիկ հանել» նշանակում է քօքօլայ անել:

տանում: Պառաւ Բեթեանի որդիները, որոնք բէկի տանը ծառաների և սպասաւորների պաշտօն էին կատարում, աւարտելով իրանց գործը ախոռատնում կամ մարազում, այժմ եկել, ընտանեբար շարվել էին կրակի շուրջը: Մէկը տաքանում էր և խորին հոգեղմայլութեամբ ականջ էր դնում կերակուրների հիւ պալու ձայնին, միւսը խորովվող փափաններին հոտով էր հրապուրվում, երրորդը իր պատառոտած տրեխներն էր կարկատում, իսկ հինգերորդը մանր աւազով մաքրում էր մի ժանգոտած հրացան: Նրանց մօտ թաւալվում էին մի խումբ կիսամերկ երեխաներ, պառաւ Բեթեանի թոռնիկները, մէկը ծուլօրէն յօրանջում էր, միւսը նիրհում էր, իսկ մնացածները, որ աւելի արթուն էին, աչքները չռած, ապուշ ապուշ նայում էին կաթսաների վրա: Խարոյկի մեղմ բոցերը պլպլում էին, լուսաւորելով այդ ամբողջ նախնական կացութիւնը, որ իր պարզութեան մէջ կրում էր նահապետական կեանքի բոլոր վայելչութիւնները...

Բէկը լուռ մտախոհութեան մէջ թեք էր ընկած տախտի վրա. նա, կարծես, չէր նկատում, թէ ինչ է կատարվում իր շուրջը: Թեքը նեցուկ տալով գլխին, նա ընկողմանած էր բարձի վրա և նրա միտքը սլացել էր հեռու, հեռու դէպի հայրենի աշխարհ: Նա յիշում էր իր թշուառ մանկութիւնը, յիշում էր իր անբախտ, չքաւոր

ծնողներին, յիշում էր այն բոլոր տանջանքը, այն բոլոր ցաւերի դառնութիւնը, որ մաշում էր նրանց: Օտարութեան մէջ անցուցած տասն և հինգ տարին երևում էր նրան որպէս մի երազ, և քնից արթնացած մարդու նման, այժմ պատկերանում էր նրա մտքում միայն տխուր և վրշտերով լի անցեալը, որ նա վարել էր հայրենական երկրում: Նա կրկին վեր առեց հպիսկոպոսների, վարդապետների, մէլիքների, տանուտէրների դրած հանրագիրը, սկսեց նորից կարդալ:

Աղասին լուռ նստած էր տախտից ցած, յատակի վրա: Նրա ուշադրութիւնը այժմ գրաւել էին երկու հարսները, որոնք տաշտի մէջ սիմինտրի ալիւրից խմոր էին հունցում, այդ խմորից գնդակներ էին շինում, և խարոյկի շիկացած ածուխները բաց անելով, գնդակները թաղում էին տաք մոխրի մէջ, կրկին ծածկում էին ածուխներով: Այնտեղ, մոխրի մէջ առանց այրվելու, եփվում էին գնդակները: Դա այդ երկրի հաց թխելու ձևն էր, որ ոչ սակաւ դարմացնում էր Աղասուն, յիշեցնելով նրան իր հայրենիքի սպիտակ, թղթի պէս բարակ լաւաշները, որ պատրաստվում էին թոնրի մէջ: Ի՞նչպէս ուտում են այս տեսակ հացը, մտածում էր Աղասին, այն էս այսպիսի տան մէջ: Նա այժմ սկսեց նայել սենեակի պատերի այն ձաւատի վրա, որ պա-

տած էր պարսկական գորգով, որ կողմումը դէրված էր և բէկի տախտը: Այստեղ տեսարանը բաւական դրաւիչ էր: Պատի վրա կարգով քարշ էին ընկած զանազան տեսակ հին և նոր զէնքեր, զանազան տեսակ անօթներ: Այնտեղ կարելի էր տեսնել երկաթէ մանր օղակներից հիւսված շապիկներ, որ դրահի տեղ էին գործածվում: Այնտեղ կային պարսկական ճաշակով շինված, հնադարեան սաղավարտներ երկաթէ վակասներով: Այնտեղ կային վահաններ, նիզակներ, տապարներ, որ կրում էին վաղեմի ժամանակների արհեստի կոշտութիւնը: Դրանց թւում կարելի էր տեսնել և նոր ժամանակի զէնքերը. թրեր, ատրճանակներ, հրացաններ, լեզու խէնջարներ, բուրդը բաւական գեղեցիկ և չքեղ կերպով պատրաստված: Դրանց շարքում գետնոված էին՝ ահալին եղջիւրներից շինված և արծաթով պատած զինու զաւաթներ, զանազան տեսակ չիբուխներ, գունաւոր փայտից շինված զինու սրուակներ, որսորդական փողեր, մի խօսքով բոլորը, ինչ որ կայացնում էր տան տիրոջ ղլխաւոր հարստութիւնը:

Սենեակի միւս պատերի վրա Աղասին տեսնում էր քարշ ընկած աւելի հասարակ առարկաներ, որպիսիներն էին՝ ձիու սանձեր, թամբերի պարագայք, մարդիկ կամ ձիաներ բռնելու առասանակներ (արկան), և դրանց թւում կարելի էր

տեսնել՝ մինը միւսի հետ կապված, խեցեղէն փոքրիկ թմբուկներ, դարիաներ, որոնք մանկահասակ հարսների և աղջիկների երաժշտական սեպհականութիւնն էին:

Բէկը վերջացնելով հանրադրի կրկին ընթերցումը, դարձաւ դէպի Աղասին այդ հարցով:

— Դու այստեղ գալու ժամանակ Ֆաթալի խանը Ղափանումն էր, թէ մի ուրիշ տեղ:

— Խանը Ղափանում չէր, պատասխանեց Աղասին, սրտում ուրախանալով բէկի հետաքրքրութեան մասին, — Ես գալու ժամանակ նա իր ցեղով անցել էր Արաքսը Ղարադաղի լեռների վրա ամառը անցկացնելու համար:

— Ի հարկէ, նա այստեղ կը մնայ մինչև աշնան վերջը:

— Ի հարկէ, կը մնայ. խաչնարածները, մինչև ջուրը չը սառչի, չեն վերադառնում իրանց ամառանոցից:

Վերջին տեղեկութիւնները մի յուսադրական ուրախութիւն ազդեցին բէկի սրտին և նրա մի քանի րոպէ առաջ մտայլված դէմքը փոքր ինչ պայծառացաւ: Նա այժմ գտնվում էր այն հոգեկան բերկրանքի մէջ, որպէս մի մարդ, որ տեսնում է իր առջև նպատակ ունեւորող հանգամանքներ, որոնք կարող էին հասցնել ցանկալի նպատակին:

Նրա մտածութիւնները ընդհատեց մի աղմուկ, որ լսելի եղաւ զբոսից:

Գ.

Բակից լսելի եղաւ շների հաչելու խառնաձայն աղաղակը, որպէս թէ նրանք մէկի վրա յարձակված լինէին: Պառաւ Գեթեանի երկու որդիները, Փրիդօնը և Նիկօն, մահալները առնելով, դուրս վազեցին տեսնելու, թէ ինչ է պատահել: Աղմուկը աւելի խռովեալ կերպարանք ստացաւ: Մէկի սպառնալից հայհոյանքները խառնվում էին շների կատաղի հաչելու հետ: Կանայքը նոյնպէս վազեցին դէպի դուրս, բայց հասնելով սննեակի շէմքին, նրանք սարսափելով յետ-յետ քաշվեցան և սաստիկ ճիչ բարձրացրին: Այդ միջոցին դռնից հայհոյանքներով ներս պըրծաւ մի վիթխարի մարդ, որ երկու ձեռքով պինդ բռնել էր մի ահագին գամփոփ ականջներից և իր հասակի երկայնութեամբ վեր էր բարձրացրել: Շան երեսը դարձրած էր դէպի իր ախոյանը, նա լայն բերանը բաց արած, սպիտակ ժանիքները ցոյց էր տալիս, մոռնում էր, հեծկտում էր և զօրեղ թաթերով ճանկոտում էր վիթխարիի կուրծքը, բայց դարձեալ չէր կարողանում իր զուխը ու ականջները աղատել նրա ձեռքից:

— Այսուհետեւ կը խեղճանաս, ասում էր վիթխարին, — Էլ Բայինդուրի վրա չես յարձակվի, երբ քո ականջներից լաւ կը քաշեն:

Վիթխարիի վարմունքը, որ սկզբում սարսափ ազդեց տանեցիների վրա, այժմ շարժում էր բոլոր-

րի ծիծաղը, որոնք չըջապատելով նրան, խնդրում էին, որ բաց թողնէ շանը և նրա պատիժը բաւական համարէ: Վիթխարին սաստիկ ուժով չըպռտեց զազանին մի քանի հայլ հեռու, որը մընաց յատակի վրա անշարժ: Յետոյ մի առանձին վեհութեամբ կանգնելով նրա դիակի մօտ, խօսեց.

— Ահա այդպէս, անպիտան, այսուհետեւ կը սովորես, թէ ինչպէս պէտք է վարվել Բայինդուր իշխանի հետ: Պարսից շահընշահը նրան «բաթման-ղլիճ» Բայինդուր էր կոչում, իսկ դու, անպիտան, ի՞նչ հետ ես խաղ խաղում...

Այդ իրաւ է, որ պարսից շահընշահը Բայինդուր իշխանի անպարտելի ուժի համար նրան բաթման-ղլիճ տիտղոս էր տուել, որ նշանակում է՝ մի բաթմանի ծանրութեամբ թուր կրող: Բայց ողորմելի չէնք ինչով էր հետաքրքիր, թէ նա պարսից թագաւորից ինչ տիտղոս էր կրում:

Նկատելով, որ շունը ոչինչ չէ պատասխանում, թողեց նրան յատակի վրա, և մօտենալով բէկին, ինքն իրան ասում էր.

— Ինչպէս տէրն է, այնպէս էլ իր չներն եռ. քաղաքավարութիւն ասած բանի հոտն անգամ չեն առել:

Դաւիթ բէկին վաղուց յայտնի լինելով իշխանի տարապայման բնաւորութիւնը, ոչ միայն չը

նեղացաւ այդ խօսքերից, այլ սկսեց ժպտալ նրա վիրաւորանքի վրա, որ պատճառել էին անքաղաքավարի չները:

— Դու բաւական պատժեցիր անպիտանին, իշխան, ասաց բէկը, հրաւիրելով նրան նստել. — այսուհետեւ կը հասկանայ, թէ ինչպէս պէտք է վարվել բաթման-ղլիճի հետ:

Մօտենալով բէկին, իշխանը նկատեց Աղասուն, որ զարմայած նայում էր իր շուրջը կատարվող կօմեդիայի վրա:

— Դա ռոտեղից լոյս ընկաւ, հարցրեց նա, իր խոշոր աչքերը լայն բացելով և ուղիղ մտիկ տալով Աղասու երեսին: — Երեւի, թոկից փախած մէկը կը լինի, անպատճառ թոկից փախած, թէ չէ, մի բարի պտուղ այս կողմերը չի գայ:

— Մեր երկրիցն է, իշխան, պատասխանեց բէկը, զգուշացնելով, որ Աղասու հետ ևս մի անկարգութիւն չը սարքէ:

— Մտնեիս կը կտրեմ, եթէ թոկից փախած չը լինի:

— Ոչ, մի քաջ և լաւ տղայ է:

— Այսինքն՝ Յիսուս Գրիստոսի փափուճները գողացողներից... Աչքերիցը երևում է: — Այդպէս չէ՞, վերջին հարցով դարձաւ նա դէպի Աղասին:

Վիթխարի նկատողութիւնները այն աստիճան վիրաւորեցին Աղասուն, որ չը նայելով պարսից

Թագաւորը նրան բաթման-ղլիճ էւ կոչում, ինքը պատրաստ էր իր խէնջարը խրել նրա կուրծքը և ցոյց տալ, թէ իր հետ էլ այդ տեսակ հանաքներ անել չէ կարելի: Բայց տեսնելով, որ բէկը յարգանքով է վերաբերվում դէպի այդ մարդը, զսպեց իր բարկութիւնը և հանգիստ մնաց:

Վիթխարին բարձրացաւ, նստեց բէկի մօտ, թախտի վրա: Տանեցիք այդ ժամանակ զբաղված էին ուշաթափ եղած ջնովը. մէկը սառ ջուր էր ածում նրա վրա, միւսը ակամեջից էր քաշում, երրորդը պոչիցը, մի խօսքով, ինչ որ գիտէին, ամեն բժշկական հնարներ գործ էին դնում, որ նրան ուշի բերեն: Վերջապէս ջարդված դադանը վերկացաւ, և հարբած մարդու նման, օրօրվելով, զլուխը տատանելով, կամաց-կամաց հեռացաւ սենեակից, իր մտքում անխճելով պարսից թագաւորի բաթման-ղլիճին, որ այնպէս խիստ վարվեցաւ իր հետ:

Բայց պարսից թագաւորի բաթման-ղլիճը ուշադրութիւն չը դարձրեց նրա վրա. նրա ուշադրութիւնը այժմ գրաւում էին խարոյկի վրա եփ եկող կաթսաները և շամփուրների վրա խոբովվող փասխանները:

— Գրողը տանէ քեզ, Քեթեան, դարձաւ նա դէպի պառաւը, ինչ խաբար է այս գիշեր, հարսանիք ունես, ինչ է:

— Չեմ տեսնում, որ մեր տէրը այս գիշեր

հիւր ունի, էլ ինչու ես հարցնում, պատասխանեց պառաւը անփոյթ կերպով և շարունակեց իր գործը:

— Տեսնում եմ, քաւթառ, տեսնում եմ... ձեր տէրը հիւր ունի... ասաց նա խռպոտ ձայնով: — Հէնց ես այստեղ եկած ժամանակ քո աչքերը քօռանում են:

Պառաւը ոչինչ չը պատասխանեց, մտածելով, որ շատ հեռու կը տանէր նրա հետ վիճելը, մանաւանդ նա նկատում էր, որ իշխանը, որի հանաքներին ամենքը սովոր էին, այժմ փոքր ինչ խմած սէտք է լինէր:

— Ո՞րտեղ էիր, հարցրեց նրանից բէկը, կամենալով սկսել մի լուրջ խօսակցութիւն:

Բայց իշխանը, փոխանալ նրան պատասխանելու, դարձաւ դէպի պառաւի մանկահասակ հարսներից մէկը, և իր մօտ կանչելով, ասաց.

— Մօտ եկ, Գարօ, մօտ եկ, — դու էլ ինչ որ փոխվել ես, խոզի զաւակ, չես էլ մտածում բարեկէլ Բայինդուրի հետ:

Գարօն կարմրելով, դողդողալով, մօտեցաւ: Վիթխարին բռնելով նրա ձեռքից, այնպէս սաստիկ հուփ տուեց, որ խեղճ կինը ողորմելի ձայնով ճչաց և փոքր էր մնում, որ սիրտը թուլանար:

— Դու քո ուժը հէնց կանանց մատների վրա

ես փորձում, իշխան, ասաց նրան բէկը հեգնական ժպիտով:

—Այդ ինձ ուրախութիւն է պատճառում, բէկ, մեծ ուրախութիւն, պատասխանեց իշխանը ծիծաղելով:

—Որպէս կատուին ուրախութիւն է պատճառում մկան ծածուցը, նրան կեղեքելուց առաջ:

—Այդպէս չէ:

—Ուզիդ այդպէս, իմ խելացի տղաս, լաւ հասկացար, Աստուած է վկայ, լաւ հասկացար: Ի դուր չէ, որ վրաց թագաւորը քեզ նման իմաստունին իր վէզիր է շինել: Խելքդ ծով է, ինչ ասել կուզէ, ամեն բան հասկանում ես:

8
113
[Բէկը ժպտաց և ոչինչ չը պատասխանեց: Պառաւ Քեթևանի աղջիկները, Սօփիօն և Փէփէլօն, այդ միջոցին դողդողալով, տշխտի վրա պատրաստում էին ընթրիքի սեղանը, վախենալով, մի գուցէ Գարօի հետ պատահածը իրանց էլ պատահի: Բայց նրանց բախտից վիթխարին այդ ժամանակ դարձաւ դէպի երկու աղջիկներին եղբայրներից մէկը, Նիկօն, հրամայելով.

—Է՛յ, քեզ կո՛ւսում, Նիկօ, գնա գինու մի նոր կարաս բաց արա՛, այն կարմիրիցը, հասկանում ես:

—Անցեալ օրվայ բաց արած կարասը դեռ կէս է եղել, տէր իմ, պատասխանեց Նիկօն տե-

ղից չը շարժւելով.—այն էլ կարմիր է, նոյնքան կարմիր, ինչպէս նաան հատիկը:

—Քեզ ինչ որ ասում ես, այն լսիր, իշխ դուռն, դատողութիւն անել պէտք չէ, գոչեց վիթխարին բարկանալով:—Հիմայ անքան հիւրեր կը դան, եթէ քո մայր Քեթևանը իր գլուխն էլ ուտացնէ, չէ կարող կշտացնել նրանց:

Նիկօն առանց այլ ես հակառակելու, վեր առեց բահը, իր եղբայր Փրիդօնի հետ գնացին կարմիր գինու մի նոր կարաս բաց անելու: Նրանց քոյր Նինօն, եղենի վառած տաշեղը ձեռքին բռնած, լուսաւորում էր նրանց ճանապարհը: Գինու կարասները, թւով աւելի քսն հարիւր, թաղած էին բէկի տանը կից պարտիզում, գետնի մէջ: Նրկու եղբայրները անցան դէպի պարտէզի այն կողմը, որտեղ թաղված էին կարմիր գինու կարասները: Նիկօն սկսեց բահով փորել գետինը, իսկ նրա եղբայրը ճանկերով յետ էր քաշում հողը: Շուտով երևաց կարասի խուփը, որը վեր առնելով, Կախէթի աղնիւ ըմպելիի անուշահոտութիւնը հիացնելու չափ հրապուրեց նրանց: Նրկու եղբայրները, նախ քան պուրեց նրանց: Նրկու եղբայրները, նախ քան գինին դէպի տուն կրելը, լեցրին ահագին փայտեայ դաւաթը, իւրաքանչիւրը մի-մի դաւաթ խմեցին, չը մոռացան մի դաւաթ եւ իրանց քոյր Նինօին տալ իր ծարաւը յագեցնելու համար: Յետոյ ոչխարի տիկերը լեցնելով, կարասի

բերանը կրկին ծածկեցին հողով, և վեր առած գլխին տարան տուն:

Վիթխարին փորձի համար պահանջեց, որ նոր բաց արած գինուց տան իրան. երբ բաւական լայնածաւալ բաղիան դատարկեց նա, մի առանձին հաճութեամբ ասաց.

— Այդ ես հասկանում եմ, դրուստ օրհուրս Գրիստոսի սուրբ հաղորդութեան գինին է:— Վոնց չէ, իշի գլուխ, դարձաւ նա դէպի Նիկոն, — դու ուզում էիր քացախով լցնել մեր փորը: Այս գինով ես էլ շնորհակալ կը լինեմ, Աստուած էլ:

— Ի՞նչ եղան այդ անպիտանները այսքան ժամանակ ուշացան, խօսեց նա ինքն իրան, — ես ներանց ջրաղացի մօտ թողեցի, որտեղ կորան, դեռ չեն երևում:

Բէկին լաւ յայտնի լինելով, թէ ինչ հիւրերի է սպասում վիթխարին, ամենեին չը հարցրեց, ովքեր պէտք է լինեն եկողները. միայն նա աւելի դոհ կը լինէր, եթէ այս գիշեր իրան հանգիստ թողնէին իր մտքերի հետ զբաղվելու համար:

Բայց պառաւ Քեթխանը, չը համբերելով, հարցրեց.

— Ո՞վքեր պիտի գան:

— Գրողները, որ հոգիդ առնեն, քաւթառ, պատասխանեց նա ծիծաղելով. — Համբերութիւն

ունեցիր, հիմայ կը տեսնես սոված գայլերի նըման ներս կը թափվեն:

Բայց ի՞նչ վիթխարին, չը կարողանալով համբերել, վեր կացաւ, որ տեսնէ, թէ ինչու ուշացան հիւրերը: Բէկը մտածելով, որ նոր անկարգութիւններ կարող են պատահել, հրամայեց ծառաներին, որ շներին կապեն:

— Պէտք չէ, ասաց նա. — չունը շան միս չի ուտի... և դուրս եկաւ սննեակից:

Վիթխարի հեռանալուց յետոյ Աղասին հարցրեց բեկից.

— Այդ մարդը գիժ է, ինչ է:

— Ո՛չ, նա մի չափազանց բարի և անկեղծ մարդ է, ասաց նրան բէկը:

Բայինդուր իշխանը, պարսից թագաւորից «բաթման-ղլիճ» տիտղոսը կրող հսկան, բնիկ սիւնեցի էր, ազգով հայ: Նա քառասուն և հինգ տարեկան հաղիւ կը լինէր: Բայց թափառական կեանքը մի կողմից, որ նա վարել էր երբեմն պարսից, երբեմն տաճկաց ծառայութեան մէջ, իսկ աղմկալի և արկածներով լի կեանքի դառնութիւնները միւս կողմից, պատել էին նրա գլուխը վաղա՜հաս ալիքներով, որ բոլորովին չէին համապատասխանում նրա ուրախ, մշտազուարթ դէմքին, որը տակաւին պահպանել էր իր երիտասարդական թարմութիւնը: Դեռ Վրաստան չեկած, Բայինդուր իշխանը որպէս զօրապետ ծառայում էր

Ատրպատականի պարսից փոխարքայի մօտ և շատ սիրված ու յարգված էր նրանից: Բայց նրա սիրային յարաբերութիւնները փոխարքայի հարեմական կնիկներից մէկի հետ առիթ տուեցին նրան թողնել Թաւրիզը և հեռանալ դէպի Վրաստան: Այստեղ գտաւ նա Գաւիթ բէկից պաշտպանութիւն և նրա ձեռնառութեամբ յաջողվեց վրաց ծառայութեան մէջ մտնել:

Առհասարակ ամեն դարերի ընթացքում, երբ հայոց քաջերից մէկը կամ յունաց, կամ պարսից, կամ արաբացոց, կամ վրաց ծառայութեան մէջ յաջողութիւն է դուրս եկել, հռչակ և նշանակութիւն է ստացել, բարձր օստիճանների է հասել, այնուհետև փոքր առ փոքր խմբով են նրա շուրջը ուրիշ շատ հայեր, որոնք իրանց ազգակցի մօտ որ և իցէ պաշտօն գտնելու փափագով դիմել են նրան և մնացել նրա մօտ: Այսպէս էլ Գաւիթ բէկի հռչակովիւ հրապուրեց դէպի Վրաստան հայոց երիտասարդներից շատերին: Ամեն կողմից հայ փախստականներ, անաջողակներ, բախտախնդիրներ, դաւով նրա մօտ, սիրալիր ընդունելութիւն էին գտնում և նրա օգնութեամբ ծառայութեան մէջ էին մտնում: Բէկը մեծ հաւատ ունէր հայերի քաջութեան, խելքի և հաւատարմութեան վրա, այս մտքով աշխատում էր, որ քան կարելի է, իրան շրջապատել իր համազգիներով: Այսպիսիների թիւը քսանից աւելի էր

լինէր, որոնցից մէկն էր Բայինդուր իշխանը: Բէկի դուռը ամեն ժամանակ բաց էր նրանց առջև և նրա սեղանը բոլորի համար հասարակաց էր դարձել: Գրանով պէտք է բացատրել Բայինդուր իշխանի ընտանիութիւնը, որով այնպէս տիրաբար էր վարվում բէկի զինու կարասների հետ:

— Հիմայ դու կը տեսնես այստեղի նշանաւոր հայ տղամարդերից մի քանիսին, ասաց բէկը դառնալով դէպի Աղասին, — նրանցից ոմանք մեր աշխարհիցն են:

Աղասին անհամբերութեամբ սպասում էր Բայինդուր իշխանի վերադարձին, որ զնաց հիւրերին զիմաւորելու: Քեթեանը տհաճութեամբ մըրմըթում էր. հիւրերի այցելութիւնները ոչոքին այնքան նեղութիւն չէին պատճառում, որպէս նրան: Պառաւ տանտիկինը ստիպված էր մինչև առաւօտ անքուն մնալ, որին խիստ կարօտ էին նրա յոգնած և մաշված անդամները: Իսկ այս գիշեր նրա տհաճութեանը չափ չը կար, երբ բէկը հրամայեց կերակուրների թիւը աւելացնել:

Գ.

Գոնից լսելի եղաւ պարկապուզիկ (*) մեղմ հնչիւնները, որոնց ներդաշնակում էր աշուղի տխուր երգը.

*) Վրացիք կոչում են ս տ վ ի Ր ի:

«Աղջիկ, աղջիկ, սիրուն աղջիկ,
«Թէ ինձ չը տաս դու մի պաշիկ,
«Ես պարոնին դանդառ կանեմ,
«Սրտիս ցաւը նրան կը յայտնեմ:

«Աղջիկ, աղջիկ, սիրուն աղջիկ
«Թէ չը դառնաս դու իմ կնիկ,
«Ես պարոնին դանդառ կանեմ,
«Քո մօր զրկից քեզ կը խլեմ:

«Թէ պարոնն էլ ինձ չը լսէ,
«Խոր գերեզմանն ինձ կը ծածկէ,
«Այն ժամանակ ես Վստուծուն,
«Կը բողբոքեմ միւս կեանքում:

Դա ստորուկի երգ էր, որ իր հոգեկան, սիրոյ զգացմունքների մէջ եւս դատաւոր է ընտրում պարոնին, որ նրանից է սպասում բոլորը, ինչ որ քաղցր, ինչ որ բարի է իր համար:

Ժողովրդական բանաստեղծի երգը դուրս կուգնէ մանկահասակ աղջիկներին ու հարսներին, որոնք ուրախ խումբով վաղեցին հիւրերի առաջ: Պառաւ Քեթեանի որդիները նոյնպէս դուրս եկան չներին զսպելու համար: Բէկի տան ընդարձակ բակը լցվեցաւ խուռն ամբոխով: Հիւրերի հետ եկած սպասաւորները, երկայն, ձողաձև կերտները բռնած ձեռներին, լուսաւորում էին այդ աղմկալի բաղմուխները, որ իր

խառնաձայն բացական թիւններով թնդեցնում էր գիշերային լուսիւնը: Հիւրերից մէկը, գինու ահագին լիտրան ձեռքին բռնած, անդադար ածում էր և մատուցանում էր իր ընկերներին: Ոմանք պարում էին, ոմանք թուզկոտում էին, իսկ ոմանք իրանց աններդաշնակ երգերով խլացնում էին. աշուղի նուագածութիւնը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա պարկապուղուկի երաժշտական եղանակին:

Նրանք խմբով մօտեցան բէկի սենեակի դուրանը, այնտեղ կանգնեցին, դուռում, գոչում էին, որ նա դուրս գայ և իրանց ընդունէ: Բայց բէկը չը շարժվեցաւ իր տեղից, ոչ թէ նրանց չը պատկերու համար, այլ այսպիսի այցելութիւնները այնքան յաճախ էին կրկնվում, որ տանուտէրը աւելորդ համարեց մի առանձին նշանութիւն տալ նրանց քմահաճութեանը:

— Կը կոտորենք դուռը, եթէ դուրս չը գաս, — կը կոտորենք, գոչում էին ամեն կողմից:

Այդ միջոցին Բայինդուր իշխանը ներս մտաւ, և բռնելով բէկի ձեռքից, համարեա զօռով քաշեց նրան, ասելով:

— Լսի՛ր, ինչ որ ասում է քեզ պարսից շահնշահի բաթման-ղլիջը. քէֆի ժամանակ մեծն ու պատիկը մէկ գին ունեն. — գնանք:

Նրբ բէկը յայտնվեցաւ, եկուորները ընդունեցին նրան ուրախութեան աղաղակներով: Նը-

բանցից մէկը գինով լիքը բաժակը դէմ արեց։ Բէկը ընդունեց, և բոլորի կենացը խմելուց յետոյ, հրաւիրեց նրանց իր մօտ։ Բոլորը խմբով ներս մտան։ Սենեակը լցվեցաւ խառն բաղմունքիւնով։ Բաց տեղ մնացել էր միայն խտրոյկը, որ այդ միջոցին աւելի եռանդով բոցալաււում էր։ Հիւրերը մի քանի րոպէ կանգնած մնացին, երգեցին, պարեցին, թռչկոտացին, և խաղառ յոգնելուց յետոյ, տեղաւորվեցան տախտի վրա, ուր առաջ նստած էր բէկը։ Նրանց հետ եկած սպասաւորները գնացին տան տիրոջ ծառաների սենեակը, բէկի գինու կարասներէ բարիքը վաճելու համար։ Մի քանի րոպէից յետոյ լավում էին նրանց ուրախութեան խառնաշփոթ աղաղակները։

Աղասին զարմացած նայում էր այդ անհոգ, զուարճասէր մարդկանց վրա, որոնց նմանը միայն բարեկենդանի օրերում կարելի էր տեսնել, երբ թէ աղքատը, թէ հարուստը, երբ թէ խելացին, թէ անխելքը անձնատուր են լինում մի տեսակ դժուրեան հասցրած ուրախութեան։ Նա մտածում էր. միթէ զրանք պիտի լինեն իր հայրենիքի փրկիչները, միթէ զրանցից մի լաւ բան կարելի էր սպասել։

Բացի Բայնդուր իշխանից, մնացած հիւրերը տաան և երեք հոգի էին։ Նրանց մէջն էր արցալեցի Մխիթար սպարապետը, միակ տղամարդը,

որ որոշվում էր բոլորից իր ծանրութեամբ, որը գործի հետ միացնել գիտէր և սառը մտածմունքը, իսկ քաջութեան հետ՝ անվեհեր վճռականութիւնը։ Նրանց մէջն էր լոռեցի Աւթանդիլ զընդապետը, մի չափազանց ջերմեռանդ և կրօնամոլ մարդ, որի մէջ ծիսապաշտութիւնը այն աստիճան սնահաւատութեան էր հասել, որ ամեն անգամ, երբ պատահում էր նրան իր պասը լուծել, հաւատացած էր, որ այդ մեղքը մի այլ ապաշխարութեամբ չէ կարող սրբել, բայց միայն մի թուրք կամ պարսիկ սպանելով։ Նրանց մէջն էին մեծ Գիօրգին և փոքր Գիօրգին, որոնք, որպէս երկու երկուորեակներ, շատ նման էին միմեանց թէ դէմքով, թէ բնաւորութեամբ, միայն փոքր Գիօրգին իր աչքերից մէկը Թիֆլիսում կորցրել էր մուշտէկուի մէջ և միշտ մի առանձին փափագով ցանկանում էր գիտենալ, թէ ով էր այդ արատը հասցնողը, որ ինքն էլ առիթ ունենար փոխարէնը նրա երկու աչքերը հանելու։ Նրանց մէջն էր երեանցի, մէկ ոտքից կաղ, Օհանէսը, մի փոքրիկ նեղասուր մարդ, որ իր չափազանց խորամանկութեան համար յայտնի էր մականունովս «օյինբաղ»։ Նրանց մէջն էր շուռեցի Զաքարիայ իշխանը, մի ահագին տղամարդ, որ միշտ պարծենում էր, թէ իր պապը սովորութիւն ունէր ճաշին ամեն անգամ մի ամբողջ խորոված դառն ուտել։ Նրանց մէջ էր

գող Մատուրը, որը Ղազարի կողմերիցն էր, և որի մասին պատմում էին, երբ նրան չէ յաջողվում ուրիշից մի բան գողանալ, նա գողանում է իր սեպհական տրեխները, թագցնում է և միւս օրը սկսում է բորիկ ոտներով ման դալ, որ տրեխները նրա մօտ չը տեսնեն և գողութիւնը չը յայտնվի։ Նրանց մէջն էր պատանի Մօսին Նախիջևանի կողմերից, որ իր գեղեցիկ աչքերի համար յայտնի էր անունովս «Կարագետ»։ Բացի զրանցից, այնտեղ էին շամախցի թաթէոս բէկը և գանձակցի աղայ Նղիազարը, որոնց երկուսն էլ սաստիկ վիրաւորվում էին, երբ իրանց ընկերները առանց տխուր տրեխների, վարդապետների և առհասարակ եկեղեցականների վերաբերութեամբ, և միշտ ասում էր, երբ ինքը երազում զրանցից մէկին տեսնում է, այն օրը տանից չէ դուրս գալիս, որովհետեւ գիտէ, որ անպատճառ մի չար բանի պիտի հանդիպի։ Բացի այդ ամեն կողմերից հաւաքված, փախստական հայերից, նրանց մէջ կային երկու վրացի աղնուականներ, որոնց մէկին կոչում էին Սօսիկօ, իսկ միւսին Գաթիկօ, այս վերջինի մասին պատմվում էր, երբ նա գերի ընկաւ Պարսկաստանում, և երբ պարսիկները առաջար-

կեցին նրան, թէ ինչ կը պահանջէ, որ մահմետականութիւն ընդունէ, նա պահանջեց մի զոյգ պաճիճներ (զանկապան) միայն։

Հիւրերը նստած էին տախտի վրա, մէկը ծալապատիկ, միւսը ընկողմանած, երբորդը բոլորովին պառկած, մի խօսքով, որպէս պահանջում էր իւրաքանչիւրի հանգստութիւնը։ Բայինգուր իշխանը մինչև անգամ իր երկայն ոտները դրել էր գող Մատուրի ուտերի վրա և այնպէս թեք էր ընկած, անգագար զգուշացնելով նրան, թէ չը մտածէ իր տրեխները գողանալ, որովհետեւ ինքը դեռ քնած չէ։ Աշուղը կանգնած նրանց հանդէպ, դեռ շարունակում էր իր պարկապուկը ածել, թէև ոչ ոք նրա վրա ուշադրութիւն չէր դարձնում, բացի տան կնիկներից, որ այդ միջոցին շրջապատել էին իրանց սիրելի երգչին և հիանում էին նրա երաժշտական ճարտարութեամբ։ Պառաւ Քեթիսանը միւսին տոճ էր և իր մտքում անիծում էր իր սե բախտը, ասելով, «էլի որ սատանան բերեց այդ անդամներին»... Աղասին նստած էր տախտի մօտ, յատուկ վրա։

— Ո՞րտեղ էիք, դարձաւ զէպի նրանց բէկը մի առանձին հեղեղեղ ժպտով, որ ակամայ երեւաց նրա բազմահոգ զէմբի վրա։

— Ամեն տեղ, և ոչ մի տեղ, պատասխանեց զազախցի գող Մատուրը։ — Հիմա՞ տեսնում ես, այստեղ ենք։

— Սկսեցինք դիւղի ծայրից, ասաց երեւանցի կաղ Օհանէսը, նկատելով, որ գոգ Մատուրի պատասխանը այնքան բաւականացուցիչ չէր:— Սկսեցինք գիւղի ծայրից, երգելով, խմելով գալիս էինք և ամեն տուն մտնում էինք, երբ գինու լիտրան դատարկվում էր, այնտեղ լցնում էինք, յետոյ դուրս գալով, կրկին շարունակում էինք մեր զբօսանքը:

— Մի բան մոռացար, կաղ սատանայ, նրա բացատրութիւնը ուղղեց Բայինդուր իշխանը, գլուխը վեր բարձրացնելով մութաքայի վրայից. — յետոյ մտանք սպարապետի տունը, նրան էլ քարշ տուեցինք մեզ հետ:

— Հա, յետոյ մտանք սպարապետի տունը նրան էլ քարշ տուեցինք մեզ հետ, շարունակեց կաղ սատանան, աւելացնելով. — սպարապետը պառկած էր, մենք նրան քնած տեղից զօռով վեր կացրինք:

Վերջին խօսքերը վերաբերում էին Մխիթար սպարապետին, որը այդ միջոցին հետաքրքրութեամբ նայում էր Աղասու վրա:

— Ո՞վ է այդ երիտասարդը, հազիւ լսելի ձայնով հարցրեց նա Դաւիթ բէկից:

— Մեր կողմերիցն է, պատասխանեց նա նոյնպէս կամաց ձայնով:

— Ի՞նչ գործ ունի այստեղ:

— Եւ առաւօտեան կասեմ քեզ... պատասխա-

նեց բէկը, և այդ խորհրդաւոր խօսակցութեանը վերջ տալու համար, դարձաւ դէպի պառաւ Գեթեանը, պատուիրելով, որ ընթրիքի սեղանը պատրաստեն:

Հիւրերը պատի երկարութեամբ շարվեցան տախտի վրա, երբ Թինան և Դարօն մօտեցան և սկսեցին տարածել նրանց առջև ընթրիքի սեղանի սիւռը: Տախտը այնքան ընդարձակ էր, որ կարող էր տեղաւորել իր վրա թէ սեղանը և թէ բազմականներին: Կերակուրները տրվեցան պղնձէ հասարակ պնակների մէջ: Աղասուն ևս հրաւիրեցին սեղանակից լինել:

Նթէ կերակուրները կարելի է ընդունել որպէս մի ժողովրդի ճաշակի նրբութեան արդիւնք և որպէս նրա բարեկեցութեան արտայայտութիւն, Աղասին այդ մասին ևս մի նպաստաւոր կարծիք չը կազմեց Վրաստանի վրա: Կերակուրների մէջ չէր երևում ոչ պարսկական խոհանոցի կատարելագործութիւնը և ոչ հայկականի բազմատեսակութիւնն ու համեղութիւնը: Նրանք աւելի կոյր և անշնորհ հետեղութիւն էին կովկասեան կիսավայրենի լեռնաբնակների՝ լէզգիների ու չէրքէզների նահապետական խոհանոցին, քան թէ աղգային ինքնուրոյն ճաշակի արդիւնաբերութիւն էին: Տաք մոխրի մէջ խորոված սիմինդրի հացը նոյնպէս դեռ չէր դուրս եկել իր նախնական դրութիւնից: Յառաջադիմութիւն

Նկատուում էր միայն զինու գործածութեան անօթնների մէջ, այստեղ արհեստը բաւական դարգացած էր երևում: Գինու լիտրան, որ դրած էր տօլուբաչիի (մատուռակի) մօտ, ներկայացնում էր ֆէրուդայի գունով ջնարակած մի ահագին աման, որ նախշած էր սև, անկանոն գծերով: Յըրանից ածում էին արծաթով զարդարած մեծ եղջիւրների մէջ և այնպէս խմում էին: Թիֆլիսի հայ ոսկերիչները թափել էին իրանց արհեստի բոլոր ճարտարութիւնը այդ գեղեցիկ գաւաթների վրա, օրնոցից երկուսը բաւական էին մի մարդու հարկեցնելու համար: Բայց նրանք երկար պտըտվում էին մի ձեռքից միւս ձեռք, թէև հիւրերը դեռ սեղան նստելուց առաջ մի փառաւոր նախատօնանք կատարած էին Նախեթի աղնիւ ըմպելիի վերաբերութեամբ:

Բէկը սկզբից խիստ տխուր էր և լուռ, բայց նրա մտախոհ գէմքը հետզհետեւ պայծառանալ սկսեց, որքան եղջիւրները շարունակում էին կատարել իրանց հանդիսաւոր շրջանը: Ախրթար սպարապետը նոյնպէս լուռ էր. մնացած հիւրերի ուրախութիւնը արտայայտվում էր խառնաձայն աղաղակներով, վայրենի դուռւմ-գոչումներով և երբեմն հատուկոտոր երգերով: Բոլորը հռանդով խմում էին: Տօլուբաչին սպառնալիքներ էր կարդում այն սեղանակցի դէմ, որ կը համարձակվէր մինչև վերջին կաթիլը չը դատարկել եղջիւրը:

Ջեղծումներ գործելու դէպքում եղջիւրի մէջ մնացած հեղուկը թափում էին ծոյլ, անշնորք խմողի վրա: Աղասուն վիճակից աւ մի քանի անգամ մկրտվել Նախեթի կարմիր գինով, մինչև նա, այլ ևս չը կարողանալով դիմանալ, անկատելի կերպով դուրս գնաց, մտաւ ախոռատունը և այնտեղ պառկեց իր ձիւ մօտ:

Սենեակի մէջ աղմուկը, չփոթութիւնը հետզհետեւ աւելի խռովեալ կերպարանք էր ստանում: Հարսները, աղջիկները, գլուխները կորցրած, սեղանի շուրջը պտըտվում էին, կատարելով հիւրերի անդադար հրամանները:

— Իմ պապը ամեն անգամ մի ամբողջ խորոված դառն էր ուտում, դու հիմայ ինձ այդ ծրտերով պիտի կշտացնես, ջաղուբաղ պառաւ, ասում էր շուշեցի: Զաքարիայ իշխանը, դառնալով դէպի Քեթևանը, և խորոված փասխանի ամբողջ կէսը իր բերանը դնելով, կարծես, ցոյց տալու համար, թէ ինքն էլ կարող է հանգուցեալ պապի գովելի օրինակին հետեւել:

— Գո պապը մի ամբողջ խորոված դառն էր ուտում, այդ ճշմարիտ է, պատասխանում էր նըրան Բայինդուր իշխանը ծիծաղելով: — Բայց զիտես, որ նա իր թրի մի զարկով ահագին եղան գլուխն էր կտրում, իսկ դու, մեծ պապի պատիկ գաւակ, մի փոքրիկ հորթի վիզն անգամ կտրելու չնորք չունես:

— Ես իմ թուրը կարող եմ և գոմէշի վզի վրա
փորձել, պատասխանում էր վիրաւորութեամբ Զա-
քարեան, ձեռքը դէպի իր սուրը տանելով:— Դա-
ւիթ, հրամայեցէք ձեր ակոռատներից դուրս բե-
րեն մի գոմէշ, ես հէնց այս րոպէիս ցոյց կը
տամ իմ հունարը, թող պարսից շահնշահի «բաթ-
ման-ղլիճը» տեսնէ, որ մեծ պապի՝ պատիկ զա-
ւակը այնքան պատիկ չէ, որքան նա կարծում է:

Բէկը նկատելով, որ այդ վէճը կաբող էր շատ հեռու տանել նրանց, երկուսն էլ հանգստացրեց, ասելով.

— Բէֆի ժամանակ սրի փորձ չեն անում, այդ կարող ենք թողնել առաւօտեան, եթէ կամենում էք անպատճառ հրապարակի վրա ձեր հունարը ցոյց տալ:

Յետոյ նա դարձաւ դէպի պառաւ Քիթեանը,
պատուիրելով, որ մի երկու դառը մորթիւ տայ
Զաքարիայ իշխանի ախարժակը գոհացնելու հա-
մար:

Գլխից ծառաների, սպասաւորների ուրախու-
թեան աղաղակները բոլորովին խլացնում էին
հիւրերի խօսակցութիւնը: Նրանց սեղանը աւե-
լի ճոխ էր և զինին աւելի առատ: Նրանք չու-
տով իրանց համար զուռնայ ու սաղանդարներ
բերել տուեցին, սկսեցին ածել, երգել և պար
գալ: Մառաների այդ յանդուգն մրցութիւնը,
կարծես, գրգռեց Բայինդուր իշխանի նախանձը,

որը սեղանից վեր բարձրացաւ, ձայն տալով.

— Պար, պար, Բայինդուր իշխանը պար է ուղղում:

Պարսից շահնշահին «բաթման-ղլիճի» որոտացող ձայնը բաւական էր տան կնիկների ուշադրութիւնը դարձնել զուարճութեան այդ եղանակի վրա, որ հէնց իբանց ցանկութիւնն էր, որի մասին մի թեթեւ ակնարկութեան էին սպասում։ Թինան ժպտելով մօտեցաւ, վեր առեց պատից կախ տուած դայիրան, իսկ Գարօն ցած բերեց նոյն տեղից քարշ ընկած խեցեղէն թրմբուկները, մինը մեծ, միւսը փոքր, որոնք կապած էին միմեանց սիրիմներով (*): Նա տուեց թմբուկները մի փոքրիկ աղջկայ ձեռքը, որը գրկելով, կանգնեց նրա հանդէպ։ Աշուղն էլ իր պարկապուղւիւր սաքքելով, կանգնեց նրանց մօտ։ Նրաժշտական խումբը կազմվեցաւ, մնում էին պարողները։ Այդ միջոցին Սօփիօն, Փէփէօն և Նինօն շարվեցան միմեանց մօտ, և իւրաքանչիւրը անհամբերութեամբ սպասում էր իր հերթին, որ սկսէ պարը։ Մի անմեղ ուրախութիւն, իր բոլոր ողջախոհական պարզութեամբ փայլում էր այդ թիթեռնիկի պէս անհոգ, մանկաւում էր այդ թիթեռնիկի պէս անհոգ, մանկահասակ աղջիկների դէմքի վրա։ Նրանք դեռ հիւրերի զարուց շատ առաջ մի առանձին խնամք էին տարել իրանց զարդարանքի վրա և ա-

*) Ս ի Ր ի մ հշանակում է կաշեայ բարակ փուկ:

մեն մէկը հագել էր իր պահեհալից ինչ որ նոր էր, ինչ որ լաւն էր: Այժմ կազմ և պատրաստ, մնում էր նրանց թուշկոտել, թուշկոտել թէկուզ մինչև լոյս:

— Առաջ դու սկսիր, զաւակս, ասաց Բայինդուր իշխանը, բռնելով ամենակրտսէր քրոջ, Նինօի, ձեռքից և կանգնեցնելով նրան մէջտեղում:

Նինօն շարժվեցաւ: Թինան իր դալար մատներով սկսեց ածել փոքրիկ բոժոժներով դարդարած դայիրան, իսկ Վարօն փայտեայ բարակ ձողերով սկսեց տըկտըկացնել խեցեղէն թմբուկները: Աշուղն էլ դօռ էլ տալիս իր պարկապը դուկին: Բոլոր հիւրերը երաժշտութեան եղանակի համեմատ սկսեցին ծափ տալ:

Նինօն պարում էր: Նրա բոլոր անդամները շարժողութեան մէջ էին, և կարծեա, մինը միւսի հետ մրցութիւն էին անում, թէ որը աւելի արագ, թէ որը աւելի սքանչելի կերպով կարող է պտոյտներ գործել: Յոգնած Նինօից յետոյ ըսկսեց Փէփէլօն և ապա Սօփիօն: Երկու միւս քոյրերի պարը ոչինչով չէր զանազանվում առաջինից, միայն դրանք աւելի ծափահարութիւններ տալիս զլխաւորապէս այն պատճառով, որ իրանց պտոյտների և թուխքների մէջ ցոյց տուելին զարմանալի ճարպիկութիւններ:

Նրբ ընդհանուր զուարճութիւնը աւելի տա-

քացաւ, պարի մէջ խառնվեցան և հիւրերից մի քանիսը: Նախ սկսեցին Սօսիկօն և Վաթիկօն, երկու վրացի աղնուակաւները միասին: Կա իսկապէս պար չէր. նրա մէջ չը կար ոչ վայելչութիւն և ոչ կիրթ ճաշակ. — դա լեզկիների գրգռված ջղերի արդիւնաբերութիւնն էր, երբ լեռնական մարդը իր ուրախութեան, իր հոգուցնցումները արտայայտում է վայրենի, անկանոն շարժումներով և կատաղի թուխքներով: Այդ իսկ պատճառով այդ պարը կոչվում էր լէզկու պար, տղամարդերի մէջ նա դեռ պահպանել էր իր վայրենի բնաւորութիւնը, իսկ կնիկների մէջ բաւական մեղմացած էր:

Բարեկօնեան խառնակութիւնը բոլորովին ընդհանուր դարձաւ, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ սպասաւորների խումբը դրացի սեննակից իրանց զուռնայով ներս մտան: Շառաները խառնվեցան իրանց տէրերի հետ և սկսեցին միասին պարել: Այդ միջոցին Թինան և Վարօն, որ մինչև այժմ ածում էին դարիայի ու թմբուկի վրա, իրանց երաժշտական գործիքները յանձնեցին Սօփիօին և Փէփէլին, իրանք էլ միացան պարողների հետ: Զուռնայի ձայնը, դարիայի ու թմբուկների տըկտըկոցը, ծափահարութեան որոտը, արբած բաղմութեան խառնածայն աղաղակը, բաղմաթիւ ոտների տրոփիւնը, — բոլորը միախառնվելով, ներկայացնում էին մի վայրենի,

խառնաշփոթ քաօս: Վրաց թագաւորի աւագանին զուարճանում էր...

Այդ խառնակութեան ժամանակ ոչ ոք չէր կարողացել նկատել, որ մի գնդաձև մարդ ներս էր մտել, և միանալով ծառաների հետ, եռանդով ծափ էր տալիս և բոլոր ուժով աղաղակում էր: Բայց նա չը կարողացաւ երկար անյայտ մնալ Բայինդուր իշխանի արծուի տեսութիւնից, որը մօտենալով նրան, մի սաստիկ բամբաջայ (*) խփեց գլխին, ասելով.

— Բարո՛ւ, Սաքուլ, բարո՛ւ:— Գետինը մտնես, երբ եկար:

Իշխանի ծանր բամբաջայից շշմած, շշկուած Սաքուլը չը կարողացաւ իսկոյն պատասխանել, որովհետեւ նրա ահագին մօրթէ գտակը իշխանի ձեռքի սաստիկ զարկից, իր սովորական տեղը թողնելով, այժմ իջել, հասել էր մինչև նրա բերանը, բոլորովին ծածկելով թէ աչքերը և թէ չէկ մօրուքը: Նա փոքր ինչ ուշքի գալով, ընտապեց գտակը վեր քաշել, որ տեսնէ, թէ ո՞վ էր իր հետ այսպիսի կոպիտ հանաք անողը, որ նրա համեմատ պատասխանէ, — այդ միջոցին իշխանի երկրորդ բամբաջան իջաւ. նրա գլխի վրա և փոքրիկ գլուխը բոլորովին թաղվեցաւ.

*) Բ ա մ բ ա չ ա յ փողովրդական լեզուով նշանակում է ճանկերով զարկել:

ահագին գտակի մէջ, որ այժմ հասել էր մինչև Ս ա ք ու լ ի ուսերը:

— Չե՞ս լսում, քեզ եմ ասում, պառաւ աղուէս, երբ եկար, կրկնեց իշխանը իր հարցմունքը:

— Տօ, հէր օրհնած, մի թող տուր աչքերս բաց անեմ. երեսիդ մօտիկ տամ, բարով, հազար բարով ասեմ, քէֆդ հարցնեմ, յետոյ ի հարկէ կասեմ, թէ երբ եկայ:— Ի՞նչ էս չար հրեշտակի նման հողիս առնում, պատասխանեց Սաքուլը գտակը ուղղելով, որը այժմ այն աստիճան լայնացել էր, որ էլ իր սովորական տեղում չէր կանգնում:

— Էդ անիծված գտակը ինչու այդպէս գժվեցաւ... դժգոհութեամբ քրթինջում էր նա, անզաղար ուղղելով գտակը, և երբ տեսաւ հնար չը կայ, ջիբից հանեց իր քնթի ընդարձակ աղլուխը (որը մի և նոյն ժամանակ երես սրբիչ էր) դրեց գլխի վրա, որ գտակի ծաւալը փոքրանայ: Իսկ այդ բաղդը երկար չը տևեց: Իշխանի խօսակցութիւնը Սաքուլի հետ նրա վրա դարձրին բոլոր հիւրերի ուշադրութիւնը, որոնք թողնելով իրանց երգն ու պարը, հաւաքվեցան նրա շուրջը, և իւրաքանչիւրը չը խնայեց հետեւել Բայինջուր իշխանի բարի օրինակին, մի-մի բամբաջայ նրա գլխին տալով, սիրելութեամբ ողջունել նրան: Այժմ գտակը այն աստիճան լայնացաւ, որ ոչ միայն քնթի աղլուխը, այլ եթէ մի

փոքրիկ բարձ ևս իր գլխի վրա զնեղու լինէր, գտակը դարձեալ մեծ կը դար:

— Ասում են, Սաքուլ, ինչու չես միժանում, խօսում էր նա ինքն իրան, ուշադրութեամբ զննելով գտակը, մի գուցէ պատուված լինէր. — էլ որտեղից մեծանայ Սաքուլը. ամեն անգամ, երբ այդպիսի բամբաջաներ եմ ուտում, բոլոր մի թիղ կարճանում է, կարծես, գետինն է մըտնում...

— Այնպէս մտնի, որ էլ դուրս չը գայ, որ քո սև երեսը մարդիկ չը տեսնեն, զարչելի, վրա բերեց Բայնդուր իշխանը, և սիրով բռնելով նրա ձեռքից, նստեցրեց տախտի վրա:

Սաքուլը այժմ իր չարագուշակ գտակը դրեց տակը ու այնպէս նստեց, ոչ թէ փախկութեան համար, այլ աւելի այն նախազգուշութեամբ, չիցէ թէ նրա հետ մի նոր վտանգ ևս պատահի: Նա այնքան երկիւղ չունէր իր գլխի մասին, որ սովորած էր բամբաջաների, որքան իր գտակի մասին, եթէ զուարճասէր հիւրերը իրանց ձեռքերի ծանրութիւնը միւս անգամ կը փորձէին նրա վրա:

Բայց Սաքուլի խորամանկութիւնը շարժեց Բայնդուր իշխանի ծիծաղը, որը դառնալով դէպի հիւրերը, ասաց.

— Այժմ ես հաւատում եմ, բոլորովին հաւա-

տում եմ այն առակին, որ պատմում են այդ անպիտանի մասին:

Սաքուլի մասին առակի ձև ստացած անցքի պատմութիւնը Նոյնոր հիւրերին յայտնի լինելով, իշխանը հարկաւոր չը համարեց նորից կրկնել, բայց որովհետև մեր ընթերցողին անծանօթ է այդ անցքը, մենք կը պատմենք, գլխաւորապէս այն նպատակով, որ այդ փոքրիկ պատմութեան մէջ նկարվում են Սաքուլի բնաւորութեան յատկանիշները մի քանի խոշոր դէմք:

Մի անգամ Սաքուլը գործով պիտի գնար վրաց թագաւորի տունը. ամպամած, անձրեային օր էր. փողոցներում թանձր ցելս էր կանգնած. տեղ-տեղ ջուրը բոլորովին լճացել էր: Այդպէս զի իր, առանց դրան ևս մաշված, տրեխները չը փչանան, Սաքուլը աւելի բարձր համարեց տրեխները հանել, ձեռքում բռնել և այնպէս մերկ ու բորբիկ ոտներով գնալ: Այդ աւելի յարմար է, մտածեց Սաքուլը, որովհետև այս պիտով տրեխներս մաքուր կը մնան, իսկ երբ կը հասնեմ թագաւորի տանը, այն ժամանակ ոտներիս ցելսը կը լուանամ, կրկին տրեխներս կը հագնեմ և այնպէս ներս կը մտնեմ: Այդ կարգադրութիւնը վտտ չէր լինի, եթէ ճանապարհին մի գծրախտութիւն չը պատահէր: Սրբ նա չտապով վաղում էր, յանկարծ մի մեխի կտոր

խրվեցաւ նրա մերկ ոտքի մէջ: Յաւը այնքան սաստիկ եղաւ, որ Սաքուլին ուշաթափ տուն տարան: Նրբ մեխի կտորը դուրս հանեցին, նա ուշի եկաւ, և նայելով վերքից հսող արիւնին, ինքն իրան մխիթարեց այդ խօսքերով: «Էաւ էր, որ տրեխներս հագիս չէին, թէ չէ, այդ անիծված մեխը կարող էր և տրեխս ծակել»...

Այդ նշանաւոր ժլատի համար ոտքի ծակիւքը փոշի չէր, միայն թէ տրեխները անշնաս մընային:

Սաքուլը աղքով հայ էր, բնիկ թիֆլիսեցի: Նա ոչ տուն ունէր, ոչ կին ունէր, ոչ զաւակներ և ոչ հեռաւոր կամ մօտաւոր տոհմայիններ: Վրաստանում պարագլում էր վաշխառութեամբ: Վրաց աղնուականներից ոչ մէկը չը կար, որ Սաքուլին պարտական չը լինէր: Ամեն մարդ թքում էր նրան, մրում էր նրան, ծեծում էր նրան, բայց դեռ ոչ ոք մինչև այն օր այնքան քաջութիւն չէր ունեցել, որ կարողանար Սաքուլի անողորմ տօկոսները չը վճարել: «Սաքուլը քարից փող կը դուրս բերէ» — այդ էր ամենի կայծիքը նրա մասին: Վրաց աղնուականների ընդարձակ կալուածների արդիւնաբերութիւնը հազիւ բաւականանում էր լրացնել Սաքուլի տօկոսները:

Նա, ինչպէս վերեւում յիշեցինք, մի գնդաձև մարդ էր, տարիքը անցած յիսունից: Նրա կար-

կատաններով պատած արխալուխը, կաբան, տրեխները, գտակը, իրանց ժամանակագրութեամբ, դուցէ քառորդ դարով սփայն պակաս լինէին նրա տարիքի ամբողջ թւից, — և իր հագուստի այդ պատկառելի հնութիւնը ինքը Սաքուլը միշտ մեծ պարծանքով յիշում էր: Նթէ բոլորովին սխալ ևս համարվէր ժողովրդական նախապաշարմունքը թէ կարմիր-չիկամազ մարդիկը աղամորդու դարմ չեն լինում, այլ գետնի տակիցն են դուրս գալիս, — բայց Սաքուլի վերաբերութեամբ այդ կարծիքը պէտք էր բոլորովին ուղիղ համարել, մանաւանդ երբ ի նկատի առնենք, որ նրա երեսի կաշին սպունգի պէս ծակծկած ու ծաղկատար էր: Նրա նման մի չարագործ ոչ միայն դժուար էր գտնել աղամորդիների մէջ, այլ խաւարի ծնունդների մէջ անգամ հազիւ թէ կը պատահէր մի այնպիսի գարշելի արարած:

Վերջին ժամանակներում Սաքուլը աւելի ընդարձակեց իր գործունէութիւնը և բացի վաշխառութիւնից պարագլում էր գերեվաճառութեամբ: Լեզկիների և կովկասեան այլ լեռնաբնակների անդադար յարձակումները վրաստանի վրա բաց արին նրա առջև առետուրի ու վաստակի մի նոր ասպարէզ: Լեռնաբնակները գերիներ էին տանում վրաստանից, ի հարկէ, ընտրելով միշտ նշանաւոր ընտանիքներից: Սաքուլը յաճախ էր առնում վերադարձեւել գերիներին,

սկզբից պայման կապելով նրանց ազգականների հետ, թէ կը ստանայ այսքան դուժար: Յետոյ նա գնում էր Գաղիստան, և գնելով յետ էր բերում գերիներին, ստանում էր խոստացած գումարը: Նոյն առևտուրը նա կատարում էր և գերված լէզզիների վերաբերութեամբ, եթէ պատահամբ ընկնում էին վրացիների ձեռքը: Լեռնաբնակների բոլոր ցեղապետների հետ ծանոթ էր Սաքուլը, և ամեն անգամ նրանց տունը գնալիս, նրանց կանանց համար ընծաներ էր տանում, և ամեն տեղ սիրալի ընդունելութիւն էր գտնում: Գերեվարները, Սաքուլի գալուստը լսելով, խկոյն հաւաքվում էին նրա շուրջը, սկսվում էր սակարկութիւնը: Տարակոյս չը կայ, սակարկութիւնը վերջանում էր միշտ յօգուտ խորամանկ գերեվաճառի, որի համար մեծ աշխատութիւն պէտք էր միամիտ լեռնացուն խաբելու համար: Այսուամենայնիւ, Սաքուլը այնքան ընդարձակ վարկ էր ստացել Գաղստանում և լեռնաբնակները այն աստիճան հաւատարմութիւն ունէին դէպի նրա ազնւութիւնը, որ շատ անգամ գերիներին յանձնում էին նրան առանց փող ստանալու, համոզված լինելով, որ Սաքուլը իր խօսքը յարգող մարդ է, կը տանէ և փողերը յետոյ էլ կուղարկէ: Այլ իրաւ, Սաքուլը այդ դէպքում յարգում էր իր տուած խօսքը, և երբեք չէր պատահել, որ նա որ և իցէ զեղծում գործած լինէր

իր յարաբերութիւնների մէջ լեռնաբնակների վերաբերութեամբ: «Շատ ուտելը քիչ ուտելուց էլ կը զրկէ մարդուն», անդադար կրկնում էր նա թուրքի առածը:— Եթէ մի անգամ բերեմ ու նրանց փողերը չը վերադարձնեմ, այնուհետեւ ես մինչև մահ պիտի դրկեմ ինձ իմ փառաւոր վաստակից: Այդ դատողութիւնից պարզ յայտնի էր, որ Սաքուլը ուղղութեան, հաւատարմութեան և ճշմարտի վրա չէր նայում նրանց բարոյսկան կողմից, այլ բոլորովին գործնական կէտից էր ընդունում պարտաճանաչութեան պահանջը:

Ահա այդ մարդն էր, որին այնպէս անքաղաքավարի կերպով ընդունեց Բայինդուր իշխանը, որ նոր էր վերադարձել Գաղիստանից, բերելով իր հետ գերիների մի ամբողջ քարաւան, և այժմ սառն, անվրդով կերպով նստած էր իր գտակի վրա, և բարեսիրտ ժպիտով ընդունում էր բէկի արբած հիւրերի դառն կատակները: Բայց նրա պատմութիւնը թէ իր ճանապարհորդութեան և թէ իր վերադարձի մասին մնաց անկատար, որովհետեւ բէկի յոգնած հիւրերը փոքր առ փոքր սկսեցին հեռանալ, աղմկալի սենեակը բոլորովին դատարկվեցաւ և ամեն տեղ տիրեց խօրին լուութիւն:

Այնուհետեւ բէկը երկար, միայնակ նստած, Սաքուլի հետ խօսում էին: Ի՞նչ գործ ունէր

Վրաստանի առաջին պետական: մարդը այդ գերեզմանին հետ:

Ե.

Այժմ պատմենք համառօտ կերպով, թէ Դաւիթ բէկը Վրաստան գալով, նախ որպէս սկսեց իր ասպարէզը:

Ընթերցողը յիշում է այն սոսկալի, փոթորկային զիշերը, երբ նա Ֆաթալի-խանի բանակից ճանապարհ ընկաւ, յիշում է և այն, որ նա ունէր իր հետ ծերունի ներքինապետից յանձնարարական նամակ հայազգի Օրբէլեան իշխանի վրա, որը պէտք է պատանի Դաւիթ հոգաբարձուն և խնամակալը լինէր նրա պանդխտութեան մէջ: Բայց ծերունի ներքինապետի բոլոր կարգադրութիւնները պատանու ապահովութեան մասին հակառակ ընթացք ստացան, որը նախատեսել, ի հարկէ, նա սկզբից չէր կարող:

Պատանին գալով Մըցխէթ, գտաւ Օրբէլեան իշխանին մի շարաթ առաջ մեռած: Նրա բարեկամները զեռ սուգի մէջ էին: Թէև պատանին ներկայացրեց նրանց ներքինապետի նամակը, բայց հանգուցեալի տոհմայիններից ոչ ոք կարողացաւ ճանաչել, թէ ով էր նամակի հեղինակը, կամ որքան նշանակութիւն պէտք էր տալ նրա գրածներին: Նկատելով այդ սառն ընդունելութիւնը, պատանին ինքն անյարմար համարեց մի անախորժ բեռն լինել օտար ըն-

X.

տանիքի վրա, որ առանց դրան ևս անբախտացած էր: Սիրտը լի եռանդով, քսակը լի ոսկինքով, որ ստացել էր նա Սիւրիից, վճռեց իր աշխատանքով ապրել, առանց մի ուրիշին ծանրութիւն պատճառելու:

Նա յետ դարձրեց իր հետ եկած մարդիկներին, զրեց ներքինապետին, թէ և իշխանը, որի վրա յոյս ունէր նա, մեռած է, բայց ինքը այնքան ուժ է զգում իր մէջ, որ առանց խնամակալի ևս կարող է այդ երկրում մի պարագմունք գտնել և անկախ ու անկարօտ ապրել: Վերջացնելով իր նամակը անհուն շնորհակալութիւններով ծերունու բարերարութիւնների մասին, պատանին աղաչում էր նրան, որ այլ ևս իր համար հոգ չը տանէ, որովհետեւ ինքը կարող է կեանքի մէջ իրան ճանապարհ բաց անել: Իսկ պատանու անձնավստահութիւնը չը պակսէր այն փայլուն յոյսերով, որ երեսկայում էր նա:

Ի՞նչ կարող էր անել մի անփորձ պատանի օտար, անձանօթ երկրում, ուր ստրկութիւնը ոչնչացրել էր ամեն արդիւնաբեր վաստակ, ուր աշխատանքը ոչինչ գին չունէր, չուր ժողովրդի մեծ մասը ձրիարար էր դրոծում մի քանի ծոյլ, չուայլ, անկարգ աղնուականների համար միայն: Իսկ ինքը պատանին ոչ մի գործի համար պատրաստված չէր. արհեստը, որ արհեստաւորների

բացակայութեան պատճառով կարող էր այդ երկրում փոքր ի շատէ գործադրութիւն գտնել,— արհեստ չը գիտէր նա: Պիւղում սնված, գիւղում մեծացած, կատարեալ գիւղացի էր նա, փոքր ի շատէ ծանօթ գիւղական տնտեսութեան: Իսկ մի աշխատութիւն, որ բոլորովին անարգված էր և որի համար հաղարաւոր ձրի բանող ձեռքեր կային այդ երկրում,—գա էր գիւղական տնտեսութիւնը:

Սկզբում նա սկսեց ծախսել իր հետ բերած ոսկիները, որ ընծայել էր նրան Սիւրին. երբ փողերը սպառվեցան, սկսեց վաճառել իր հագուստները: Միակ բանը, որ նա ամենայն սրբութեամբ պահեց իր մօտ,—գա էր ծերունի ներքինապետի ընծայած թուրը, որը վճռեց չը կորցնել, և թէ քաղցածութիւնից մեռնելու ևս լինի:

Բայց այդ տեսակ կեանքը երկար շարունակվել չէր կարող. պէտք էր մի որ և իցէ գործ գտնել: Սկզբում նա իրան այնքան չէր խոնարհեցնում, որ ստոր աշխատութիւններից սկսէ, յետոյ այդ վիճակի հետ ևս հաշտվեցաւ, դարձեալ ոչ ոք նրան գործ չէր տալիս: Գժրախոտութիւնը օրըստօրէ աւելի և աւելի զգալի էր դառնում: Հսկարտութիւնը չէր ներուր նրան, որ իր թշուառութեան մասին ծերունի ներքինապետին կամ Սիւրիին տեղեկութիւն տայ: Բայց ե-

թէ շատ էլ ցանկանար, ինչ միջոցով կարող էր դրել նրանց: Հազորդակցութիւններ ընաւ չը կային, պէտք էր առանձին սուրհանդակ վարձել, բայց ինչ գումարով, քանի որ ինքը բոլորովին աղքատ էր, և ով յանձն կառնէր փողի համար վրաստանի սահմաններից դուրս գնալ, մի այնպիսի ժամանակ, երբ ճանապարհները լիքն էին աւազակներով, երբ մի սնխի համար մարդու զուլս էին կտրում:

Նա ապրում էր մի հայ մանրավաճառի տանը, որը իր պարզամիտ հիւրին ըստ կարգին կողոպտելուց յետոյ, նրա քսակը պարպելուց և նրա հագուստները մերկացնելուց յետոյ, երբ տեսաւ, որ այլ ևս շահվելու ոչինչ չէ մնացել, իր հիւրասէր տան դռները ցոյց տուեց նրան, ասելով:

—Որդի, ձեզ համար մի ուրիշ տեղ ձարէք, տեսնում էք, ևս մեծ ընտանիքի տէր եմ, իմ զաւակները հազիւ եմ կարողանում պահել:

Նա առանց մի խօսք ասելու հեռացաւ: Խորին յուսահատութեան մէջ թողեց աւանը և ղիմեց դէպի մերձակայ լեռը: Հազին ոտնամաններ չուներ: Իր պանդխտութեան օրերում, անծանօթ, օտար աշխարհում հանդիպեց նա միակ հային, որից յոյս ուներ փոքր ի շատէ օժանդակութիւն գտնել, իսկ նա կողոպտեց նրան, յետոյ արտաքսեց: Այժմ ամայի անապատների

միայնակութեան մէջ աշխատում էր թագցնել իր անբախտութիւնը: Ամուռնային առաւօտը հիացնելու չափ սքանչելի էր, բայց նա բնութեան մէջ ոչինչ գեղեցկութիւն չէր նկատում: Թըռչունները անհոգ չըկշրկում էին, ծաղիկները ուրախ ժպտում էին, համբուրվելով արեգակի առաջին ճառագայթների հետ, բայց այդ բոլորը աւելի բարկացնում էին նրան, աւելի լցնում էին նրա սիրտը մի անսահման տխրութեամբ, թէ ինչու Աստուծոյ բոլոր արարածները կարող էին ուրախ, բախտաւոր լինել, իսկ ինքը ոչ:

Ամբողջ օրը թափառեց նա սարերի վրա, դաշտերում, անտառներում, ինքն էլ չը գիտէր, թէ ինչու համար: Ամեն անգամ մի մարդ տեսնելիս, փախստականի նման աշխատում էր չը մօտենալ նրան: Այսպէս անցկացրեց նա, մինչև երեկոյացաւ, մինչև խաւարը փոքր առ փոքր սկսեց պատել աշխարհը: Այժմ մտածում էր վերադառնալ գիւղը. բայց ում մօտ գնալ, որի դուռը բաղնիս: Միակ ծանօթ մարդը, իր արիւնակիցը, չը պահեց նրան, այն մարդը, որի մէջ ցաւակցութիւն էր որոնում, որին պատմել էր իր բոլոր դժբաղդ անցեալը: Այժմ ումը գիտէր: Վրացու արհամարհանքը, ատելութիւնը, դառն զրուանքը դէպի ամեն մի հայ նեափ պէս ծակոտում էր նրա սիրտը. վրացուց օգնութիւն խնդրել մահուան չափ ծանր էր նրան: Երկու օր նա ոչինչ

չէր կրել. այժմ ամեն հոգսերից աւել տանջում էր նրան քաղցը: Մարմնի մէջ զգում էր սաստիկ թուլութիւն. ուժերը հետզհետէ նուաղում էին: Մտածեց փոքր ինչ հանգստանալ:

Գիշերային խաւարը բոլորովին թանձրացել էր: Նա դուրս եկաւ նեղ շաւիղից, որ տանում էր ինքն էլ չը գիտէր՝ թէ ուր, և առանձնացաւ մի ձորակի մէջ: Այստեղ լաւ էր, այստեղ նրան ոչ ոք չէր տեսնի: Նա իր յոգնած մարմինը ցած թողեց, պառկեց խոտերի վրա: Մի քանի բոպէ դիակի նման անշարժ մնաց, յետոյ աչքերը բաց արեց, որ տեսնէ, թէ որտեղ է գտնվում: Աչինջ հասկանալ չը կարողացաւ: Ամբողջ օրը թափառել էր նա, իսկ այժմ որտեղ էր բերել նրան չար բախտը, — դժուար էր գիտենալ: Նա նայեց դէպի աստղալից երկինքը: Այս գիշեր աստղերը ինչ որ հանդիստ չէին, անդադար չարժվում էին և իրանց տեղում չէին կանգնում: Ի՞նչ էր պատահել: Աչքերը կրկին փակեց և մի քանի բոպէ մնաց չիտթութեան մէջ: Գետոյ դարձեալ բաց արեց, տեսաւ, ամբողջ երկինքը պտրտվում էր իր շուրջը. ամեն ինչ տակն ու վրա էր լինում. աստղերը նոյնպէս կամ դէպի աջ էին վազում, կամ դէպի ձախ. զարմանալին այն էր, որ ինքն էլ նրանց հետ պտրտվում էր: Ի՞նչու էր այսպէս լինում: Միթէ աշխարհի վերջը հասել էր: Նա աչքերը կրկին փակեց, որ

ուչինչ չը տեսնէ: Այժմ նրան տիրեց երկիւղի նման մի բան: Մտահաւատութիւնը, խառնված երկիւղի հետ, սկսեց սաստիկ խռովել նրա երեւակայութիւնը: Մտածում էր, թէ մահուան տագնապի մէջ է գտնվում ինքը. թէ անա շուտով կը յայտնվի հոգեւոր հրեշտակը և ամեն ինչ կը վերջանայ... Բայց ինչու էր ուշանում նա. ինքը ուրախութեամբ, մեծ ուրախութեամբ կը ցանկանար հանդիպել նրան: Կեանքը նրանից աւելի անտանելի չէր կարող լինել, քան թէ որ էր: Այսպիսի հոգեկան տանջանքների մէջ երկար չարչարվում էր նա, մինչև փոքր ինչ հանգստացաւ: Բայց աչքերը բաց անել չէր համարձակվում: Աշխատում էր քնել, բայց քունն էլ մօտ չէր գալիս: Ոչ մահը, ոչ քունը, — այդ ինչ պատիժ էր: Արդեօք սովածութեան պատճառով քնել չէր կարողանում, թէ սրտի յուզմունքը խռովութեան մէջ էր ձգել նրան:

Նա աչքերը բաց արեց միւս օրը, տեսաւ, որ արեգակը կանգնել էր կէսօրվայ տեղը. սար, դաշտ և ձոր լցված էր պայծառ, անոսահման լուսաւորութեամբ: Վիշերվայ խաւարի հետ անցել էին և նրա սև մտքերը. այժմ նրա սրտում տիրում էր խորին, անդիտակցական անդորրութիւն: Պատճառը ինքն էլ չը գիտէր: Արդեօք իր շուրջը դարձած նոր կեանքը, թէ Աստուծոյ զեղեցիկ աշխարհի հրապուրանքը կրկին թափեցին նրա

հոգում կեանքի քաղցրութիւնը, — այդ անկարող էր նա բացատրել, միայն նրա գունաթափ դէմքի վրա փայլեց մի անձնավստահ ժպիտ և նրա նոյնպէս գունատված չրթունքից դուրս թռան հետեւեալ խօսքերը. «Ես դեռ չի պիտի մեռնեմ... ինձ հարկաւոր է դեռ երկար ապրել... ես ուխտ ուխտեցի իմ ծնողների գերեզմանի վրա... ես երդումով նոյն ուխտը կրկնեցի Սիւրբի և ծերունի ներքինապետի մօտ... ես պէտք է կատարեմ իմ խոտմունքը»...

Բայց պէտք էր մի բանով յագեցնել իր քաղցը, որ կարելի լինէր շարունակել սպառվող կեանքը: Նա մօտեցաւ իրանից ոչ այնքան հեռու հոսող առուակին, սկսեց քաղել նրա ափերից մի քանի տեսակ ծանօթ բոյսեր, որոնց հում-հում ուտել անկարելի էր, միայն կերակուրների մէջ և աղցանի համար էին գործածվում: Սկսեց ուտել այդ բոյսերը, բայց նրանք փոխանակ յագեցնելու նրա քաղցը պատճառեցին ստամոքսի մէջ սաստիկ ցաւ: Նա տհաճութեամբ դէն դեց քաղած բոյսերը և մի քանի բույս մնաց յուսահատ շփոթութեան մէջ, ամենևին չը նկատելով, որ այդ միջոցին խօսակցելով, ծիծաղելով, երգելով անցնում էին նրա մօտից մի խումբ կնիկներ: Նրանք վերադառնում էին ոչխարների հանգրուանից, և կաթի կփերը չալակած, զիմում էին դէպի գիւղը:

— Մտիկ տուէք, մտիկ տուէք, ինչ է ուտում
այդ մարդը, ասաց նրանցից մէկը իր ընկերու-
հիններին, ցոյց տալով պատանու վրա:

— Նրեի, քաղցած է խեղճը, ասաց մի սիրուն
տասերկու տարեկան աղջիկ, որ որոշվում էր
բոլորից թէ իր հագուստի նորութեամբ և թէ իր
շարժմունքի համարձակ ձևերով:

— Քաղցած չէ, պատասխանեց նրան մի պա-
ռաւ աղջիկ, — երեի, գիտ է, տեսնում էք, աչքե-
րը ինչպէս վառվում են:

— Ի՞նչ ևս խօսում, Կէկէլ, գիտը դու ես, պա-
տասխանեց նրան փոքրիկ աղջիկը, և իր ձեռքի
պղնձէ թասը մօտեցրեց կնիկներից մէկին, խն-
դրելով, որ կաթ ածէ:

Կինը ուսից ցած բերեց կաթով լիքը կուժը,
լցրեց պղնձէ թասը, և փոքրիկ աղջիկը երկու
ձեռքով բռնելով, վազեց պատանու մօտ: Գա-
ւթը ապշած նայում էր այդ մանկահասակ բա-
րեսրտութեան վրա, որին, կարծես, երկինքը ու-
ղարկել էր իրան օդնելու համար:

— Ա՛, ևս, խմիր, ասաց նա մանկական անկեղծ
կարեկցութեամբ, — ես քեզ համար հաց էլ կը
բերեմ:

Պատանին իր շնորհակալութեամբ լի աչքերը
դարձնելով այդ հրեշտակի նման չքնաղ արարա-
ծի վրա, ընդունեց թասը: Աղջիկը կրկին դարձաւ
իր ընկերուհիների մօտ և այս անգամ բերեց

մի կտոր հաց: Նրա վարմունքը այն աստիճան
սրտաշարժ էր, որ պատանին բոլորովին դարմա-
ցած մնաց: Նա աւելի խօսք չը գտաւ, որ յայտ-
նէ իր շնորհակալութիւնը, միայն դատարկած
թասը յետ տալով, ասաց.

— Թող Աստուած օրհնէ քեզ, սիրուն աղջիկ:

Այդ օրհնութիւնը այնքան խորթ թւեցաւ, որ
փոքրիկ աղջիկը ծիծաղեց, և խառնվելով իր ըն-
կերուհիների խմբին, հեռացաւ:

Իսկ պատանուն այժմ սաստիկ հետաքրքրում
էր այն միտքը, թէ ո՞վ էր դա, ո՞ւմ աղջիկը, որ
այդ հասակում ունէր այնքան գութ և ցաւակ-
ցութիւն դէպի մարդկանց թշուառութիւնը: Նա
մտածեց, թէ ոչխարների հօտը շատ հեռու չը
պիտի լինէր և սկսեց դիմել դէպի այն կողմը,
գուցէ հովիւներից որ և իցէ տեղեկութիւն կը
ստանար:

Ճանապարհը, որ տանում էր դէպի այն կողմը,
ծածկված էր ոսնակոխ եղած խոտերով և ոլոր-
մոլոր պտոյտներով անցնում էր բլուրների վրա-
յով: Տեղ-տեղ կորչում էր նա խիտ թուփերի
մէջ, տեղ-տեղ շարունակվում էր կանաչազարդ
արօտամարդերի միջով: Այստեղ արեգակի պայ-
ծառ ճառագայթները թափել էին ձորերի և դաշ-
տերի վրա մի սքանչելի ջերմութիւն, իսկ այն-
տեղ, փոքր ինչ հեռու, կապուտակ երկինքը

միայնառնովում էր կողկասեան ձիւնապատ սա-
բերի դարեւոր սառնամանիքի հետ:

Յագեցնելով իր քաղցը, կաղցուրելով սպառ-
ված ուժերը, պատանին շտապով առաջ էր դը-
նում: Այլ իրաւ, ոչխարների հօտը շատ հեռու
չէր. բլուրների միւս կողմում, կէսօրվայ տօթի
պատճառով, նրանց պառկեցրել էին լիւնիների
հովանու տակ: Այդպէս ու զոհոճանակ անասունները,
հանդարտ չօքած ծնկների վրա, երբեմն իրանց
միամիտ աչքերը այս կողմ և այն կողմ էին
դարձնում և մեծ ակնդէմակով որոնում էին: Տեղ-
տեղ երկու չարաճճի այծեր, կանգնած ետեւի ոտ-
ների սքզղակների վրա, միմեանց հանդէպ, իրանց
եղջիւրների ուժն էին փորձում: Փոշը ինչ հեռու
ահագին չները, գլուխները առջևի թաթիկների
վրա դրած, պառկել էին, և զգոյշ, խորամանկ
աչքերով նայում էին իրանց շուրջը: Տեսնելով
պատանուն, նրանք խմբով վրա վաղեցին և ան-
շուշտ պատառ-պատառ կանչին, եթէ նա չը
խլէր այնտեղ ընկած փայտի կտորը և նրանով
չը պաշտպանվէր: Շների բարձրացրած աղաղակը
նրա վրա դարձրեց հովիւներից մէկի ուշադրու-
թիւնը, որը կէսօրվայ տօթից թուլացած, պառ-
կել էր վայրենի տանձենու տակ: Նա չը շարժ-
վելով իր տեղից, հեռուից ծոյլօրէն կանչեց.

— Ա՛յ մարդ, ա՛յ մարդ, այս կողմից, այս կող-
մից:

Պատանին մի կողմից չների հետ կուլելով,
միւս կողմից իր շուրջը աչք ածելով, դիմեց դէ-
պի կոչող ձայնը: Շները հովիւին մօտենալով,
փոքր ինչ հանգստացան, երբ նկատեցին, որ նա
չէ քաջալերում իրանց վարմունքը: Պատանին
բարեկեցիկ, նստեց նրա մօտ: Հովիւը հասակն ա-
ռած մարդ էր, այն լեռնային մարդերից մէկը,
որ ստէպ անասունների հետ ապրելով, կորցրել
էր բոլորը, ինչ որ մարդկային էր, և սեպհակա-
նել էր վայրենի անասնականը: Բայց, որպէս ե-
րեւում էր, նա իր ոչխարների նման միամիտ, մի
և նոյն ժամանակ բարեսիրտ էր:

— Ի՛նչ սատանայ ես, թէ որ փայտը չը վեր
առնէիր, իմ չները կը պատառոտէին քեզ, ասաց
նա ծիծաղելով, որպէս թէ մի մեծ գլխու էր ա-
րել իր նկատողութեան մէջ:

— Հա՛, եթէ փայտը չը վեր առնէի, չները կը
պատառոտէին ինձ, պատասխանեց պատանին
ինքն էլ ծիծաղելով:

— Ի՛նչ սատանայ ես, կրկնեց նա, շարունա-
կելով իր բարեսիրտ ծիծաղը, — ճրտելից դուրս
այն փայտը, շատ հաստ փայտ էր:

— Ա՛յո՛, շատ հաստ փայտ էր, ասաց պատա-
նին, — այնտեղ ընկած էր, երեւի կտրողները մո-
ռացել էին:

— Անպատճառ, կտրողները մոռացել էին, կրկ-

9
129

նեց հովիւը.— Բնչպէս հասկացար, Աստուած է վկայ, շատ սատանայ ես:

Վամենալով միանդամից վերջացնել փայտի պատմութիւնը, պատանին ոչինչ չը պատասխանեց: Բայց հովիւը դարձեալ կրկնեց.

— Այդ լաւ է պատահել որ կտրողները մոռացել էին, Աստուած է վկայ, թէ որ փայտը չը լինէր, իմ շները քեզ կենդանի չէին թողնի:

— Այդ ես էլ եմ իմանում, նրա իմաստուն կարծիքը հաստատեց պատանին:— Այդ ոչխարները ունի եմ:

— Ո՞ւր պէտք է լինեն, պատասխանեց նա մի առանձին հպարտութեամբ.— մեծ պարոնի ոչխարներն են:

Մեծ պարոն ասելով, պատանին հասկացաւ, թէ ում մասին էր խօսքը, և սկսեց աւելի յարգանքով վերաբերվել դէպի իր խօսակիցը, երբ իմացաւ, որ նա թագաւորի հովիւն էր:

— Մեծ պարոնը ուրիշ ապրանք էլ ունի, հարցրեց նրանից:

— Աշխարհումը ո՞վ ունի այնքան ապրանք, որպէս մեր մեծ պարոնը, պատասխանեց հովիւը զարմացական կերպով դուռը շարժելով.— այստեղ արածում են նրա ոչխարները, այնտեղ, սալի միւս կողմում, արածում են երկու քսանից աւելի կովեր, նոյնքան եղներ ու գոմէշներ: Բա-

ցի դրանցից, տասը էլ ունի, հինգ ջորի ունի, քսանից աւելի ձի ունի:

Այնքան ապրանք իս մեր Տաթևի մէլիք Գալիթն էլ ունի, իր մտքումը ասաց պատանին, ամենևին չը զարմանալով մեծ պարոնի հարստութեան վրա:

— Այս օրերս էլ ընծայ են բերել երկու ինչ որ անասուններ, անունները չեմ իմանում, աւելացրեց հովիւը:

— Ի՞նչ տեսակ անասուններ:

— Ինչ որ սատանայի նման անասուններ. երկայն ոտներ ունեն, երկայն, ծուռ վիզ ունեն, Բանի օր առաջ մեծ պարոնի դրանը զուռնայ ածեցին, ողջ աշխարհը հաւաքվեցաւ այնտեղ. նրանց դուրս էին բերել, թամաշայ էին անում:

— Ես էլ այնտեղ էի, տեսայ, դրանք ուղտեր են. մեր երկրում շատ կայ. չոքեցնում են, յետոյ բեռնում են:

— Դուրստ այդպէս, չոքեցնում են յետոյ բեռնում են, ինչ լաւ իմացար, ճշմարիտ, շատ սատանայ ես եղել:

Սատանայ բառը, որ այնքան յայտնի գործ էր ածում հովիւը, նրա լեզուում բոլորովին այլ իմաստ ունէր. դա նշանակում էր խելացի, ամեն բան իմացող, ամեն բան շուտ հասկացող: Բայց զուռնալով, մի գուցէ ուղտի պատմութիւնն էլ այնքան հեռու տանէր շատախօս հովուին,

որպէս փայտի պատմութիւնը, նա կարճ կտրեց, սկսելով մի այնպիսի խօսակցութիւն, որից կարող լինէր տեղեկութիւն ստանալ փոքրիկ աղջկայ մասին:

— Այդ ոչխարները օրը քանի անգամ կթում են, հարցրեց նա, իր շուրջը նայելով, որպէս թէ ոչխարներին է նայում:

— Քանի անգամ պէտք է կթեն, պատասխանեց հովիւը իր խռպոտ ձայնով. — երկու անգամ են կթում. մէկը կէսօրին, մէկը երեկոյեան, երբ ոչխարները տուն են դառնում:

— Կէսօրին, երեկ, դաշտումն են կթում:

— Գաշտումը, ապա օրտեղ: Չը տեսար, կնիկները կաթի կփերը տանում էին:

— Տեսայ: Երեկ, մեծ պարոնի տուն էին տանում:

— Ապա օրտեղ պիտի տանէին: Այնտեղ էին տանում:

— Այդ կնիկները օվքեր էին:

— Ո՞վքեր պիտի լինէին. մեծ պարոնի քոծերն էին:

Պատանին փոքր առ փոքր հասնում էր իր հետաքրքրութեան առարկային:

— Նրանց մէջ մի փոքրիկ աղջիկ կար, կարմիր դերիայ ունէր հազած, օվ էր նա:

— Դու թամարի մասին ես հարցնում, ասաց հովիւը բարեսիրտ ժպտով: — Թամարը մեծ պա-

րոնի եղբոր աղջիկն է. շատ անգամ քոծերի հետ զայլա է ոչխարների մօտ, և երբեմն ինձ համար իւղով հաց է բերում: Ես էլ նրա համար քաղում եմ անտառից դիւռ, յուն, կաղին և ուրիշ պտուղներ: Շատ լաւ աղջիկ է թամարը: Եթէ նրա մայրը չը մեռնէր, թամարը այսպէս չէր լինի: Մեր այժմեան տիկինը լաւ մտիկ չէ տալիս թամարին: Ախ, լաւ է, որ տղան շուտով մեռնի ու խորթ մօր ձեռքը չընկնի: Հանդուցեալ տիկինը շատ լաւ տիկին էր. ես դեռ պահել եմ տրեխները, որ մի անգամ նա ինձ ընծայեց:

Այնուհետեւ նա սկսեց պատմել, թէ թամարի մայրը մեռնելուց յետոյ, թէ և նրա հայրը կրկին ամուսնացաւ, բայց իր նոր կնոջ հետ ապրեց մի քանի տարի միայն: Մի անգամ լեզկիների յարձակման ժամանակ, կռիւի մէջ վէրք ստանալով, մեռաւ նա: Այնուհետեւ թամարը մնաց բոլորովին որբ, իր խորթ մօր ապով: Այժմ թէ թամարը և թէ խորթ մայրը կենում են մեծ պարոնի տանը, և մեծ պարոնը իր զաւակներից չէ ջնկում թամարին:

Վերջացնելով իր պատմութիւնը, հովիւը իր կողմից սկսեց հետաքրքրել լինել պատանու ինչ ազգից և օրտեղացի լինելու մասին, հարցրեց, թէ նա ինչ է չինում վրաց երկրում. ինչով է ապրում, և երբ պատասխան ստացաւ, թէ ոչինչ պարապմունք չունի, ասաց.

—Տեսնում եմ, որ դու քաջ տղայ ես, շատ քաջ. իմ շներին ձեռքից մինչև այսօր մի մարդ էլ չի պոծել, իսկ դու նրանց շշկռացրիր:—Կը ցանկանաս ինձ մօտ մնալ:

—Քեզ մօտ ինչ չինեմ, հարցրեց պատանին ծիծաղելով:

—Ի՞նչ պիտի չինես, ես ինչ որ չինում եմ, դու էլ այն կը չինես, պատասխանեց հովիւը, իր թաւամաղ յօնքերի տակ թաղնված աչքերը լայն բացելով և ուղիղ պատանու երեսին նայելով:—Լսիր, տղաս, չարունակեց նա,— իմ օգնականներից մէկը իմ ցուպը գողացաւ, յետոյ փախաւ. հիմայ ինձ մէկ մարդ է փարկաւոր. դու իմ օգնականը կը դառնաս ու ինձ հետ ոչ խարներ կարածացնես, մեծ պարոնի ոչխարները, հասկանում ես, դա պտօրիկ գործ է:

Այդ առաջարկութիւնը, թէև սկզբում շատ ծիծաղելի թուեցաւ պատանուն, թէև նրան շատ հրապուրիչ էր մեծ պարոնի հովուի օգնական լինելը, բայց, կարծես, մի ներքին ազդմամբ ստիպւեցաւ նա հաշտվել այդ վիճակի հետ: Գլխաւոր շարժառիթը, որ դրդեց նրան կապվել այդ նոր պարագմունքի հետ, այն էր, որ սա առիթ կը տար երբեմն տեսնել գեղեցիկ թամարին, որի ամբախտ պատմութիւնը մի կողմից, իսկ իրան ցոյց տուած կարեկցութիւնը միւս կողմից, թողել էին նրա սրտում մի խուլ, հա-

մաղրական զգացմունք, որը թէև ինքը բացառել էր կարողանում, բայց միանգամայն տիրել էր նրա հոգուն: Բայցի դրանից, նրան քաղցր էր, առժամանակ գոնէ, իր սրտի վշտերը ցրվել լեռների, դաշտերի, անտառների առանձնութեան մէջ, հեռու լինել մարդերի բնակութիւնից, որոնցից ոչ մի մխիթարութիւն չէր գտել նա: Այդ պառճառով նա աւելի բարւոք համարեց կենակցել միամիտ հովիւների հետ, լսել նրանց պարզ, հոտարակ պատմութիւնները, քան թէ լսել աւաղակ հայ մանրավաճառի անգոյաւոր նախատինքները, որը այնքան անխիղճ կերպով կողոպտեց նրան:

—Դէ, սոսա, տղաս, մնում ես ինձ մօտ, կրկին հարցրեց հովիւը:

—Կը մնամ, պատասխանեց պատանին:

Չ.

Հովիւը, որ ընդունեց իր մօտ պատանի Գաւթին, կոչվում էր Սիկօ: Քառասուն տարեկան հաղիւ կը լինէր նա. մի հաստուպինդ մարդ էր Սիկօն թէ խելքով և թէ մարմնով: Նրա ընտանիքը շատ մեծ էր. երկու աղջիկներ և մի տղայ ունէր Սիկօն: Որպէս ամեն վրացի, դէպի իր ընտանիքը բնաւ հոգ չունէր Սիկօն: Նա այն աստիճան ընտելացած էր իր ոչխարներին հետ և այնքան սիրում էր նրանց, որ բոլորովին մոռացել էր թէ կնոջը և թէ զաւակներին: Խիստ հա-

դիւ էր պատահում, որ Սիկոն իր տան չէմքի վրա ոտք կոխէր, այդ պատճառով Մըցխէթի մէջ առակ էր դարձել ամեն մի հնութեան մասին ասել։ «այդ անցքը այն տարում պատահեց, երբ Սիկոն եկել էր իր տունը»։ Ամբողջ ցերեկը իր հօտի հետ անց էր կացնում նա արօտատեղերում, իսկ գիշերը պառկում էր իր տիրոջ գոմի մէջ, որ մի քանի քայլ միայն հեռու էր իր տընից։ Որպէս վարձ իր ծառայութեան համար, ամեն տարի մեծ պարոնի կալից ստանում էր Սիկոն հինգ ջուալ սիմֆոնդ, հարիւր շափ գինի, տասերկու բլեալ փող, մի շապիկ, մի ոտաշոր, երկու զոյգ տրեխներ, մի խօսքով մօտաւորապէս նոյնքան, որքան ստանում էր մի գնդապետ։ Այդ նախանձելի ուժիկը տալիս էին Սիկոնի տանը և նրա ընտանիքը կերակրւում էր։ Իսկ պատանի Դաւիթը, մեծ պարոնի մեծ հովուի օգնականը, ուժիկ չէր ստանում։ զրա համար պէտք էր դուռ ելկար ծառայութիւն։ Նա ստանում էր ամեն առտօտ միայն օրսկան հաց, որը իր մախաղի մէջ դրած, տանում էր հետը, բացի դրանից, ըստանում էր ամեն տարի մի ձեռք հագուստ։

Այսուամենայնիւ, նա շատ զոհ էր իր նոր վիճակով։ Լեռնային օդը, արձակ կեանքը նրա վրա խիստ բարերար ազդեցութիւն գործեցին։ Եղանակի խստութիւնից կոշտացած և արևից այրված նրա դէմքը, թէև այժմ կորցրել էր իր

նախկին քնքշութիւնը, բայց աւելի այրական կերպարանք էր ստացել, որ արտայայտում էր երկաթի առողջութիւն և մարմնի անհամեմատ զօրութիւն։ Նրան այժմ դժուար էր ձանաչել իր հովուական նոր հագուստի մէջ, որ ոտքից մինչև զլուխ բաղկացած էր անասունների կամ մորթից կամ կաշուց։ Գլխին դրած ունէր մուրգուղ *) այծի մօրթից գդակը, որի երկայն, դանդուր մազերը թափւում էին մինչև երեսի կէսը, կիսով չափ ծածկելով աչքերը։ Այդ տալիս էր նրա դէմքին մի ահաւոր արտայայտութիւն։ Շապիկի վրա հագել էր դառան մօրթից պատրաստած, կարճ մուշտակը, գօտեորած նեղ, կաշեայ փուկով, որից քարշ էին ընկած լեզկու խէնջարը, վառօղի և գնտակի ամաններ, և իւղով լցրած, երկաթի մի տուփ զէնքեր օձելու համար։ Մուշտակի լերկ սեկը ծառայում էր որպէս երես, իսկ մաղոտ կողմը որպէս աստառ։ Լայն շաւիարը պատրաստված էր տեղային կոշտ չուխայից, որի ստորին մասը, ծնկներից ցած, հաւաքված էր կաշուց կարած զանկալների մէջ։ Յետոյ մերկ, առանց գուլքայի ոտների վրա կապել էր տրեխները։

Հայրենիքից բերած իր բոլոր հարստութիւնը — ձին, հագուստը, փողերը — ծախսելէն յետոյ,

*) Մուրգուղ այծերի մի տեսակն է, որ երկայն, դանդաղահեր մազեր ունի։

նա կարողացաւ պահել զէնքերը միայն: Ներքին-
նապետի թանգադին ընծան, Սիւնեաց աշխարհի
մի հզօր թագաւորի թուրը, նա խնամքով փա-
թաթելով, պահ էր տուել իր նոր խնամակալի՝
Սիկօի տանը: Նրան էէր պրծածում, իսկ մնացածը՝
հրացանը, ատրճանակները և խէնջարը գործ
էր ածում: Աւագակների բաղմութիւնը առիթ էր
տուել հովիւներին ցուպի հետ կրել և հրացան,
իսկ մախաղի հետ գնտակի ու վառօղի ամաններ:
Յաճախ կրկնվող զոգութիւնները պատճառ
էին տալիս պատանի Վաթիկն անդադար կուռել
վտանգների դէմ: Նա գործ ունէր բացի աւա-
ղակներից և գաղանների հետ: Լեռները, ան-
տառները լիքն էին գայլերով, արջերով և վա-
գրնեքով, իսկ զրանցից աւելի վատթար էին վայ-
րենի օսերը, իմերեւները, խէվտոյրները և կով-
կասեան լեռների բազմաթիւ, խառնիճադանձ
ցեղերը: Ամենի դէմ պէտք էր պահպանել հօտը,
նամնի հետ պէտք էր կուռել:—Ահա այդ սրի,
վառօղի և արեան դպրոցից ստացաւ պատանի
Վաթիկը իր սկզբնական պատերազմական կրը-
թութիւնը:

Բարեոիրտ Սիկօն այնքան ներդաւիտ էր դէ-
պի իր պատանի օգնականը, որ երբեմն նրան
թոյլ էր տալիս հեռանալ հօտից և պա-
րապել որսորդութիւնով: Այսպիսով նա աւելի
վարժվեցաւ հրացանաձգութեան մէջ և նրան յա-

ջողվում էր գնտակահար առնել ոչ միայն նա-
պատակներ նրանց փախչելու միջոցում, այլ շատ
անգամ սպանում էր արագալազ, վայրի այծեր,
եղջերուներ, արջեր և այլ անասուններ: Շուտով
նա մեծ հռչակ ստացաւ թէ իր ընկերների և թէ
չըջակայ լեռների հովիւների մէջ: Նրա համբաւը
հասաւ մինչև անգամ մեծ պարունին, որին ծանօթ
լինելու պատիւն ունեցաւ, երբ իր որսերից եր-
բեմն տանում էր տիրական սեղանի համար և
փոխարէնը նրան ընծայում էին վառօղ, գնտակ,
և առատ զինի էին խմեցնում մեծ պարունի մա-
ռանից:

Եւ ի պարունի այդ ողորմածութիւնը դէպի
պատանին չափազանց ուրախացնում էր բարե-
սիրտ Սիկօին, և նա մի առանձին նախազգաց-
մունքով շատ անգամ կրկնում էր նրան.—Նս
խմանում եմ, դու վերջը թ աւագ (ազնուական)
կը դառնաս:

—Ինչո՞վ, հարցնում էր պատանին, ինքն էլ չը
հաւատալով իր ականջներին:

—Ի՞նչպէս թէ ինչով, կը դառնաս էլի, պա-
տախտանում էր նա հաստատ հաւատով և պատ-
մում էր պատանուն զանազան օրինակներ, որոն-
ցից կարելի էր եղբակացնել, թէ իր ենթադրու-
թիւնը անտեղի էէր:

—Միանգամ, պատմում էր նա, մեծ պարունը
ընթրիք պիտի տար իր զրանիկներին, չով կը

լինի այն քաջը, որ կը որսայ մի եղջերու իմ սեղանի համար, ասաց նա իր դիւանին: Բոլոր թաւազները որդիները վեր առեցին իրանց հրացանները, վազեցին դէպի լեռները, դէպի անտառները, ամբողջ օրը ման եկան և դիշերը դարտակ վերադարձան: Այդ միջոցին մեծ պարոնի տունը ներս մտաւ քէչալ Դառչօն, մի հազին եղջերու շալկած: «Շատ լաւ տղայ ես, Դառչօ», ասաց նրան մեծ պարոնը, իր ձեռքը նրա ուսին խփելով, և խոյն հրամայեց հրովարտակ գրել, նրան թաւադուծիւն շնորհեց, և բացի դրանից, քառասուն տուն էլ ճորտեր բաշխեց:

— Ո՞վ էր այդ Դառչօն, հարցրեց պատանին զարմանալով:

— Ո՞վ պէտք է լինէր. մի անպործ, արեւցող անպիտան, որ ամբողջ օրով կը բանէր ամեն մի մարդու տանը, եթէ նրան մի գաւաթ գինի կը տային:

Իսկ պատանին ոչ ազնուականութեան վրա էր մտածում և ոչ ճորտերի, նա իրան բախտաւոր ու երջանիկ էր համարում, երբ երբեմն տեսնում էր գեղեցիկ թամարին, երբ լսում էր նրա բերանից մի քանի քաղցր խօսքեր և երբ զմայլում էր նրա գէմքի անմեղ ժպիտով:

Թամարը այժմ սկսել էր աւելի յաճախ գալ ոչխարների մօտ: Նրա համար անտառային

պտուղներ քաղելու հոգսը, որ առաջ կատարում էր Սիկօն, այժմ յանձն էր առել պատանին: Նա գնում էր անտառի ամենախուլ տեղերը, մտնում էր թուփերի ամենախճճված թաւուտների մէջ, պատահոտում էր իր հագուստը, փչերով ծառում էր իր ձեռքերը, հաղար ու մէկ վտանգների էր ենթարկում իր անձը, նրա համար նորանոր պտուղներ զանեւում համար: Ահա այն բարձր ժայռից քարշ ընկած մացառների մէջ երևում են հասուն մօրիներ, կամ կարմիր ելակներ, բայց այնտեղ բարձրանալու համար կարելի է ոտքը կոտրել, գլուխը ջախջախել, — այդ մի և նոյն էր Գաւթի համար, վրտանգներից չէր վախենում նա. նա պատրաստ էր մինչև անգամ մահ յանձն առնել, միայն թէ կարողանայ քաղել խնդրած պտուղները: Նա լցնում էր այդ պտուղները իր ձեռքով հիւսած փօքրիկ զամբիւղների մէջ և պահում էր թամարի համար:

Կի անգամ պտուղները թամարին տալու ժամանակ պատանին ընծայեց նրան և մի փունջ ծաղիկ: Գաւթի զուրկ չէր քնքոյշ զգացմունքներից, բայց նրան պակասում էր կիրթ ճաշակը: Նա իր փունջը կաղմել էր ամբողջապէս գեղին ծաղիկներից:

— Նա դեղին ծաղիկներ չեմ սիրում, ասաց թամարը, թէն ընդունելով փունջը:

—Ապա ի՞նչ գոյն ես սիրում, հարցրեց պատանին, սառտիկ կարմրելով իր անշնորքութեան վրա:

—Կարմիր, վարդագոյն, մանիշակագոյն, կապոյտ, ու դրանց նմանները, պատասխանեց թամարը, մի և նոյն ժամանակ չը դադարելով ճաշակել իրան՝ մատուցած պտուղների հասունները:

—Ի՞նչու գեղինը չես սիրում:

—Չեմ սիրում, ինքս էլ չեմ իմանում, թէ ինչու չեմ սիրում, ասաց նա իր փունջի վրա նայելով:— Ես գեղին գունով շորեր էլ չեմ հագնում, երբ ինձ համար կարում են:

—Վու, երեխ, կարմիրն ես սիրում, պատասխանեց պատանին մի առանձին հրճուանօք նայելով թամարի վրա:— Առաջին անգամ, երբ ես քեզ տեսայ, էլի այսպէս կարմիր գերկայ ունէիր հագած, ինչպէս հիմայ:

—Առաջին անգամ ձրտեղ տեսար ինձ, հետաքրքրութեամբ հարցրեց թամարը:— Այդ երբ էր:

—Երկու տարի առաջ: Ես քեզ տեսայ ճանապարհին, քօծերի հետ տուն էիր գնում. դու ինձ կաթ խմացրիր:— Չես յիշում:

Թամարը մատը դրեց բերնին, գեղեցիկ, երկայն թերթերունքներով պատած վերնակոպերը խոնարհեցրեց, մտածութեան մէջ ընկաւ: Բո-

պէական լռութիւնից յետոյ, գլուխը քարծրացրեց, և ուղիղ պատանու երեսին նայելով, ասաց.

—Չեմ յիշում: Երկու տարի դրանից առաջ... ես քեզ ճանապարհին կաթ խմացրի... չեմ յիշում... կրկնեց նա մի առանձին խորհրդաւոր ձայնով:

Այն, երկու տարի առաջ... պատասխանեց պատանին սրտի բաբախմունքից դողդոջուն ձայնով:— Այն օրից ես յանձն առայ ձեր հովիւը լինել:

—Ի՞նչու, հարցրեց թամարը և մի նուրբ ժպիտ փայլեց նրա սիրուն շրթունքների վրա:

—Որ կարողանամ քեզ շուտ-շուտ տեսնել:

Վերջին խօսքը լսելու ժամանակ, թամարը ծիծաղելով փախաւ Գաւթի մօտից, իսկ հեռանալու միջոցին կանգ առեց, և ապշած պատանու ականջներին հասան հետեւեալ խօսքերը, երբ նա իր ուրախութեամբ լի դէմքը դարձնելով, ասաց հեռուից.

—Ես թէն գեղին ծաղիկներ չեմ սիրում, բայց այդ փունջը ինձ հետ կը տանեմ, նրա համար որ դու ես քաղել,—կը պահեմ ու միշտ կը պահեմ սրտիս վրա...

Այդ խօսակցութիւնը պատանու և թամարի մէջ տեղի ունեցաւ ոչխարների կայարանից փոքր ինչ հեռու, մի առուակի ափի մօտ: Խիտ

Թուփերը ծածկում էին նրանց թէ հովիւներն և թէ Թամարի հետ եկած աղախինների աչքերից: Վերջինները այդ ժամանակ զբաղված էին ոչ-խարները կթելով: Բայց թէ պատանին և թէ մանկահասակ աղջիկը չը կարողացան նկատել, որ նրանցից մէկը, սատանայի նման թուփերի մէջ թաղնվելով, ուշադրութեամբ լսում էր երկու սիրահարների մտերմական խօսակցութիւնը, և մեծ հետաքրքրութեամբ զննում էր նրանց բաղդաւոր երեսների դծերի ամենափոքր՝ շարժումները, և արտայայտութեան ամենաթեթեւ նշմարը:

Թամարի հեռանալուց յետոյ նա դեռ երկար մնաց իր դարանի մէջ, բարկութեամբ նայում էր Դաւթի վրա, որը այդ բոլորում անշարժ արձանի նման, սառած, ապշած կանգնել էր, բոլորովին չը կարողանալով իրան հաւատացնել, թէ տեսածը իրողութիւն էր, թէ լսածը Թամարի խօսքերն էին: Նա շտապով վազեց օրիորդի ետևից, որ գոնէ միանգամ ևս տեսնէ նրան, բայց նա աղախինների խումբի հետ գնացել, հեռացել էր արդէն: Այդ միջոցին թուփերի մէջ թաղնված դարանակալը դուրս եկաւ իր դադոնաւորանից, և զարտուղի ճանապարհներով վազ տալով, հասաւ իր ընկերուհիներին:

Այնուհետև պատանին ամեն սուսօտ, դեռ վաղորդեան ցոյցը չը բարձրացած, քաղում էր

լեռներից Թամարի սիրաժ ծաղիկները, փունջեր էր կապում, գցում էր աղբիւրների յստակ ջրերի մէջ, որ թարմ ու անթառամ մնան Թամարին ընծայելու համար, Բայց ծաղիկները օրերով, չաքաթներով մնում էին աղբիւրների մէջ, դռնատվում էին, թառամում էին, իսկ Թամարը չէր երևում: Պատանին նորերն էր քաղում, նոր փունջեր էր կապում, բայց Թամարը չէր գալիս ու չէր գալիս նրանց տանելու համար, ի՞նչ էր պատահել, արդեօք հիւանդ էր նա,—պատանին ոչինչ տեղեկութիւն չուներ: Վերջին տեսութիւնից յետոյ անցան չաքաթներ, անցան ամիսներ նա Թամարին չէր տեսել: Նա բոլորովին կորցրեց իր սրտի ուրախութիւնը և օրըստօրէ սկսեց աւելի տխուր, աւելի լուռ ու մունջ լինել: Պատանու տրտմութիւնը, նրա անմխիթար հալումաշ լինելը չէր կարելի, որ աննկատելի մնար իր ընկերներից, որոնց բոլորի ուրախութիւնն էր նա, որոնք անզաղար հարցնում էին նրա թախծութեան պատճառը, բայց ոչինչ չէին կարողանում դուրս բերել լուռ և ծածկամիտ Դաւթից:

Սիկօի իրաւասութեան ներքոյ գտնվող հովիւների թիւը, բացի Դաւթից, վեց հոգի էր: Դաւթը իր բնաւորութեան քաղցրութեամբ սիրելի էր դարձել ամենին: Ոչխարների հանդստի մօտ, գիշերային խաբոյկի շուրջը բոլորած, պա-

տանին շատ անգամ դուռը ճացնում էր նրանց իր երգերով: Որպէս սիւնեցի, գիտէր նա ածել թառի վրա և խիստ յաջողակ ձայն ունէր. բայց վերջին օրերում նրա ձայնը բոլորովին լռեց:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, մի գիշեր հարցրեց պատանի Գէվոն, դռնելով նրան ոչխարների կայարանից հեռու, պառկած մի ժայռի մօտ:

— Ոչինչ, պատասխանեց Գաւիթը, իր տեղից չը շարժվելով. — քէֆս մի փոքր լաւ է, կարելի է մրսած լինեմ:

Գաւթի ընկերների մէջ Գէվոն միակն էր, որ բոլորից աւելի մտերիմ էր նրա հետ, և վերջին ժամանակներում լռութեամբ հետադադարում էր նրա դրութիւնը, թէն ընկերոջը ոչինչ չէր յայտնում:

— Ես գիտեմ, ասաց նա, խոնարհվելով իր ընկերոջ երեսի վրա, — դու ոչ հիւանդ ես և ոչ մրսած ես, բայց գիտեմ, թէ ի՞նչու է քէֆդ վատ:

— Ի՞նչու է վատ, հարցրեց Գաւիթը, գլուխը վեր բարձրացնելով:

— Գու ինձանից ծածկում ես, Գաւիթ, ես կարծում էի, դու ամեն բան կասես ինձ, խօսեց Գէվոն փոքր ինչ վիրաւորված կերպով:

— Ի՞նչ բան պիտի ասեմ քեզ. դու ինքդ ասում ես, թէ ամեն բան իմանում ես:

— Հա, իմանում եմ...

— Ի՞նչ ես իմանում:

— Գու նրա համար ես տխուր, որ թամարը էլ ոչխարների մօտ չէ գալիս: — Բայց գիտես, թէ ինչու համար չէ գալիս:

— Ես ոչինչ չը գիտեմ, թէ դու մի բան գիտես, ասն:

— Կասեմ, պատասխանեց Գէվոն բարեկամական կարեկցութեամբ և սկսեց պատմել իր հաւաքած տեղեկութիւնները: Նա յիշեցրեց Գաւթին նրա վերջին անզգոյշ տեսութիւնը թամարի հետ, յիշեցրեց նրանց սիրային խօսակցութիւնները, աւելացնելով, որ այդ միջոցին աղախի՛ններից մէկը, թուփերի մէջ թաղնված լսում էր նրանց, և նա գնացել, բոլորը իմացում է տուել նրա խորթ մօրը:

Վերջին խօսքերը լսելու ժամանակ Գաւիթը բոլոր մարմնով դողաց. նրան տիրեց մի տեսակ սոսկում, կարծես, ամբողջ քարաժայռը, որի տակին պառկած էր նա, փուլ եկաւ նրա գըլխին: Նրա երկիւղը, նրա սարսափը իր մասին չէր. նա այն տեսակ երկչոտ ընաւորութիւններից չէր, որ վախենար իր յարաբերութիւնների մի իշխանազն աղջկայ հետ յայտնվելուց. թող թէ, դա մեծ պարօնի եղբօր աղջիկը լինէր. Շատ-շատ, կը թողնէր այդ երկիրը և կը հեռանար, իր հետ տանելով թամարի թէ սէրը և թէ տրտմութիւնը: Բայց նա վախենում էր նոյն իսկ թամարի մասին, որ իր պատճառով պիտի տանջ-

վեր, պիտի հալածվեր, անարդ նախատինքներ պիտի կրէր:

— Գրանցից ոչ մէկը չի լինի, միսթարեց նրան բարեսիրտ Գէվօն, — զրանք կարող էին պատահել, եթէ Թամարի մայրը խորթ մայր չը լինէր: Բայց նա բաւականացաւ միայն նրանով, որ արգելեց Թամարին տնից դուրս գալ:

— Նա կարող է յայտնել մեծ պարոնին, ասաց Գաւրթը վրդովված ձայնով:

— Նա ոչ ոքին չի յայտնի, և խոտուածեամբ պատուիրել է այն աղախնին, որ շուռ մնայ:

— Գու ճրտեղից գիտես:

— Նա գիտեմ... այն աղախինը իմ բարեկամն է... Նա ասաց, թէ տիկինը այն աստիճան ատում է Թամարին, որ գուցէ շատ ուրախ կը լինի, եթէ նա խայտառակվելու համար կը պսակվի մի հովուի հետ:

— Էլ ինչու է արգելում նրան այստեղ գալ, հարցրեց Գաւրթը, փոքր ինչ հանդստանալով:

— Ո՞վ է իմանում, ինչ սատանայական մտքեր ունի, պատասխանեց Գէվօն ծիծաղելով:

— Նա նրա սատանայական մտքերը կը ոչնչացնեմ... խօսեց պատանին խորհրդաւոր ձայնով. — Ես երբէք չեմ թողնի, որ Թամարը խայտառակ լինի...

Է.

Անցաւ աշունը, անցաւ ձմեռը, անցան ամ-

տած էին սպիտակ, փօշինման մառախուղով: Օդի մէջ ծաւալվում էր գարնանային խիստ անխորժ, անուշահոտ թարմութիւն: Սպիտակ, դեղին, կապոյտ ձնածաղիկը, համեստ մանիշակը, նոր հալված ձիւնի տակից աղատվելով, պատել էին կանաչադարձ ձորերի, բլուրների երեսը: Այստեղ գիւղական աղջիկները աղմկալի խումբերով ման էին գալիս, ծաղիկներ էին հաւաքում: Այնտեղ, նոր հալված ձիւնից առաջացած հարիւրաւոր վտակների ափերի մօտ նրանց մայրերը քաղում էին զանազան բանջարեղէններ աղցանի համար: Մի փոքր հեռու արածում էին ոչխարները և հովիւների աղբարար ձայնի արձագանքը երբեմն խուլ հնչիւններով տարածվում էր բլուրների մէջ: Այդ բոլորը, լուսաւորված վաղորդեան արեգակի տաք, փափուկ ճառագայթներով, չնչում էր գիւղական կեանքի խաղաղ պարզութեամբ:

Կուր գետի ափի մօտ, աւերակ մատուռից փոքր ինչ հեռու, մի կանաչադարձ տափարակի վրա մեծ պարոնի բազմաթիւ սպասաւորները և ամեն հասակի աղախիկները ճաշի պատրաստութիւն էին տեսնում: Մի տեղ զառներ էին մորթում, միւս տեղ արդէն յօշոտած միսը շարում էին շամփուրների վրա. մի տեղ վառած փայտակոյտերի վրա կաթսաներով ջուր էին տաքացնում խաչլամայի համար, միւս տեղ եր-

բողջ ութ տմիսներ, երբ Գաւթի տեսութիւնները ֆամարի հետ ընդհատված էին: Այդ ութը երկար ու ծանր ամիսների ընթացքում պատանին ընդամենը մի երկու, երեք անգամ միայն առիթ էր ունեցել տեսնել նրան, այն եւ հեռուից, այն եւ ծածուկ:

Ջատկից յետոյ կանաչ կիրակի օրն էր: Այսօր կուր գետի ափի մօտ պիտի կատարուէր մի հանգիստաւոր կրօնական տօնախմբութիւն: Մեծ պարոնը իշխանական գերդաստանի հետ, նրա զրանիկները իրանց ընտանիքների հետ, մի քանի նշանաւոր ազնուականներ, բոլորը միասին հաւաքված, պիտի մի աւերակ մատուռ ուխտ գնային և այնտեղ, բաց օդի տակ, պիտի «մի լաւ քէֆ անէին»: Մըցխէթի ընակիչներից շատերը, վաղօրօք գիտենալով այդ, խմբվել էին գետի եզերքում, ծածկել էին բլուրները, որ հեռուից թամաշայ անեն: Այդ առաւօտ մեծ պարոնի հովիւներն էլ իրանց հօտը քչեցին գէպի այն կողմի լեռները, որպէս զի առիթ ունենան իրանք ևս տեսնելու, թէ ինչպէս են ուրախանում մեծ մարդիկը:

Այն առաւօտ ինքը եղանակը յարմարվում էր երկրի իշխանի ուրախ տրամադրութեանը: Հայելու պէս պայծառ, ֆէրուզայի պէս կապոյտ երկնքի վրա ամպի մի կտոր անգամ չէր նրկում: միայն հեռաւոր սարերի կատարները զիւ պա-

կաթեայ կառկարանների վրա կնիկները հաց էին թխում: Մի կողմից էլ մեծ պարոնի մանանից, աւանակների վրա բարձած, տիկերով գինին բերում էին ու դարսում այդ դաշտային խոհանոցի մօտ:

— Գիգօ, դու ինչպէս ես կարծում, մեծ պարոնի խոյը կը յաղթէ, թէ Յրչիլ թաւադի որդու խոյը, հարցրեց Գիգօից գիւղացի Լեկօն, որը նրա մօտ նստած գետնի վրա, հեռուից նայում էին, թէ ինչպէս են ճաշ պատրաստում:

— Ո՞վ չէ իմանում, որ մեծ պարոնի խոյը կը յաղթէ, պատասխանեց Գիգօն իր խելացի համամատութեամբ, — թէ մեծ մարդու խոյըն էլ իր նման զօրեղ կը լինի:

Գիւղացի Լեկօի խորշումած դէմքի վրա երևաց ուրախութեան նման մի բան և այդ միջոցում նրա ճաքճքած շրթունքները յետ-յետ գնացին, երևան հանելով մոյգ-գեղձադոյն ատամները, որոնցից մի քանիսը ընկած էին:

— Գու լաւ ասեցիր, Գիգօ, Աստուած է վկայ, շատ լաւ, խօսեց նա, շարունակելով իր ծիծաղը. — ես մեր հարեան Կօստօի հետ զբաղ էի եկել, ասել էի, թէ մեծ պարոնի խոյը կը յաղթէ. ևս կը տանեմ, այնպէս չէ:

— Գու կը տանես, կրկնեց Գիգօն, աւելացնե-

լով, — ասում են մեծ պարոնի խոյին գինի պիտի խմացնեն, որ լաւ կուէ:

— Գու ճրտեղից գիտես:

— Գիտեմ... բայց դու ոչ ոքի չասես, Վեկօ, դա ծածուկ բան է, եթէ գիտենան, որ այդ խօսքը մեր բերնիցն է դուրս եկել, մեր հոգին կառնեն...

— Գժուել եմ, որ ասեմ:

Նրանց խօսակցութեան մէջ մտաւ մի այլ գիւղացի.

— Ասում են որ մեծ պարոնի մեծ շունը պիտի կռուացնեն Վեկօ թաւաղի որդու շան հետ:

— Ա՛յ, ինչ լաւ թամաշայ կը լինի, բացականչեցին թէ Գիգօն և թէ Վեկօն ուրախութիւնից կանխապէս ծափահարելով:

— Ասում են՝ Զաքարա ու Ալէքսի թաւաղի որդիներն էլ իրանց աքաղաղները պիտի բերեն կռուացնելու, մէջ մտաւ մի ուրիշ գիւղացի. — ա՛յ, այն ժամանակ լաւ թամաշայ կը լինի:

— Է՛հ. քէֆը նրանցն է... աշխարհումս ինչ լաւ բաներ կան, բոլորը նրանց է տուած... մենք միայն պիտի թամաշայ անենք... աւելացրեց մի ծերունի գիւղացի, զողգոջուն ձեռքերով ծոցից դուրս բերելով քթախոտի պարկը, և լի բռնով ածելով պնչածակերի մէջ, որ սրտի կսկիծը փոքր ինչ հովացնէ:

— Այն աքաղաղներից մէկը, շարունակեց նա

հողոց հանելով, — որ այսօր Զաքարա ու Ալէքսի թաւաղի որդիները պիտի կռվացնեն, — մերն է. թուս պահել, մեծացրել էր: Աստուած էլ գիտէ, որ մեր գիւղում նրա հատը չէ՞ կայ. հէնց որ Ալէքսի թաւաղի որդին լսեց, եկաւ մեր տնից դուռով քաշեց տարաւ: Այն օրից խեղճ թոռնիկս չէ դադարում լաց լինելուց... Իմ մի հատիկ կովը եթէ տանէին, ես այնքան չէի ցաւի, որքան այդ աքաղաղը ցաւեցրեց ինձ:

— Մեծ պարոնի մեծ շունն էլ մեր հարեան լենտօի շունն էր, խօսեց մի ուրիշ գիւղացի. — լենտօի տունը այդ շունն էր պահում. նրա երկիւղից ծիտն էլ լենտօի կտուրի վրայից չէր կարողանում անցկենալ: Հէնց որ մեծ պարոնը լսեց, ուղարկեց տանել տուեց շունը. լենտօն մինչև հիմայ էլ անիծում է...

Գիւղացիների խօսակցութիւնը ընդհատվեցաւ, երբ հեռուից լսելի եղաւ զուռնայի ու նաղարայի ձայնը: Ամբոթը դէպի այն կողմը վաղեց: «Գալիս են»... անցաւ մի խուլ շնջիւն բազմութեան մէջ: Ազնուականութիւնը իր մեծ պարոնի առաջնորդութեամբ գալիս էր: Սկզբում տեսնվում էր մի մռայլ, անորոշ խումբ միայն, որ հազիւ նկատելի կերպով շարժվում էր դէպի հանդէսի տեղը: Բայց որքան մօտենում էր խումբը, այնքան ընդարձակվում էր, այնքան խուռն կերպարանք էր ստանում:

— Տէս, տէս, այն սև ձիաւորը մեծ պարոնն է, որ բոլորից առաջ է ընկած, ցոյց էին տալիս միմեանց գիւղացիները:

— Նրա ետեի սպիտակ ձիաւորն էլ Արչիլ թաւաղի որդին է:

— Այն կարմիր ձիաւորն էլ լեւան թաւաղի որդին է, որ Արչիլի կողքովն է քշում:

— Այն կապոյտ ձիաւորն էլ Ալէքսի թաւաղի որդին է:

— Զէ, Զաքարան է, Ալեքսին կապոյտ ձի չունի, ուղղում էր նրան մօտի կանգնած գիւղացին.

— Ալեքսու ձին դեղին գոյն ունի:

Այսպէս հեռուից վիճում էին միմեանց հետ, մինչև բոլորովին մօտեցաւ խումբը: Թէ Սըցխէթի, թէ չրջակայ գիւղերի բոլոր զուռնաչիները, բոլոր նաղարաչիները, միասին հաւաքված, կաղմել էին մի ահագին նուագախումբ: Զուռնայի զիւլ, ճլվուռն, տկանջ ծակող ձայնը, նաղարաչի վայրենի դմբդմբոցը, միախառնվելով, դղրդեցնում էին լեռները մի խառնածայն, անախորժ ներդաշնակութիւնով, թէև դա բոլորին գիւր էր գալիս, բացի այն լեռների վրա արածող սչխարներից, որոնք խրտչելով, սկսան այս կողմ և այն կողմ փախչիլ, և բացի հովիտների շներից, որոնք այդ անակնկալ աղմուկը լսելով, սկսեցին դառն ձայնով ոռնալ, սկսեցին հեծկտալ, կամ բարկացած կերպով հաչել: Այդ խմաստուն արա-

րածները, երևի, աւելի կիրթ ճաշակ ունէին, քան թէ ամբողջը, որ այդ միջոցում հիացած էր այդ տարօրինակ երաժշտութիւնով:

Նուագախումբը բոլորից առաջ էր ընկած և ածում էր: Նրանց ետեից հանդիսաւոր կերպով բերում էին այն անասունները, որ այսօր պիտի մրցութիւն անէին միմեանց հետ: Նախ բերում էին մեծ պարոնի երևելի խոյը, կապված մի երկայն շղթայով, որի մէջ տեղը անց էր կացրած խոյի պարանոցով, իսկ շղթայի երկու ծայրերը բռնել էին երկու ուժեղ մարդիկ: Նրա ահագին, ոլորտապտոյտ եղջիւրները ներկել էին վարդի գունով և զարդարել էին փոքրիկ զանգակներով: Նոյն գունով, խայտաճամուկ կերպով, ներկել էին նրա մարմնի սպիտակ բուրդը: Մեծ պարոնի խոյի ետեից բերում էին Արչիլ թաւաղի որդու խոյը, նոյնպէս շղթայով կապված, նոյնպէս զարդարած փոքրիկ զանգակներով, այն զանազանութեամբ միայն, որ դրա թէ բուրդը և թէ եղջիւրները ներկված էին կապոյտ գունով և ոչ վարդագոյն, որ միայն մեծ պարոնը իրաւունք ունէր գործ ածելու իր անասունների վրա *): Գրանցից յետոյ, նոյնպէս հանդիսաւոր կեր-

*) Նոյն սովորութիւնը կայ և պարսից մէջ. միայն թագաւորը և թագաւորազները իրաւունք ունեն իրանց ձիաների պոչը և բաշը ներկել վարդի գոյնով:

պով բերում էին մեծ պարոնի մեծ շունը, դարձեալ չղթայով կապած և չղթայի երկու ծայրերը երկու մարդիկ բռնած: Շան ճակատը, պոչը, թաթիկները և մարմնի վրա տեղ-տեղ ներկված էին նոյնպէս վարդի գունով: Նրանից յետոյ նոյն փառքով բերում էին լեան թաւաղի որդու շունը: Յետոյ երկու ծառաներ գրկած բերում էին Ջաքարաւ Ալէքսի թաւաղի որդիները աքաղաղները, որոնց խայտաբղէտ փետուրները, բայի իրանց բնական գոյներով, ներկված էին և արհեստական գոյներով: Աքաղաղների պարանոցից մի-մի փոքրիկ բոժոժներ էին կախված: Յետոյ երկու ուրիշ սպասաւորներ, ձեռքներից քարշ տուած, տանում էին երկու վանդակներ, որոնց մէջ մի-մի կաքաւներ էին դրած: Վանդակները ամեն կողմից ծածկված էին անթափանցիկ կտաւով: Արանցից յետոյ երկու ուրիշ սպասաւորներ տանում էին երկու ուրիշ փոքրիկ վանդակներ, որոնց մէջ մի-մի լոբ էր դրած: Այդ վանդակները նոյնպէս ծածկված էին անթափանցիկ կտաւով: Պէտք է նկատել, թէ խոյրի, թէ չնրի և թէ աքաղաղների աչքերը, բոլորին էլ կապած էին կտաւով: Այդ նրա համար էր, որ միմեանց չը տեսնեն, որ միմեանց հետ չընտելանան, որ նրանց աչքերը յանկարծ բաց անեն այն ժամանակ, երբ պիտի բաց թողնէին միմեանց հետ կռուելու:

Խոյերից, չներից, աքաղաղներից, կաքաւներից ու լոբերից յետոյ գալիս էր մեծ պարոնը իր ու նոյնպէս վրա նստած: Նրան հետևում էին նրա թիկնապահները և ազնուականութիւնը: Բոլորն էլ ձիաւորված էին:

Երբ այդ հանդիսաւոր պրօցեսսիան անց էր կենում, երբ բաղմաթիւ զօւճանները ու նաղաւանները որոտում էին և երբ խառնաշփոթ ամբոխը ամեն կողմից վայրենի աղաղակներով վրա էր թափվում, այդ միջոցում հանդիսականներից մի մարդ մօտեցաւ մեծ պարոնի մեծ շանը, այնպիսի մի սրտաշարժ կերպարանքով, կարծես, նա առաջին անգամ հանդիպում էր հին բարեկամին, մտերիմ ընկերոջը, երկար տարիների անջատումից յետոյ: Նա պատրաստվում էր գրկվել սիրելի անասունի հետ, համբուրել նրան, բայց նրա իղձը անկատար մնաց, որովհետև այդ ժամանակ սև ձիաւորը բաժանվելով իր խումբից, մի ակնթարթում վրա հասաւ, և մորակի հարուածներով նրան հեռացրեց, գոչելով:

— Խողի զաւակ, խնչու ես նեղացնում չանը...

Թէև շան աչքերը կապած էին, բայց խելացի անասունը, կարծես, զգաց թէ ով էր իրան մօտեցողը, մի անհանդիսատ շարժում գործեց, գլուխը շուտ տուեց, ուզում էր վազել նրա ետևից, փաթաթվել նրա ոտներով, յայտնել իր

սէրը ու կարօտը, բայց նրա շղթայից բռնող երկու ուժեղ մարդիկը թոյլ չը տուեցին: Մօտեցողը շան նախկին տէրը, գիւղացի Լենտօն էր, որ սև ձիաւորի մտրակներից զարհուրած, սասանված, այժմ կորել էր ամբոխի մէջ:

— Լսեցիք ինչ ասեց նրան մեծ պարոնը:— Լսեցիք, հարցնում էին միմեանցից ռամկենեւը:

— Վոնց չը լսեցինք, պատասխանում էին միմեանց, — ասաց խողի զաւակ... Հիմայ ինչ կը փքվի Լենտօն, որ մեծ պարոնը նրան ասաց խողի զաւակ...

Լենտօնի կերած մտրակները հաշուի չէին առնում, բայց նրան բախտաւոր էին համարում, որ նա պատիւ ունեցաւ լսելու մեծ պարոնից մի այսպիսի փաղաքշական խօսք...

Ձիաւորների խումբը, նուագածունները և մըրցող անասունները արդէն հասել էին գետի ափի մօտ: Գիծ Կուրը այս տարի զարնան յորդ անձրևներից, սովորականից աւելի վարարվելով, բարձրանալով, իր պղտոր ալիքները տարածել էր ափերից շատ հեռու: Իսկ այնտեղ, ուր պիտի կատարվէր հանդէսը, նա սեղմած էր մի նեղ ձորի մէջ: Այս պատճառով զայրացած Կուրը, խելագարի նման փրփրելով, մռնչելով, իր կատաղի կոհակները առաջ էր մղում, սփռելով իր շուրջը մի խուլ, որստաձայն դղրդոց:

Ինչու էին ընտրել այդ աղմկալի ձորը: Ուրիշ պատճառ չը կար, բացի նրանից, որ այդ ձորի մէջ, մի բլուրի զագաթի վրա դեռ մնացել էին աւերակները մի հին մատուռի, ուր ամեն տարի, Կանաչ կիւրակէի օրը ժողովուրդը սովորութիւն ունէր ուխտով գալ և հանդէս կատարել: Ջերմեռանդ գիւղացիները, իրանց ընտանիքների հետ, մի քանի բարակ մոմեր իրանց գտակների ծայրին ցցած, դիմում էին դէպի մատուռը: Ոմանք, որ աւելի ունեւոր էին, մի—մի ոչխար էին տանում մատաղի համար:

Մատուռի աւերակները, ինչպէս ասեցինք, գտնվում էին մի բլուրի զագաթի վրա: Այդտեղից երևում էր նրա ամբողջ գեղադրական շրջակայքը: Մեծ պարոնի գերդաստանը, մի քանի աղնուական ընտանիքների հետ, դեռ շատ վաղ առաւօտեան եկել, տեղաւորվել էին մատուռից փոքր ինչ հեռու, դարևոր ընկուզենիների հովանիների ներքոյ տարածված գորգերի վրա: Կանանց ջերմեռանդութիւնը այդ դէպքում գերակշռում էր իրանց ամուսինների կրօնական զգացմունքին: Իշխանական տան կնիկները, դեռ արիւր չը ծաղած, եկել էին ոտքով, իսկ նրանց ամուսինները եկան յետոյ, սիգապանձ նոյզներով վրա նստած: Աւելի հասարակ արարածների կընիկները եկել էին բորվիկ ոտներով:

— Մեծ պարոնը եկաւ, ասաց այն օրվայ տօ-

նախմբութիւնը կառավարող արեղան իր եկեղեցական դասին, — գնանք ընդունելու:

Ը.

Բլուրը, որի վրա գտնվում էր մատուռը, ծածկված էր ուխտաւորների խումբն բաղմութիւնով: Ամբողջ Մըցլտէթը այնտեղ էր: Խնչպէս ասում են՝ ասեղ գցելու տեղ չը կար: Մատուռի կործանված, քայքայված փլատակների վրա վառվում էին հազարաւոր մոմեր, որ նուիրված էին ջերմեռանդ ձեռքերով: Օղը լցված էր ծխով ու խուռնիկի սրբազան անուշահոտութեամբ:

Բայց ուխտաւորների մեծամասնութեանը այնքան չէր հետաքրքրում մատուռի սրբավայրը, որքան այն մրցութիւնները, որ պիտի կատարվէին այսօր: Նրանք իրանց կրօնական պարտքը կատարած էին համարում. մոմեր էին վառել, խոռնկ էին ծխել, ոմանք մատաղներ էին մորթել, իսկ այժմ կամենում էին դուարձանալ:

Մեծ պարոնի գերդաստանը, իր ուխտը կատարած լինելով, առանձնացել էր մատուռից փոքր ինչ հեռու, դարեւոր ընկուզենիների հովանիների ներքոյ: Այստեղ նորաբոյս խոտերի վրա տարածված էին պարսկական նախշուն գորգեր և նրանց վրա շարված էին փափուկ մութաքաներ, պատած մետաքսեայ գոյնզգոյն կերպասներով: Մեծ պարոնի տիրուհին, վրաց «մեծ մայրը», ծալապատիկ նստած էր Արչիլ թաւաղի որդու տիկնոջ՝ Մեւա-

նիայի հանդէպ, և նաեղու խաղատախտակը իրանց մէջտեղը դրած, նաեղի էին խաղում: Նա վրայից հազած ունէր վարդագոյն մախմուռից քաթիբայ, որի եզերքը զարդարած էին ոսկեթել ջրհակներով, իսկ տակից հազած ունէր մանիշակագոյն մետաքսից դերիայ: Մէջքի ոսկէ քամարը և գլխի պաճուճանքները շողշողում էին պէս-պէս թանգաղին գոհարներով: Ձեռքերի բոլոր մատների վրա մատանիներ կային: Ինքը տիրուհին հասակն առած կին էր, կոլոված, պարարտացած մարմնով և կարմիր, ոչինչ չը արտայայտող երեսով, որի հարթ, անորոշ գծերը նրան բոլորովին գնտակի ձև էին տալիս:

— Եթէ մի գոյգ չէ չ ունենամ, ես տարած եմ, ասաց նա ձեռքի զ ա ո ե Ր ը (թաւլի) մատների մէջ շխտկելով:— Ո՛վ սուրբ մատուռ, դու յաջողիր, դարձաւ նա դէպի նուիրական աւերակները, օգնութիւն հայցելով:

Նա գցեց զառը մի գոյգ չէ չ ստացաւ:

— Տեսա՞ր, Մեւանիայ, ինչպէս շուտ կատարվեցաւ իմ ուխտը, բացականչեց նա ծիծաղելով, — ես տարայ, ես տարայ...

— Շուտ կատարվեցաւ... կրկնեց Մեւանիան նոյնպէս ծիծաղելով. — դու տարար...

Մի քանի աղնուականների կնիկներ, նոյնպէս խայտաճամուկ հագուստներով, բոլորել էին նաեղու շուրջը և նայում էին խաղին: Նրանք աւե-

լի ուրախացան, որ վերջապէս տիրուհին տարաւ Մեղանիայից, որ յայտնի էր իր վարպետութեամբ խաղի մէջ, — ուրախացան գլխաւորապէս այն պատճառով, որ երբ նա տանուէլ էր տալիս, այնուհետեւ նրա հետ խօսել անկարելի էր լինում:

Մի փոքր հեռու նստած էր Թամարի խորթ մայրը և խօսում էր մի աղետոյ պառաւել հետ, որ յարգված էր ազնուական կանանց հասարակութեան մէջ ոչ միայն իր ծերութեան պատճառով, այլ բոլորը համարում էին նրան խիստ բարեպաշտ և առաքինի կին: Խօսակցութիւնը Թամարի մասին էր:

— Ինձ լսիր, դաւակո, ասում էր զառաւր.— Լեանը լաւ տղայ է, սիրուն, չնորքով, ջահիլ, էլ ինչ է պակաս: Գլխի մազերի համբարքով ճորտեր ունի. նրա ասորանքին թիւ ու համար չը կայ: Նա սիրում է Թամարին, ինձ ասել է, որ սիրում է. ինձ մօր տեղ է ընդունում նա: Տո՛ւր աղջիկդ, ուղում է, տո՛ւր, նրանից լաւ փեսայ չես գտնի:

— Ո՞վ է պտռում նրանից լաւը, պատասխանեց խորթ մայրը զայրացած ձայնով, — բայց որ այդ սատանայի ծնունդը չէ ուղում, ես ինչ պիտի անեմ:

— Սատանայի ծնունդը ձրն է, չուղե՛լն ձրն է. ինչ ասել է՝ չէ ուղում. աչքը հան, ուղել տո՛ւր, խօսեց պառաւը նոյնպէս զայրացած ձայնով:—

Գու, ինչպէս էլ որ լինի, նրա մօր տեղն ես. նա ինչ իրաւունք ունի քո կամքին հակառակ կենայլու:

— Ասում է կը գնամ ջուրը կընկնեմ, ինձ կը խեղդեմ ու Լեանին չեմ ուզի: Միթէ դու նրա բնաւորութիւնը չես իմանում, թէ ինչ տեսակ անզգամն է:— Նա զրանից յետոյ ինչ կարող եմ անել, հարցրեց խորթ մայրը, իրան շուարած ձեւացնելով:

— Ի՛նչ կարող ես անել... կրկնեց պառաւը գլուխը շարժելով.— չատ բան կարող ես անել: Շատ աղջիկներ սկզբում ասում են՝ ինձ կը խեղդեմ, կը գնամ ջուրը կընկնեմ... բայց հէնց որ փեսայի տնից եկած հագուստը հագնում են, ամեն բան մոռանում են...

Թամարը այդ միջոցին հասկանալով, որ խօսակցութիւնը իր մասին է, մի քանի իր հասակակից աղջիկների հետ հեռացաւ, ասելով.

— Գնանք, Սալոմէ, դէպի այն կողմը. տեսնում ես, ինչ լաւ բուսել են այնտեղ խոտերը: Նա ցոյց տուեց բլուրի ստորոտը, որտեղից սկսվում էր մի հարթ, կանաչադարձ տարածութիւն, որ հասնում էր մինչև Կուրի ափը:

Մանկահասակ իշխանազուն աղջիկները, արագալուրդ եղջերուների նման, խուճբով սկսեցին վազել դէպի բլուրի ստորոտը: Նրանք ուրախ էին, որ վերջապէս ազատվեցան իրանց մայրերի,

պառաւ տառերի և մօրքոյրերի ձանձրալի ներկայութիւնից և այժմ կարող էին ազատ շունչ քաշել:

Թամարը այսօր, տօնախմբութեան վայելչութեան համեմատ, հագել էր իր ամենաթանգագին հագուստները: Բաղուկները զարդարած էին ոսկեայ ապարանջաններով, իսկ պարանոցը սոկով և գոյնը գոյն յուշուններով հիւսկած մանեակով: Մէջքին կապած ունէր իր հանգուցեալ մօր ծանրազին քամարը, Մեթաքսեայ, ծիրանեղոյն դերիայի տակից դուրս-էին նայւած նրա փոքրիկ ոտիկները, սեղմված կարմիր մաշիկների մէջ: Աղջիկների խումբը ցրիւ եկաւ դաշտերի մէջ, ծաղիկներ էին որոնում: Թամարը և Սալամէն յետ մնացին: Վերջինը Արշիլ Թաւադի որդու աղջիկն էր:

— Այն ռւմ ոչխարներն են այնտեղ արածում, հարցրեց Սալամէն, խօսք բաց անելով:

— Ի՞նչ ոչխարներ, պատասխանեց Թամարը, որպէս թէ ոչինչ չէ նկատում:

— Չես տեսնում, ահա այն հեռաւոր բլուրների վրա, որ ծածկված են մանր թռչիկներով:— Այս կողմը մօիկ տուր, տես, այս կողմը, ասաց Սալամէն մի ձեռքով բռնելով Թամարի թևքից, իսկ միւս ձեռքը պարզելով դէպի ոչխարները:

— Հիմայ տեսնում եմ... պատասխանեց Թամարը, աւելի հետաքրքրութեամբ նայելով դէպի

հօտը. — բայց չատ հեռու են, դժուար է դիտենալ, թէ ում ոչխարներն են:

— Ես դիտեմ... ասաց Սալամէն խորամանկ փախտով, — ձեր ոչխարներն են...

— Մեր ոչխարները այս կողմը չեն բերում:

— Այսօր բերել են...

— Ի՞նչու համար... հարցրեց Թամարը և նրա ձայնը զղալի կերպով դողաց:

— Նրա համար որ, դու այստեղ ես... ասաց Սալամէն այժմ աւելի վճռական կերպով:

Թամարը ոչինչ չը պատասխանեց, զլուխը քարշ դրեց, բայց Սալամէն սուր նկատողութիւնից անյայտ չը մնաց, որ իր գեղեցիկ ընկերուհու մեծ, սևորակ աչքերը լցվեցան արտասուքով:

— Ա՛յն, Թամար ջան, քո հոգուն մատաղ, ես ամենեւին նպատակ չունէի վիրաւորելու քեզ, Թամար ջան, ինչու ես լաց լինում, անդադար կրկնում էր նա, իր գրկի մէջ խորտած ունելով Թամարին, որը հեկեկալով ասաց.

— Ամենքը ծիծաղում են ինձ վրա... դժու էլ ես ծիծաղում, Սալամէ, ես քեզ իմ աչքի լոյսի պէս սիրում էի... ես քեզանից թաղուն ոչինչ չունէի... ես բոլորը պատմեցի քեզ... Ի՞նչ անեմ, Սալամէ, ես էլ աշխատում եմ մոռանալ, յաւիտեան մոռանալ չնուա՛ն, բայց որ չեմ կարողանում, էլ ինչ անեմ...

Օրիորդի աչքերը աւելի ևս լցվեցան արտասուքով, և նա երեսը ծածկելով երկու ձեռքով, գլուխը քարշ գցած, նստեց մի քարի վրա, չը կամենալով այլ ևս առաջ գնալ: Սալօմէն ևս նստեց նրա մօտ, աշխատում էր մխիթարել նրան, սաստիկ փօշմանելով իր անդգուշութեան վրա, որով աւելացրեց իր սիրելի ընկերոջ սրտի տխրութիւնը և նոր ցաւ պատճառեց նրան: Միւս աղջիկները արդէն գնացել էին բնակարան հեռու և վաղվիցում էին կանաչների մէջ:

Այդ ժամանակ մատուռի մօտ հասաւ մեծ պարոնը իր թիկնապահներին և աղնուականների հետ: Բոլոր բաղմութիւնը մի կողմ՝ քաշվեցաւ ճանապարհ բաց անելու համար: Նրանք ցած իջան ձիաներից և խուճբով զիմեցին զէպի մատուռի փրատակները, նախ հալբուրելու և իրանց ուխտը կատարելու համար, որ այնուհետև սկսեն հանդէսը: Տօնախմբութիւնը կառավարող արեղան, եկեղեցական դասի հետ, խաչը ձեռքին, բուռվարներով, երգելով զիմաւորեցին նրան: Մեծ պարոնը առաջ անցաւ և զիմեց զէպի մատուռի սեղանը, որ միայն ամբողջ էր մնացել ընդհանուր աւերածների մէջ: Նրա հետ եկողները հետևեցին նրան: Սեղանի վրա դրած էին՝ խաչ, Աւետարան և մի քանի սրբոց մասունքներ: Նրանց մօտ դրած էր մի թաս զանազանակի համար: Մեծ պարոնը համբուրեց խաչը,

Աւետարանը, սրբոց մասունքները, զցելով զանազանակի թասի մէջ մի քանի ոսկի դրամներ: Նրա սվիտան հետեց նրա օրինակին: Եկեղեցականները դեռ երգում էին, ուշադրութեամբ նայելով զանազանակի թասի վրա, որ այժմ բաւական նախանձելի դրութեան մէջ էր զտնվում: Կրկին անգամ համբուրելով սրբութիւնները, մի քանի անգամ անխորհուրդ կերպով խաչակնքելով, նրանք հեռացան մատուռից և սկսեցին զիմել զէպի դարևոր ընկուզնինները, որոնց նուիրական հովանիների ներքոյ հանգըստանում էր իշխանական դերդաստանը:

Վրաց «մեծ մայրը»՝ մեծ պարոնի տիրուհին դեռ եռանդով շարունակում էր նառդու խաղը Մելանիայ իշխանուհու հետ: Թամարի խորթ մայրը դեռ տաք-տաք խօսում էր պառաւի հետ: Օրիորդները տակաւին չէին վերադարձել իրանց զուարճալի զբօսանքից:

Մեծ պարոնը մի բարձրահասակ տղամարդ էր, այն հսկայ տղամարդերից մէկը, որ ստեղծում էր Կովկասը, հետևելով իր լեռների բարձր գագաթներին: Կախեթու զինու բարերար աղդեցութիւնից երեսի թրթնած, անհարթ կաշին բոլորովին կարմիր գոյն էր շտաղել լուրջի հետ խառնված: Նոյն գոյնը տարածվում էր նրա ականջների և խորշումներով պատած, ծալ-ծալ պալաւոցի վրա: Սչքերի մէջ արիւն կար. այդ

տալիս էր նրան մի առանձին վայրենի բնաւորութիւն, որը մի և նոյն ժամանակ արտայայտում էր կատարեալ անհոգութիւն: Բոլորովին անհետեւ երեսի վրա հաստ բեխերը ձգւում էին մինչև ականջները: Բեխերի վրա առանձին ուշադրութիւն էր դարձրած. բացի շրթունքի մաշկերից, աւելացրած էր նրանց հետ և մեծ քանակութեամբ ծնօտի մաշկերից: Գլխին դրած ունէր բուխարայի սև մօրթից փոքրիկ դղակ, որ թեքված էր դէպի աջ ականջի կողմը: Հագել էր վարդադէղին մախմուրից կարված, կարճ քուլաջայ, դարդարած քսկեթեղ եզերքով: Մէջքը դռնաբան էր ոսկի քամարով, որից քարշ էին ընկած՝ առջևից արծաթապատ, երկայն խէնջարը, իսկ կողքից, նոյնպէս արծաթով պատած, կեռթուրը: Խաչմաղի մետաքսեայ կերպասից կարված լայն շաւարի ստորին մասերը խրած էին մոխրագոյն կաշուց պատրաստած լափէքի մէջ, որոնք Թիֆլիսի հմուտ խարաղների ձեռագործն էին: Մեծ պարոնի սլիւտան թէ հագուստի ձեւերով և թէ զէնքերով չէին զանազանվում ներանրից. տարբերութիւնը միայն հագուստների նիւթերի և դոյների մէջն էր, որոնք աչքի էին զարկում իրանց վառ խայտաբղետութեամբ:

— Ի՞նչու այսքան ուշացար, հարցրեց մեծ պարոնի տիրուհին, նաուդու խաղատախտակը մի կողմ դնելով, և ուրախ ժպիտը երևին ոտքի

վրա կանգնելով, երբ նրա վեհախառ ամուսինը իր խումբի հետ մօտեցաւ կանանց հասարակութեանը:

— Ի՞նչպէս չուշանայի, պատասխանեց նա որոտաձայն խրոխտումով. — այդ անպիտան Արշիլը ժամերով պահեց ինձ:

Արշիլը ուրախութիւնից սկսեց ծափ տալ: Բայց տիրուհուն սաստիկ հետաքրքրում էր, թէ «անպիտանը» ի՞նչ առիթով կարող էր ուշացնել իր ամուսնին: Արքայի նստեցին գորգերի վրա, ինքն էլ բռնելով իր ամուսնի ձեռքից և նստացնելով մութաքայի վրա, հարցրեց.

— Ի՞նչ բանի վրա էր վէճը:

Գեռ մեծ պարոնը չը պատասխանած, Արշիլ թաւադի որդին առաջ ընկաւ:

— Ի՞նչ բանի վրա պիտի լինէր, տիրուհի, ասաց նա, մի առանձին անապարծութեամբ կանգնելով կանանց հասարակութեան առջև, — մենք վիճում էինք այն բանի վրա, թէ ով ում Երբան պիտի վճարէ, եթէ նրա խոյը յաղթող կը հանդիսանայ:

— Միթէ պիտի կռուացնէք այսօր, հարցրեց տիրուհին ժպտելով, — այդ լաւ է, մենք էլ լաւ թամաշայ կունենանք, դարձաւ նա դէպի միւս իշխանուհիները, որոնք բոլորն էլ պատասխանեցին ներառ ուրախութեամբ նոյնպէս ուրախ ժպիտներով:

— Պիտի կռուացնենք, պատասխանեց Արշիլ

Թաւաղի որդին նոյն անապարծութեամբ:—Տեսնում էք իմ խոյը, փնդ է, փնդ. նրա հատը ամբողջ վրաստանում չը կայ:

Բոլոր իշխանութիւնների աչքերը դարձան դէպի մատուռի աւերակները, որի շուրջը այդ միջոցին պտըտեցնում էին թէ Արշիլ Թաւաղի որդու խոյը, թէ լեւան Թաւաղի որդու շունը և թէ այն բոլոր անասունները, որ այսօր պիտի մըլցութիւն կատարէին: Պատոյտը նուիրական սրբաւայրի շուրջը պիտի կատարվէր եօթն անգամ, որպէս զի օրվայ հերոսները ուժ և զօրութիւն ստանային, Նրբ այդ խորհուրդը վերջացաւ, նրանց տարան առանձին տեղերում պահելու, մինչև հանդէսի սկսվելը: Բայց Աւեքսի և Զաքարա Թաւաղի որդիների կաքաւները, իրանց վանդակներով մնացին զրկած մատուռի աւերակների վրա: Նրանց մօտ զրկած էին և լորերի վանդակները, որ պատկանում էին՝ մէկը մեծ պարոնի սափրիչի որդուն, իսկ միւսը մեծ պարոնի ժառանգին:

Հեռուից բաւական թամաշա անելուց յետոյ, տիրուհին կրկին դարձաւ դէպի մեծ պարոնը, հարցնելով:

—Ի՞նչով գրազ եկաք Արշիլի հետ:

—Եթէ իմ խոյը կը յաղթէ, ես կը ստանամ Արշիլից 500 ծուխ ճորտեր իրանց հողերով, նրա կալուածներից որը որ ընտրելու լինեմ: Իսկ

եթէ Արշիլի խոյը յաղթելու լինի, նա կը ստանայ ինձանից 600 ծուխ ճորտեր իրանց հողերով, իմ կալուածներից որը որ ընտրելու լինի, պատասխանեց մեծ պարոնը, աւելացնելով.— Ինչպէս է, լաւ չեմ բարիչել:

—Լաւ էք բարիչել, մէջ մտաւ Արշիլի տիկինը՝ Մեղանիան,—մենք հարիւր ծուխով աւելի կը ստանանք:

— Հա՛, աւելի կը ստանաք, կրկնեց մեծ պարոնը հեգնական եղանակով,—Ինչ պիտի անէի, ես էլ հարիւր ծուխ աւելացրի. քո ջնուդ մարդը զահէս տարաւ, ինչ պիտի անէի:

Մեղանիայի «ջնուդ մարդը» դարձեալ սկսեց ծիծաղել և ուրախութիւնից ծափ տալ:

—Իսկ ինձ մեծ պարոնը ոչինչ չաւելացրեց, տիրուհի, կոտրատվելով խօսակցութեան մէջ մըտաւ լեւան Թաւաղի որդին, մի չորուցամաք երիտասարդ, որը իր մէջքը այնքան սեղմել էր արծաթէ քամարով, որ փոքր էր մնում մէջքը կըտրվի:

—Գու ինչ պիտի կուռացնես, հարցրեց տիրուհին, դառնալով դէպի լեւան Թաւաղի որդին,—քեզ ինչու պէտք էր աւելացնել. քիչ ունես:

—Փառք Աստուծոյ, քիչ չունեմ, բայց դարձեալ ես չէի ցանկանայ յետ մնալ Արշիլից և մի բան աւել չը ստանալ, պատասխանեց երիտասարդը փոքր ինչ վշտացած եղանակով:

— Լաւ, դու ինչ պիտի կռուացնես, կրկնեց տիրուհին իր հարցը:

— Իմ շունը ձեր մեծ շան հետ. եթէ իմը յաղթէ, կը ստանայ 300 ծուխ ճորտեր իրանց հողերով, իսկ եթէ ձերը յաղթէ, կը ստանայ նոյնքան: Տեսնո՞ւմ էք, երկու կողմերի մրցանակներն ևս հաւասար են: Ես խնդրում էի մեծ պարոնից որ դոնէ մի 50—100 ոչխար աւելացնէ, բայց նա հակառակի պէս ընդդիմացաւ. չէ ու չէ, անոց ճորտեր, որքան կամենաս, կաւելացնեմ, բայց ոչխար, մի հատ էլ չեմ կարող աւելացնել:

— Ի հարկէ, ոչխարներ չէր կարելի աւելացնել, պատասխանեց տիրուհին հմուտ տնտեսագէտի եղանակով. — այս տարի առանց դրան էլ մեր իւղն ու պանիրը պակաս է, բայց ճորտեր կարելի էր. ճորտերն ինչ են տալիս մեզ. թող սատկեն նրանք...

Այս միջոցին Թամարի խորթ մօր հետ խօսող պառաւը նրա ուշադրութիւնը ծածուկ դարձրեց լեան թաւաղի որդու վրա:

— Տեսնո՞ւմ ես, ինչ շուք ու շնորքով տղայ է. դրուստ Թամարի խորջն է. — երկուսն էլ սիրուն, երկուսն էլ ազունակի պէս գեղեցիկ...

— Ի՞նչ անեմ, պատասխանեց խորթ մայրը. — թող քօռանայ Թամարը, որ մի այդպիսի լաւ տղին թողած, մի անպիտանի ետեկից է ընկած...

— Պէտք է խրատես, պէտք է նրա աչքը հանես... խորհուրդ էր տալիս պառաւը:

Միւս կողմում խօսակցութիւնը այժմ դարձել էր Զաքարայ ու Ալէքսի թաւաղի որդիների աքաղաղների վրա և ուրիշ երկու ազնուականների կաքաների վրա: — Խօսում էին ու ծիծաղում, թէ ով որքանով է գրազ եկել. մէկը ասում էր, թէ այս ինչի աքաղաղը կը յաղթէ, միւսը այն ինչի կաքանին էր ջատագովում. վիճում էին, բարկանում էին, աղաղակում էին, և միմեանց կոշտ-կոպիտ սպառնալիքներ էին կարդում: Բայց միակ ողորմելի արարածները, — որ այդ տաք վիճաբանութիւնների մէջ ձայն չունէին, որոնք գրազի ու չնրի մրցութեան առարկաներ էին դարձել, — էին ճ ու ր տ եր ը, որ այժմ հեռուից զուարճութեամբ նայում էին իրանց իշխանների վրա, և անհամբերութեամբ սպասում էին, թէ երբ կը սկսվի հանդէսը, թէև այդ չարագուշակ հանդէսը վճռելու էր նրանց ամեն մէկի վիճակը և մի բռնաւորի ձեռքից միւս բռնաւորի ձեռքն էր զցելու:

— Լաւ, լաւ, բաւական է, ինչու էք վիճում, հանգստացրեց բոլորին մեծ պարոնի տիրուհին, — շուտով կը տեսնենք, թէ որը կը յաղթէ: Հիմիկուանից ինչու էք միմեանց բողաղը ծածում...

Այս միջոցում դրան սափրիչի որդու հետ,

մատուռի կողմից, յայտնվեցաւ մեծ պարոնի մանկահասակ ժառանգը: Նա մի երկտասարդ էր մօտ քսան և հինգ տարեկան, այն թեթևամիտ երկտասարդներից մէկը, որ աճում, բարձրանում են, միշտ տղայ մնալով: Մայրը նրան տեսնելով, վեր թռաւ իր նստած տեղից, և զրկելով որդուն, հարցրեց.

— Զաւակս, դու ինչ պիտի կռուայնես:

— Իմ լորը, դրա լորի հետ, նա ցոյց տուեց սափրիչի որդու վրա:— Իմը կը յաղթէ, անպատճառ կը յաղթէ, մայրիկ, տես, վանդակը այնտեղ եմ դրել, մատուռի սեղանի վրա: Տէրտէրին էլ տեսցի, որ մի բան կարդայ: Անպատճառ կը յաղթէ: Մի ամսից աւել է, որ նրան քիչմիշ եմ ուտացնում ես:

— Դուք ինչով դրադ եկաք, հարցրեց մայրը, որին մեծ ուրախութիւն էր պատճառում որդու զուարճութիւնը:

Փոխանակ որդուն, պատասխանեց հայրը:

— Եթէ սափրիչի որդու լորը յաղթելու լինի, ես խոստացել եմ նրան թաւաղութիւն տալ, իսկ եթէ իմ որդու լորը յաղթելու լինի, չեմ խոսնում, թէ ինչ պիտի ստանայ սափրիչի որդուց:

— Ի՞նչ պիտի ստանամ, ատաց ժառանգը ծածաղկելով.— նա ի՞նչ ունի որ ես մի բան ստա-

նամ: Այս էլ բաւական է, որ իմ լորը կը յաղթէ, ես ոչինչ չեմ ուզում:

Մանկահասակ ժառանգի մեծահոգութիւնը զարմացրեց բոլորին.— Ոչնչո՞ւ, ղոչնչո՞ւ... ձայն տուեցին ամեն կողմից և սկսեցին ծափահարել:

Թ.

Արցութիւնները պիտի կատարվէին ճաշից յետոյ, այդ պատճառով մեծ պարոնը շտապեցրեց, որ ճաշը շուտ պատրաստեն:

— Տղերք, զարձաւ նա դէպի թաւաղի որդիները,— դուք էլ օգնեցէք:

Գաշտային խոհանոցը շատ հեռու չէր նրանց նստած տեղից: Գրսում, բաց օղի տակ, ճաշ պատրաստելը վրացու համար, թէ ազնուական լինէր նա և թէ հասարակ զիւղացի, ամենամեծ զուարճութիւններից մէկն է: Ոչինչ այնքան բաւականութիւն չէ պատճառում վրացուն, որպէս իր ձեռքով եփելը և իր ձեռքով ուտելը: Թաւաղի որդիները, ձեռքները մինչև արմուգները ծալած, վազեցին դէպի խոհանոցը: Լեանը սեղանի սիրոցը խլելով, բերեց, տարածեց գորգերի վրա. յետոյ վազեց, լաւաշների ահաղին կապոցը վրա. յետոյ վազեց, սեղանի շուրջը: Մեծ պարոնի ժառանգը կանաչեղէնները տարաւ և սկսեց լուանալ մերձակայ աղբիւրի մէջ. այդ պատճառում էր նրա մօրը չափազանց ուրախութիւն, որ իր որդին էլ մի բանով զբաղված է: Արջիւր

խորովածի շամիրները սկսեց դարսել կրակի վրա, անդադար այս սպասաւորին, այն աղախնին ուշունցներ տալով, թէ միսը մանր են կտտորել: Չաքարան խաչլամայ միսը կաթսաներից դուրս էր տալիս, լցնում էր պղնձէ պնակների մէջ, և մի կողմիցն էլ ինքը ճաշակելով, բարձր ձայնով բացականչում էր. «Ա՛խ, քո հոգուն մատաղ, ի՜նչ լաւ եփվել է»... Ալէքսին մեծ պարոնի մառանից բերած զինիները լցնում էր լիտրաների մէջ, նախապէս ինքը բոլորի համը առնելով և ամեն մէկի յատկութիւնները առանձին-առանձին գովասանելով: Մէկ ուրիշը բոլոր ձայնով գոռում էր. «Աղը ռբտեղ է, ձեր տունը չը քանդվի, աղ չը կայ, աղը մոռացել են շանորդիքը»...

Սպասաւորները, աղախիները, որոնք առաջ դաշտային խոհանոցի մօտ աշխատում էին, նկատելով, որ այդ զբաղմունքը բաւականութիւն է պատճառում իրանց տէրերին, ամենայն խոհարհութեամբ թողնում էին շատ պատրաստութիւններ նրանց կատարելու: Այդ տեսնելով թաւազի որդիների տիկիները, նրանց քնքոյշ քոյրիկները, իրանք էլ նախանձկեցան, սկսեցին միւս կողմից այս և այն սպասաւորութիւնը կատարել: Մի բոպէում բոլոր սեղանակիցները ոտքի վրա էին, և ընդհանուր շարժողութեան մէջ, մինը միւսի ձեռքից դարձը խլում էին: Մեղանիան գինի խմելու հղջիւրներն էր մաքրում: Պառաւ իշ-

խանուէին, վերջացնելով իր երկար ու ձիգ խօսակցութիւնը թամարի խալթ մօր հետ, անդադար հարցնում էր մեծ պարոնից, «առաջ խորովածը լաւ է որ տան, թէ խաչլաման»: Բայց երկուսն էլ մի վճռական եղբայրացութեան չէին հասնում, որովհետեւ կարծիքները երբեմն թեքվում էին խորովածի կողմը, իսկ երբեմն խաչլամայի կողմը: Թամարի խորթ մայրը պանիր էր դարսում փոքրիկ նալբաքիներով մէջ: Անգործ չը մնաց և մեծ պարոնի տիրուէին. այդ վերջինն էլ, որպէս զի մի բանով զբաղված լինել, դերիաէլ փէշերը վեր քաշած, նստած տեղում սօխ էր կոտորում, ինչի հասար,—ինքն էլ չը գիտէր:

Մի քանի բոպէի մէջ սեղանը պատրաստ էր: Գինու լիտրաները շարված էին նրա շուրջը. լաւաշների վրա դիզված էին խորովածի կիլտեր. պղնձէ պնակների մէջ լցված էր եփված խաչլաման: Այնտեղ կար մեծ քանակութեամբ կարմիր ձու, որը զատկի յիշատակը պահպանելու համար դեռ մոռացված չէր. այնտեղ կար խաշած ձուկ, որ շրջակայքի ձկնորսները ընծայ էին բերել մեծ պարոնին:

—Ո՞ր են օրիորդները, ո՞չ մէկը չէ երևում, իր շուրջը նայելով, հարցրեց տիրուէին:

—Երեւի, գնացել են զբոսնելու, պատասխանեց պառաւ. իշխանուէին.—նրանց հաւակում մնաք

էլ էինք մոռանում հացն ու զինին և շուտ սեղանի մօտ չէինք գալիս:

— Տղերք, այժմ նստեցէք, ձայն տուեց մեծ պարոնը:— խորովածը սառչում է:

Թաւաղի որդիները շարվեցան սեղանի շուրջը ինչպէս որ պատահեց. նոցանց հետ խառն նստեցին և տիկիները: Նրանք վեր էին առնում միսը, և հում կանաչեղէնների հետ փաթաթելով լաւաշի մէջ, ուտում էին: Կարծես այդ հասարակութիւնը դեռ դաժնում էր մարդկային կենցաղավարութեան այն շրջանի մէջ, երբ մարդը դեռ չէ մօռսցել խոտ ուտելը, իսկ նոր է սովորում եփած մսի գործածութիւնը:

— Զեղ տ օ լ ու բ ա շ ի ընտրեցէք, ասաց մեծ պարոնը:

— Արչիլը, Արչիլը... բարով կառավարէք, Արչիլ, աղաղակեցին ամեն կողմից, լեցնելով իրանց եղջիրները:

Կանանց հասարակութիւնը բողոքեց Արչիլի ընտրութեան դէմ, որովհետեւ նա սաստիկ խիստ էր և ձայն տուեց Լեանի ընտրութեան մասին: Վիճաբանութիւնը տեղի մի քանի բողոք, վերջապէս Արչիլը ձայների մեծամասնութիւն ստացաւ: Այդ սաստիկ վիրաւորեց պառաւ իշխանահուն, որը ցանկանում էր Լեանին տօլուբաշի տեսնել: Տօլուբաշին սեղանի միապետն է. բո-

լորի ճաշակը, թուրի ախորժակը կախված է նրա կամայականութիւնից:

— Սաղանդարները թող զան, հրամայեց տօլուբաշին:

Սպասաւորները վաղեցին նուագածուներին կանչելու, և քանի բողոքեց յետոյ ղուռնաչիներին, նաղարաչիներին խումբը պատրաստ էր սեղանի մօտ:

— Դէ, մի լաւ քօրօղլի ածէք, հրամայեց տօլուբաշին:

Նուագածուները սկսեցին ածել քօրօղլու եղանակով: Ուխտաւորների հետաքրքիր բազմութիւնը, լսելով ղուռնայի ձայնը, ամեն կողմից մօտ վաղեցին, և նստելով խոտերի, քարերի վրա, սկսեցին խորին հոգեղմայլութեամբ լսել և մեծ բաւականութեամբ թամաշա սնել, թէ որպէս էին ղուարճանում երկրի տէրերը:

Իշխանական սեղանից փոքր խնչ հեռու, մատուռի շուրջը, այստեղ և այնտեղ, մերկ գետնի վրա նստած էին հասարակ մահկանացուներ և իրանց զերդաստանի հետ վայելում էին իրանց աղքատիկ ճաշը: Նրանք ուրախ էին այնքանով եւ, որ գոնէ հեռուից լսում են մեծ պարոնի ղուռնայի ձայնը:

Իսկ տօլուբաշին խիստ վերելից սկսեց կենաց բաժակները: Նախ հրամայեց խմել Աստուծոյ կենացը, յետոյ Յիսուսի կենացը, յետոյ Քրիս-

տոսի կենացը (նա Յիսուս Քրիստոսին առան-
ձին-առանձին անձնաւորութիւններ էր համա-
րում.) դրանցից յետոյ հրամայեց խմել մեծ
պարոնի կենացը: Նուագածունները դեռ չարու-
նակում էին քօրօղլու եղանակով:

— Եղջիւրները լցրէք, հրամայեց տօլուբաշին:
Բոլորը հնազանդվեցան նրա հրամանին:

— Այդ էլ խմում ենք մեր տիրուհու կենացը:
Բայց սպասեցէք, մեծ պարոնը պիտի պար
զայ:— Համեցէք, դարձաւ նա դէպի մեծ պա-
րոնը:

Բոլորը, եղջիւրները ձեռքներին բռնած,
սպասում էին: Մեծ պարոնին թէն փոքր ինչ
անվայել էր բազմութեան առջև պար գալ, բայց
ինչ պէտք էր անել. տօլուբաշիի հրամանն էր,
պէտք էր կատարել, ուր մնաց, որ խմվում էր
նրա թանգագին տիրուհու կենացը: Նա վեր-
կացաւ:

— Լեկզեւար ածեցէք, հրամայեց տօլուբաշին
նուագածուններին:

Նրանք սկսեցին լեկզեւար ածել: Բազմու-
թիւնը այժմ աւելի մօտեցաւ իշխանական սե-
ղանին: Ամեն կողմից ամբողջ վրա էր թափվում:

Եթէ սուրբ գիրքը տալիս է մեզ մի հետաքրքիր
օրինակ, թէ ինչպէս Գաւթիթը, Իսրայէլի մարգա-
րէն և թագաւորը, ներշնչված մի սրբազան
օգեւորութեամբ, պար էր գալիս տապանակ

ուխտի առջև, — ոչ սակաւ հետաքրքիր էր տես-
նել, թէ ինչպէս վրաց երկրի տէրն ու իշխանը,
Կախեթու գինու աղղեցութեան ներքոյ, սկսեց
իր պարը: Հաղարաւոր ձեռքեր ծափ էին տալիս,
բազմաթիւ զուռնաներ և նաղարաներ որոտում
էին: Այդ միջոցին սեղանակից տիկիներն էլ
վեր առին իրանց մօտ դրած դայիրաներն ու
թմբուկները, 'սկսեցին ածել: Նուագարանների
հնչիւնների հետ միախառնվում էին և հիացած
բազմութեան խառնածայն աղաղակները, կազմե-
լով խիստ անախորժ, վայրենի ներգաշնակու-
թիւն:

— Բաւական է, հրամայեց տօլուբաշին:

Նուագարանները դադարեցին, և մեծ պարոնը
բոլորին դուրս տալով, նստեց իր տեղը: Գինու
եղջիւրները դատարկվեցան:

Տիրուհու կենացը խմելուց յետոյ տօլուբաշին
հրամայեց խմել ժառանգի կենացը: Այժմ պիտի
պար գար նրա մայրը: Տիրուհին յայտնի էր որ-
պէս լաւ պար եկող: Նրան սիրեց, նրա հետ
ամուսնացաւ մեծ պարոնը միայն նրա լաւ պար
ամուսնացաւ: Թէն այժմ մարմնի չափողանց
ծանրութիւնը արգելում էր նրան առաջվայ թեթեւ
պտոյտները գործել իր պարի մէջ, Այսուամե-
նայիւս, տիրուհին այս անգամ ևս զարմացրեց
բոլորին իր հիանալի պարով:

Նուագածունները շարունակում էին ածել դա-

տոսի կենացը (նա Յիսուս Քրիստոսին առան-
ձին-առանձին անձնաւորութիւններ էր համա-
րում.) զբանցից յետոյ հրամայեց խմել մեծ
պարոնի կենացը: Նուազածունները դեռ շարու-
նակում էին քօրօղլու եղանակով:

— Եղջիւրները լցրէք, հրամայեց տօլուբաշին:
Բոլորը հնազանդվեցան նրա հրամանին:

— Այդ էլ խմում ենք մեր տիրուհու կենացը:
Բայց սպասեցէք, մեծ պարոնը պիտի պար
զայ:— Համեցէք, դարձաւ նա դէպի մեծ պա-
րոնը:

Բոլորը, եղջիւրները ձեռքներին բռնած,
սպասում էին: Մեծ պարոնին թէն փոքր ինչ
անվայել էր բազմութեան առջև պար դալ, բայց
ինչ պէտք էր անել. տօլուբաշիի հրամանն էր,
պէտք էր կատարել, ուր մնաց, որ խմվում էր
նրա թանգազին տիրուհու. կենացը: Նա վեր-
կացաւ:

— Եկզեմար ածեցէք, հրամայեց տօլուբաշին
նուազածուններին:

Նրանք սկսեցին լեկզեմար ածել: Բազմու-
թիւնը այժմ աւելի մօտեցաւ իշխանական սե-
ղանին: Ամեն կողմից ամբողջ վրա էր թափվում:

Եթէ սուրբ գիրքը տալիս է մեղ մի հետաքրքիր
օրինակ, թէ ինչպէս Գաւթիթը, Խորայէլի մարգա-
րէն և թագաւորը, ներշնչված մի սրբազան
ոգևորութեամբ, պար էր դալիս տապանակ

ուխտի առջև, — ոչ սակաւ հետաքրքիր էր տես-
նել, թէ ինչպէս վրաց երկրի տէրն ու իշխանը,
Կախեթու գինու աղբեցութեան ներքոյ, սկսեց
իր պարը: Հազարաւոր ձեռքեր ծափ էին տալիս,
բազմաթիւ զուռնաներ և նաղարաներ որոտում
էին: Այդ միջոցին սեղանակից տիկիւններն էլ
վեր առին իրանց մօտ դրած զայլրաններն ու
թմբուկները, 'սկսեցին ածել: Նուազարանների
հնչիւնների հետ միախառնվում էին և հիացած
բազմութեան խառնածայն աղաղակները, կազմե-
լով խիստ անախորժ, վայրենի ներդաշնակու-
թիւն:

— Բաւական է, հրամայեց տօլուբաշին:

Նուազարանները դադարեցին, և մեծ պարոնը
բոլորին գլուխ տալով, նստեց իր տեղը: Գինու
եղջիւրները դատարկվեցան:

Տիրուհու կենացը խմելուց յետոյ տօլուբաշին
հրամայեց խմել ժառանգի կենացը: Այժմ պիտի
պար դար նրա մայրը: Տիրուհին յայտնի էր որ-
պէս լաւ պար եկող: Նրան սիրեց, նրա հետ
ամուսնացաւ մեծ պարոնը միայն նրա լաւ պար
ամուսնացաւ մեծ պարոնը միայն նրա լաւ պար
գալու համար. թէն այժմ մարմնի չտիրազանց
ծանրութիւնը արգելում էր նրան առաջվայ թեթեւ
պտոյտները գործել իր պարի մէջ: Այսուամե-
նայնիւ, տիրուհին այս անգամ ևս զարմացրեց
բոլորին իր հիանալի պարով:

Նուազածունները շարունակում էին ածել զա-

նազան եղանակներ: Աննայներն հերթը հետը-
հետէ անցնում էր սեղանակիցներն մէկից մի-
սին: Տօլուբաշին ոչ մէկի «խաթըը չէր կոտ-
րում»: Իւրաքանչիւրն կենացը խմելու ժամա-
նակ հրամայում էր ածել և ստիպում էր սեղանա-
կիցներին սէկին կամ պար գալ կամ երգել: Այս-
պէս թաւաղի որդիները համ ուտում էին, համ
խմում էին, համ երգում էին, համ պար էին գո-
լիս: Այդ չէր արգելում նրանց երբեմն վերկե-
նալ նստած տեղից, վազել դէպի դաշտային խո-
հանոցը, կրակի վրայից վեր առնել խորովածի
երկու տաք շամփուրներ, և երկու ձեռքով բռ-
նած, ուրախ-ուրախ բերել, և բոլորին «թաւա-
ղայ» անելով, ասել:

— Համեցէք, համեցէք, ինչ լաւն է...

Միւսները ձեռքները մեկնում էին, շամփու-
րից դուրս էին քաշում խորովածը, և արինը
ու իւղը կաթկաթելով, դնում էին իրանց բե-
րանները, ասելով:

— Փահ, փահ, փահ... շատ լաւն է, շատ լաւը...

Թէ այր և թէ կին գտանւում էին անսահման
բերկրութեան մէջ: Նրանց մէջ դադարել էլ մը-
տաւորը, այժմ գործում էր միայն գրգռված
զգացմունքը: Տօլուբաշին արդէն վերջացրած լի-
նելով բոլորի կենացների խմելը, այժմ իրա-
ւունք տուեց սեղանակիցներին իրանց ընտրու-
թեամբ առաջարկել նոր կենացներ: Այդ կենաց-

ների ժամանակ, — որ կամաւոր էին, որ զուրկ
էին պաշտօնական բնաւորութիւնից, — սովորու-
թիւն կար, այն անձը, որի կենացը խմելում էր,
պարտաւոր էր «սոլոխի» անել բոլորի հետ:
Այսպիսի բաժակներ խմում էին ըստ մեծի մա-
սին գեղեցիկ սեռի կենացը:

— Բոլոր կնիկներից թոյլ եմ տալիս ընտրել,
բացի իմ կնկանից, ասաց տօլուբաշին ծիծաղե-
լով:

Մեղանիան կարմրեց: Նրա ամուսին այրի հա-
նաքը թեւադրեց մեծ պարոնին առաջարկել
հէնց նախ գեղեցիկ Մեղանիայի կենացը: Նա
լիքը բաժակը ձեռին, շնորհալի կերպով վեր
կացաւ, և բոլորի հետ «սոլոխի» անելուց յե-
տոյ, զլուխ տուեց և ապա խմեց:

— Այդ Աստուած կը վեր առնի, որ իմ կնոջը
իմ աչքի առջև համբուրում են, ասում էր տօ-
լուբաշին, ձեռքերը դէպի երկինք բարձրացնե-
լով: — Եկ, Մեղանիայ ջան, մօտ եկ, քո հոգուն մա-
տաղ, եկ ես էլ համբուրեմ, աղաչում էր նա իր
տիկնոջը: Բայց տիկինը չը մօտեցաւ նրան, ան-
վայել համարելով հրապարակաւ իր ամուսնի հետ
համբուրվելը:

— Տեսնում էք, ինչ «թարս» բաներ են այդ
կնիկները, առում էր տօլուբաշին, այժմ ձեռ-
քերը իր ծնկների վրա խիլելով: — հրապարակաւ

ուրիշները հետ կը համբուրվեն, բայց իրանց ամուսնի հետ ամօթ կը համարեն:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Այդ միջոցին Նան թաւաղի որդին, իր շուրջը աչք ածելով, որոնում էր թամարին: Նա մըտածում էր առաջարկել նրա կենացը, որ դրանով առիթ ունենայ իր վաղուց ցանկացած համբոյրը քաղել նրա սիրուն շրթունքից: Բայց թամարը չերեցաւ. օրիորդներից զեռ ոչ մէկը չէր վերադարձել դրօսանքից: Նա առաջարկեց պառաւ իշխանուհու կենացը, որը խիստ գոհունակութեամբ վեր բարձրացաւ իր տեղից և սկսեց իր չոր ու ցամաք շրթունքը կպցնել բաղմանակաների շրթունքներին: Երբ մօտեցաւ նա տուրքաշուն, վերջինս ծիծաղելով ասաց:

— Եթէ մի «խերով» բան լինէիր, ինձ մօտ չէիր դայ:

Մինչ այստեղ երկրի պետերը զուարճանում էին, մինչ զուռնան և նաղարան որոտում էր. ուխտաւորների բազմութիւնն մէջ, պարկուպղուկը թեքի տակը դրած, զանդաղ քայլերով շրջում էր ժողովրդական բանաստեղծը: Ամենի մօտ ածում էր նա, ամենի մօտ երգում էր, և ամեն տեղ նրան տալիս էին կամ մի պատառ հաց, կամ սև փող: Նա իր շրջանը կատարելով, մօտեցաւ իշխանական սեղանին, և որպէս մարմնացած բողոք, սկսեց երգել:

«Ճաթիկ, ճաթիկ, նախշուն փետրիկ, մեծացիր,
«Քեզ կուտ կը տամ, շուտ մեծացիր, չաղացիր,
«Երբ զըզիրը տուրքը կուզէ տարեկան,
«Քեզ պարոնին ընծայ կը տամ պատուական:

«Հորթիկ, հորթիկ, նախշուն մորթիկ, մեծացիր,
«Քեզ խոտ կը տամ, շուտ մեծացիր, չաղացիր,
«Երբ զըզիրը տուրքը կուզէ տարեկան,
«Քեզ պարոնին ընծայ կը տամ պատուական:

«Աղջիկ, աղջիկ, սիրուն աղջիկ, մեծացիր,
«Քեզ հաց կը տամ, շուտ մեծացիր, չաղացիր,
«Երբ զըզիրը տուրքը կուզէ տարեկան,
«Քեզ պարոնին ընծայ կը տամ պատուական:

«Եզիկ, եզիկ, իմ քաջ եզիկ, աշխատիր,
«Վարը վարիր, ցանքը ցանիր, կալ կառիր,
«Երբ զըզիրը տուրքը կուզէ տարեկան,
«Ես պարոնին ընծայ կը տամ պատուական:

«Կնիկ, կնիկ, սիրուն կնիկ, աշխատիր,
«Մանը մանիր, կարը կարիր, շուտ պոծիր,
«Երբ զըզիրը տուրքը կուզէ տարեկան,
«Ես պարոնին ընծայ կը տամ պատուական:

«Աստղիկ, աստղիկ, փայլուն աստղիկ, խաւարիր,
«Ինձ քեզ մօտ տար, այս կեանքից աղատիր,
«Շատ գործեցի, վատտակեցայ, յոգնեցայ,
«Իսկ պարոնիս գոհացնել ես չը կրցայ:»

Նա աւարտեց իր երգը: Բայց ոչ ոք նրա վրա ուշադրութիւն չը դարձրեց: Նա քնարի տխուր հնչիւնները խլացան, անհետացան դաւարձառէր աղնուականների ընդհանուր աղմուկի մէջ...

Ժ.

Կէսօրից բաւական անցել էր արդէն: Մարտի ստուերները դարձել էին դէպի արեւելք: Սիւփոն, մեծ պարոնի հովուապետը, իր երկայն ցուպը նեցուկ տուած նոյնպէս երկայն իրանին, անշարժ արձանի նման կանգնել էր մի բարձրաւանդակի վրա և այնտեղից արծուի աչքերով նայում էր դէպի հեռուն, ուր ուխտաւորների բազմութիւնը դեռ ամբոխովում էր, դեռ խլրտովում էր մատուռի շուրջը: Կարծես, այդ հեռաւորութիւնից նա որոշում էր բոլոր անձնաւորութիւնները, ճանաչում էր բոլոր երեսները, ամեն մէկի հետ խօսում էր, և ամենին ողջւնում էր, ասելով. «ողորմած կենայ»... Այդ բարեպաշտական տեսարանը այն աստիճան դրաւել էր ջերմեռանդ հովուին, որ նա ամենին չէր նկատում իր սիրելի ոչխարներին, որոնք նրա շուրջը սկիւղած, մեծ ախորժակով արածում էին: Նա տեսաւ մէկին, որ ձորի միջով անցնում էր:

— Կաւիթ, Կաւիթ, գոչեց նա այնպիսի մի ձգական ձայնով, կարծես, նրա ձայնը հաղարարորդ հնչիւնների բաժանվելով, մինը միւսին առաջ մղեցին և հասան մինչև Կաւիթի ականջները, որ

բաւական հեռաւորութեան վրա, ձորի միջով զննում էր:

Նա դարձաւ դէպի կոչող ձայնը և տեսաւ հովուապետին քարձրաւանդակի վրա կանգնած: Մի քանի վայրկեան մնաց իր տեղում անշարժ, դժուարանում էր վճռել, արդեօք գնալ նրա մօտ թէ չարունակել իր ճանապարհը, որի որ կողմ տանելը ինքն էլ չը գիտէր: Նա ուղղեց իր քայլերը դէպի հովուապետը:

— Ո՞րտեղ ես սատանայի նման կորել այսօր, չես երևում, հարցրեց Սիւփոն իր սովորական քնքշութեամբ. — առաւօտից ես քեզ չեմ տեսել:

Բայց Կաւիթ վրդովված սրտին, նոյն բոսիւղում հազիւ թէ կարող էին որ և իցէ ուրախութիւն պատճառել իր բարեկամի քնքշութիւնները. նա ոչինչ չը պատասխանեց:

— Հասկանում եմ... շարունակեց հովուապետը խորհրդաւոր ձայնով. — գնացել էիր աղջիկներին մօտիկ տալու, հա՛... հասկանում եմ... ես էլ քո հասակում աղջիկներից պոկ չէի գալիս:

— Ես ոչ մի տեղ չեմ գնացել, պատասխանեց պատանին, և նստեց մի քարի վրա, այժմ միայն զգալով, որ սատարիկ յոգնած է:

Հովուապետը նոյնպէս նստեց նրա մօտ նոյն քարի վրա:

— Ի՞նչպէս ոչ մի տեղ չես գնացել, հարցրեց նա, — միթէ դու չը գնացիր համբուրելու:

— Զը գնացի, պատասխանեց պատանին անուշադիր կերպով և սկսեց նայել բաղձաթիւ կալմիր պողոճաների վրա, որոնց սև բծերը աւելի էին հետաքրքրում նրան, քան հովուականի հարց ու փորձը:

— Դու չը գնացիր համբուրելու, կրկնեց հովուականը այժմ բաւական բարկացած կերպով, — ուրեմն դու վրացու Աստուածը, վրացու Յիսուս Քրիստոսը, վրացու խաչն ու Աւետարանը չես ընդունում:

Վերջին հարցերը չարժեքին պատանու ծիծաղը:

— Ընդունում եմ, պատասխանեց նա. — վրացու Աստուածը, Յիսուս Քրիստոսը, խաչն ու Աւետարանը, մի և նոյնն է, ինչ որ հայերինն է:

— Ի՞նչպէս թէ մի և նոյնն է. վրացու Աստուածը ուրիշ է, հայինը ուրիշ է. վրացու Քրիստոսը ուրիշ է, հայինը ուրիշ է:

— Վրացու Աստուածը վրացի է, հայինը հայ է, նրա խօսքը կտրեց պատանին ծիծաղելով:

— Ապա, ինչ ես կարծում. դրուստ այսպէս է, ասաց հովուականը, զարմանալով պատանու լաւ բացատրութեան վրա. — վրացու Աստուածը վրացի է, հայինը հայ է. եթէ չես հաւատում, գնա մեր տէրտէրից հարցու, նա էլ այդպէս կասի:

— Գիտեմ, որ նա էլ այդպէս կասի... պատասխանեց պատանին, աշխատելով վերջ տալ հովուի աստուածաբանական քննութիւններին, ո-

րովհետև նրա ուշադրութիւնը դարձաւ այդ բոլորում դէպի ձորը, որտեղից անց էին կենում մի խումբ աղջիկներ: Նա վեր կացաւ:

— Ո՞ւր ես գնում, հարցրեց հովուականը:

— Գնում եմ համբուրելու... ասաց պատանին ժպտելով, և աչքի տակով հետեւելով աղջիկների խումբին:

Հովուականը հալած իւղի տեղ ընդունելով պատանու խօսքը, և չը հասկանալով նրա երկդիմի իմաստը, կարծեց, թէ իրան արգէն յաջողվեցաւ վրացու հաւատքի բերել իր անհաւատ օգնականին, և Ֆանատիկոսի ուրախութեամբ զրկելով նրան, ասաց.

— Գնա, դաւակ, գնա համբուրիր, ես այստեղ ոչխարները կը պահեմ. թէ փող չունես, փող էլ կը տամ քեզ: մի ղոյգ մոմ առ, վարիր սեղանի վրա:

Այս ասելով, հովուականը հանեց իր մտխաղի միջից մի քանի սև փող և տուեց պատանուն: Դաւիթը շնորհակալութեամբ ընդունեց փողը և դիմեց դէպի մատուռը: Անցնելով ձորը, նա դուրս եկաւ նեղ ճանապարհի վրա, որ տանում էր դէպի ուխտատեղը: Ճանապարհի վրա ոչ ոք չը կար. նա տեսաւ մի գոսացած մուրացկան, որ ծնկների ու ձեռքերի վրա սողալով, քարը էր զալիս դէպի ուխտաւորները:

— Ո՞ր կողմից, եղբայր, հարցրեց նրանից պատանին:

— Քաղաքից, պատասխանեց մուրացկանը և շարունակեց սողալ:

— Ի՞նչու այսպէս ուշ, հարցրեց պատանին, սաստիկ խղճահարութեամբ:

— Այդ ոտներով շատ հեռուն չես գնայ, ասաց մուրացկանը, ցոյց տալով տախտակից չիւնված հողաթափները, որ հագել էր ձեռքերի թաթերի վրա:

Պատանին ձգեց նրան հովուպապեայից ստացած սև փողերը և հեռացաւ: Նա դուրս եկաւ դէպի մատուռը տանող նեղ ճանապարհից և մտաւ այն ձորի մէջ, որ կողմից մի քանի բոպէ առաջ անցաւ աղջիկների խումբը: Նրանք շատ չէին հեռացել. ամեն մի ծաղիկ, ամեն մի թիթեռնիկ, ամեն մի վտակ իր պայծառ, ուրախաձայն հոտանքով զրաւում էր, հրապուրում էր, նրանց իր մօտ էր կանչում: Պատանին այժմ այնքան մօտացել էր, որ կարողանում էր հեռուից ճանաչել նրանց, թամարը Սալօմէի հետ առանձնացած, գնում էին բոլորովին բաժանված ամբողջ խմբից: Պատանին, կարծես, լսում էր նրանց ձայնը և հասկանում էր նրանց խորհրդաւոր քրթմնջոցը: Բայց իսկապէս նա ոչինչ չէր լսում. միայն նրա սրտում խօսում էր թամարի սէրը: Նա մտաւ թուփերի մէջ, որ չը նկատվի:

Այսպէս մի կողմից կամաց-կամաց հետեւել նրանց, խիտ մացառների միջով անցքը բաւական դժուարին էր: Նա չէր նկատում, թէ որպէս պատահօտութեամբ էր իր հագուստը. նա չէր զգում, թէ որպէս թփերի փշոտ ոտները զարկվում էին իր երեսին: Նա երջանիկ էր և գոհ, որ գոնէ հեռուից տեսնում է թամարին:

Աղջիկների խումբը դիմում էր դէպի Կուրի ափը. ալդ ձորը տանում էր ուղիղ դէպի գետի կողմը: Նրանք ցանկանում էին հայել յորդացած գետի վրա, ցանկանում էին տեսնել, թէ որքան բարձրացել է այս տարի Կուրը: Ի՞նչ զուարճութիւն էին գտնում հեղեղատի պղդտոր ալիքների մէջ: Պատանին, չը դուրս գալով իր դարանից, շարունակում էր հետեւել նրանց:

Այդ միջոցին մատուռի մօտ արդէն սկսվում էին մրցութիւնները: Բազմութիւնը հաւաքվել էր մի հարթ տափարակի վրա: Գուրս էին բերել մեծ պարոնի և Արչիլ թաւաղի որդու խոյերը:

— Յետ քաշվեցէք, յետ քաշվեցէք, ձայն էին տալիս բազմութեանը:

Բազմութիւնը յետ քաշվեցաւ և հարթ տափարակի վրա բացվեցաւ հրապարակի նման մի սեղ: Նրա միջնավայրում կանգնեցրել էին երկու խոյերը միմեանցից փոքր ինչ հեռու: Ագնուական-

ները շրջապատել էին նրանց: Բաղմութիւնը հեռուից նայում էր: Խոյերի աչքերը դեռ կապված էին: Ծառաները բաց արին նրանց աչքերը, և երկու ախոյեանները խօսոյն տեսնելով միմեանց, արձակեցին մի խուլ, որոտաձայն մըռնչիւն: Մեծ պարօնը կանգնած էր իր խոյի կողմում, իսկ Արչիլ թաւաղի որդին կանգնած էր իր խոյի կողմում: Նրանք, չը վստահանալով ծառաների հմտութեան վրա, սկսեցին իրանք կարգադրութիւններ անել: Խոյերը անհանգիստ կերպով տատանվում էին, այս կողմ և այն կողմ էին յարձակվում, աշխատելով իրանց չղթաները կտրել, որ պինդ բռնված էին ծառաների ձեռքում, բայց չէին կարողանում: Այդ արգելքը աւելի զայրացրեց նրանց:

— Ես մօտ եմ բերում, Արչիլ, ձայն տուեց մեծ պարօնը:

— Ես էլ մօտ կը բերեմ, պատասխանեց նա, — միայն կամաց-կամաց, չը թողնէք, որ յարձակում դործէ:

Իւրաքանչիւր կողմից խոյերին սկսեցին կամաց-կամաց մօտ տանել, մինչև բոլորովին հասան միմեանց: Նրկու ախոյեանները նախ սկսեցին հոտոտել միմեանց, յետոյ մեծ պարօնի խոյը անցաւ Արչիլի խոյի գաւակի կողմը, վերջինը անպատուութիւն համարելով այդ, խօսոյն շուռ եկաւ և իր եղջիւրով խթեց նրա կողքը, Այդ սաստիկ կատա-

ղեցրեց մեծ պարօնի խոյին, որ նոյն կերպով պատասխանեց նրան:

— Այժմ յետ քաշեցէք, ձայն տուեց մեծ պարօնը, չինքը բռնելով իր խոյի չղթայից և մի քանի քայլ հեռացնելով:

Արչիլը նոյնպէս յետ տարաւ իր խոյին: Նրկու ախոյեանները կանգնած էին միմեանց հանդէպ, տառն քայլ հեռու որութեան վրա: Նրանք այն սաստիկ զայրացած էին, որ այժմ կարելի էր նրանց չղթաները բաց անել, ազատ թողնել, որ յարձակումներ դործեն:

Առաջին յարձակումը թոյլ էր: Նրանից յետոյ իրանք խոյերը յետ-յետ քաշվեցան, և ռումբի արագութեամբ վազելով միմեանց վրա, գլուխ գլխի և եղջիւր եղջիւրի զարկեցին: Չորս կողմից լսվում էին քաջալերական ձայներ: — Այ, դօշաղ, այ, դօշաղ, սսում էր մեծ պարօնը իր խոյին: Նոյն խրախոյաններով ոգևորւմ էր Արչիլը իր խոյին:

Խոյերը կրկին յետ-յետ քաշվեցան, և այժմ աւելի լայն տարածութեան վրա կանգնելով: կրկին մի սուլի սաստիկ յարձակում դործեցին, ճակատ ճակատի զարկելով: Նթէ քար լինէր նրանց գլուխների փոխարէն, կարող էր խօսոյն փչւմել, բայց նրանք, կարծես, ամենին ջաւ չը զգալով, շուտով բաժանվեցան նոր յարձակում դործելու համար:

— Մերը կը յաղթէ, ասաց տիրուհին մեծ պարոնին, — Արշիլի խոյը այս անգամ փոքր էր մընում, որ պիտի ցած գլորվէր:

— Այդ ձեր աչքերին այնպէս երևաց, տիրուհի, պատասխանեց Արշիլը, որ աւելի էր կատաղած, քան թէ իր խոյը, — շուտով կը տեսնենք, թէ որը կը յաղթէ:

Այդ միջոցին խոյերը կատարեցին երրորդ յորձակումը և այնուհետև նաղդաները (*) սկսեցին աւելի արագ և շուտ-շուտ կրկնվել: Բայց երկու անասուններն ևս զեռ մնում էին անպարտելի: Նրանք այժմ աւելի հեռանում էին միմեանցից, որպէս զի իրանց յարձակման թափը աւելի ուժգին, աւելի սաստիկ և աւելի սարսափելի լինի:

Բայց բազմութեան ուշադրութիւնը այժմ դարձաւ դէպի մի ուրիշ կողմ: Գետի եղբրքից լսելի եղան խառնաձայն աղաղակներ. «խեղդվեցաւ... խեղդվեցաւ...» գոչում էին հեռուից:

— Ով էլ կուզի, թող խեղդվի, ևս պիտի վերջացնեմ կռիւը, ասաց մեծ պարոնը, նորից խըրախոյսներ տալով իր խոյին:

Բազմութիւնը սկսեց վազել դէպի գետի կողմը: Բայց աղնուականները զեռ չըջապատել էին

*) Ն ա ղ դ ա յ ն շ ա ն ա կ ու մ է անասուններ ձակատ ձակատի խիւղը:

խոյերին և անհամբերութեամբ սպասում էին կռիւի վախճանին:

«խեղդվեցաւ...» Թամարը խեղդվեցաւ... այժմ սկսեց պարզ լսելի լինել:

— Վայ, սե հաղնեմ... Թամարը... գոչեց տիրուհին, վաղ տալով դէպի գետի կողմը:

Մի քանի քայլ հեռանալով, նրա ծնկները թուլացան և ընկաւ գետնի վրա: Բոլոր տիկիները, նրան հոյն դրութեան մէջ թողնելով, չը տապեցին դէպի գետեզրը: Այժմ մեծ պարոնն էլ Արշիլի ու միւս աղնուականների հետ փութացին օգնութեան հասնելու:

Գետը կատաղած էր: Հարիւրաւոր մերկ մարդիկ լողում էին պղտոր ալիքների մէջ և որոնում էին անբաղդ աղջկայ դիակը: Աղնուականները ապշած, սարսափած, չը գէտէին թէ ինչ պէտք էր անել: Լեռն թաւաղի որդին երեխայի նման լաց էր լինում: Թամարի խորթ մայրը անիծում էր «անզգամին»: Պառաւ իշխանուհին աղօթում էր: Մեծ պարոնը իր ձեռքի գաւազանով ծեծում էր զիւղացիներին, հայհոյանքներ էր արձակում, հրամայելով, որ ջուրը մշտնէր, թէև առանց նրա հրամանին ևս հարիւրաւոր մարդիկ ջրի մէջն էին: Այնքան աղնուականներից միայն Արշիլը, ուշադրութիւն չը դարձնելով իր կնոջ Մեղանիայի աղաչանքին,

մերկացաւ և նետովեցաւ դետի մէջ, գուցէ կարող լինէր ազատել խեղդվողին:

Թամարի հետ զբօսնող օրիորդները մի քանիսը ուշաթափ էին եղած, և ընկել էին այստեղ ու այնտեղ, իսկ մի քանիսը, որ աւելի պինդ սիրտ ունէին, վազելով հաւան ագնուականների մօտ, և արտասուքը աչքերում պատմում էին, թէ որտեղից և ինչպէս նա ընկաւ դետը: Բոլորը շուարած լսում էին: Ափերից բազմութիւնը գոռում, գոչում էր, ձայն էր տալիս լուղորդներին, հասկացնելով, թէ դետի որ կողմերում պետք էր որոնել: Ոմանք ջրասոյղ ջնիւրի նման սկում էին, ջրի տակն էին մտնում, ոմանք տարվում էին սրնթաց հոսանքի հետ:

Այդ ընդհանուր սոսկումի և իրարանցման բողբոսում, մեծ եղաւ բոլորի դարմացքը, երբ տեսան մի լուղորդ, ջրի տակից դուրս գալով, իր հետ բերում էր մի դիակ: Նա մի ձեռքով կոհակների հետ կռուելով, միւսով բռնած ունէր գլխը, աշխատում էր մօտենալ ափին: Այդ միջոցին ալիքների մի նոր յորձանք, ուժգին վրա տալով, երկուսին էլ տարաւ դէպի յատակը: Մի քանի վայրկեանից յետոյ կրկին յայտնվեցաւ նա ջրի երեսին, գլխը բռնած ունելով ձեռին: Ամեն կողմից լսելի եղան ցնծութեան աղաղակներ: Միւս լուղորդները շտապեցին նրան օգնութեան հասնել: Բայց մինչև նը-

րանց հասնելը, նա դուրս եկաւ ափի մօտ և անշնչացած մարմինը դրեց ցբմաքի վրա:

— Կեցցէ Գաւիթը, կեցցէ... գոռաց ամբողջ բազմութիւնը:

ԺԱ.

Մըցխէթի բոլոր ջաղուկները, ժողովրդական պառաւ բժիշկները, որոնք բարեբախտաբար այնօր ուխտաւորների մէջ էին գտնվում, հաւաքվեցան Թամարի մարմնի շուրջը: Նրանց հետադատութիւնից երեաց, որ օրիորդը բոլորովին խեղդված չէր: Նրա երակը դեռ զարկում էր և թոյլ չնշառութիւնը իսպառ խափանված չէր: Նրանց կախարդական և բժշկական բոլոր հնարները գործ դնելուց յետոյ, օրիորդին այնպէս ուշաթափ, մի պատգարակի վրա գնելով, տա՛ն տարան:

Ժողովրդի մէջ զանազան կերպով էին բացատրում Թամարի հետ պատահած դժբախտութիւնը: Իսկ թաւաղների շրջանի մէջ խօսում էին, թէ օրիորդին բռնութեամբ ցանկանում էին կնուլթեան տալ Վանին, որին նա ատում էր, և յուսահատութիւնից մտածեց ջրախեղդ լինել: Մի և նոյն ժամանակ աւելացնում էին, թէ օրիորդը ծածուկ սիրում էր «մէկին», որի հետ ամուսնանալ չէր կարող. իսկ ի՞նչ էր այդ «մէկը», — ոչ ոք չը գիտէր:

Թամարի հետ զբօսնող օրիորդները նոյնպէս այլ և այլ կերպով էին պատմում անցքը. մի

քանիսը ասում էին, թէ նա ինքն իրան՝ գետը
զցեց, միւսները ասում էին, թէ անզգուշութիւ-
նից ընկաւ։ Սալամէն, որ նրա մօտ էր դժբախ-
տութիւնը պատահելու բազմում, պատմում էր,
թէ օրիորդը մօտեցաւ գետնորդին, նայում էր ջրի
վրա. յանկարծ գետնորդի այն մասը, որի վրա
կանգնած էր նա, փուլ եկաւ, և նա զլրջկեցաւ
գետի մէջ։ Այդ տեղը բաւական բարձր էր ջրի
մակերևոյթից, երևում էր, որ տակից ջրով ողող-
ված էր։ Նա աւելացնում էր, թէ ինքն էլ ան-
պատճառ մի և նոյն դժբախտութեանը կը հան-
դիսէր, եթէ ուղիղ թամարի մօտ կանգնած լի-
նէր։

Սալամէի պատմութիւնը ամենից ճիշտն էր և
աւելի հաւանական, մանաւանդ, որ պատանի Գա-
ւրթը հաստատում էր մի և նոյնը։ Նա թագոյնե-
լով նստաւելը, որ բերեց իրան օրիորդների
խումբի մօտ, մնացած պատմութեանը այս ձևն
էր տալիս. թէ ինքը թփերի մէջ սրանում էր մի
ոչխար, որ այնօր կորիւ էր. յանկարծ նրա ա-
կանջին հասաւ օրիորդների արձակած ճիչն ու
աղաղակը, վազեց դէպի այն կողմը. տեսնելով
թամարի գետը ընկնիլը, իսկոյն նետվեցաւ ջրի
մէջ. նրան բռնեց ուղիղ այն ժամանակ, երբ
տակաւին ջրի տակը չէր խորատուզված և կարո-
ղացաւ երկար պահել մակերևոյթի վրա։ Այն եթէ
չը յաջողվեց իսկոյն դուրս հանել, պատճառն

այն էր, որ գետի այն տեղումը հոսանքը սաս-
տիկ սրնթաց էր։

Ինքը թամարը, երբ մի քանի օրից յետոյ բո-
ւորովին ուշի եկաւ, ոչինչ չէր յիշում, ոչինչ
պատմել չէր կարողանում, թէ ինչպէս պատահեց
իր հետ վտանգը։ Նա բախտաւոր էր համարում
իրան նրանով միայն, որ աղատվեցաւ Գաւթի
ձեռքով, և այն օրից իր անձը համարում էր նրա
սեպհականութիւն, և այն օրից պատանին բոլո-
րովին պաշտելի դարձաւ նրան։

Անձ պարոնը և նրա տիրուհին թամարին պա-
տահած դժբախտութեան առաջին օրը, միանգա-
մայն զբաղված լինելով իրանց հիւանդով, բոլո-
րովին մոռացել էին նրա աղատչին։ Երկրորդ օ-
րը, թէև հիւանդը զեռ ևս իրան լաւ չէր զգում,
մեծ պարոնը իր դրանիկներից մէկին ուղարկեց
կանչելու Գաւթին։ Նրան գտան ոչխարների հօ-
տի մօտ, իր հովուական հագուստով։ Երբ յայտ-
նեցին, թէ մեծ պարոնը կանչում է, սիտի վաբ-
ձատրէ նրան, այդ միջոցին բարեսիրտ Սիկօն,
ուրախութեան արտասուքը աչքերում, զրկեց
պատանուն, առելով։

— Դէ, հիմա դեռ, Աստուած բարի ճանապարհ
տայ, ևս քեզ միշտ ասում էի, որ վերջը թաւաղ
կը դառնաս. տեսնո՞ւ, կատարվեցաւ իմ խօսքը։

Այդ խօսքերը այն աստիճան անկեղծ, արտա-
շարժ էին, որ պատանին նոյնպէս չը կարողացաւ

զսպել իր արտասուքը, և համբուրելով իր բարեկամի ձեռքը, ասաց.

— Ես աւելի ուրախ կը լինեի, սիրելի Սիւօ, եթէ ինձ թողնէին միշտ քեզ մօտ մնալ, միշտ քեզ հետ լինել այդ լիռների մէջ:

Հովուապետը նրան ճանապարհ դրեց, բաւական հեռանալով իր հօտից: Նրբ բաժանվում էին, զարձեալ գրկեց պատանուն, ասելով.

— Տես, Գաւթիթ, չը մոռանաս Սիւօին:

— Շուտ-շուտ քեզ մօտ կը գամ, Սիւօ, պատասխանեց նրան պատանին բարեկամական մըտերմութեամբ, — քեզ չեմ մոռանայ:

Մեծ պարօնը նստած էր իր պալատի սրահում, որի ճակատը բաց, առջևից ցած վանդակապատով կտրած, մի ծածկոց էր. այդ կացուցանում էր նրա ամառնային դիւանատունը: Այնտեղ մերկ յատակի վրա, որ ծեփած էր հասարակ կաւով, դրված էր մի մեծ տախտակ, կոշտ-կոշտ, որովհետեւ չինված անգոյն փայտից, և ծածկված պարսկական գորգով ու մի քանի բարձրով: Նրա վրա նստած էր մեծ պարօնը իր անբաժան խորհրդականների հետ: Այնտեղ էր տիրուհին, այնտեղ էր Թամարի խորթ մայրը, որոնց մէկը նստած էր մեծ պարօնի աջ կողմում, իսկ միւսը ձախ կողմում: Նրանցից ներքե շարված էին Արշիլը, Լեւոնը, Զաքարա և Ալէքսի թաւաղի որդիները: Ժառանգը այդ ժամանակ, նրանց

աչքի առջև, բակում խաղ էր անում մի փոքրիկ եղջերուի հետ, որ նրան ընծայ էին բերել: Բակում մանէին գալիս մի քանի հնդկահաւեր և աղբերի միջից ճճիներ, պողոճներ էին որոնում: Նրանց արուն փքված, կնձիթը երկարացրած, թեքերը գետնին քսելով, սիրային ախորժ հոգեզմայլութեան մէջ պարտվում էր իր նազելի էգերի շուրջը, երբեմն իր կոկորդային կանչիւնով աղմկելով բակի գերեզմանական լռութիւնը:

— Ձեր հնդկահաւերը անցեալ տարի չաւելացան, հարցրեց Լեւոնը, որ վաղուց մի առարկայ էր որոնում տիրուհու հետ խօսելու համար:

— Զաւելացան, պատասխանեց տիրուհին հոգւոց հանելով. — Եկէի աչքը քարը կը ծակէ (նրա խօսքը պառաւ իշխանուհու մասին էր). անցեալ տարի ոտը կոտրվէր ու այստեղ չը դար. մտաւ բակը, տեսաւ երկու տամից աւելի ճրտեր բակում ման էին գալիս. «վրէյ մէ, ասաց, այդ ինչ սիրուն ճրտեր են». նրանից յետոյ խեղճ ճրտերը մինը միւսի ետեից սկսեցին սատկել:

Այդ միջոցին մեծ պարօնի մարդիկը ներս մըտան, իրանց հետ բերելով Գաւթին: Պատանին համարձակ կերպով առաջ եկաւ, և գլուխ տալով, կանգնեց փայտեայ վանդակապատի առջև, որ բաժանում էր բակը սրահից:

— Աստուած է վկայ լաւ տղայ է երևում,

խօսեց Արչիլը, ոտքից ցղուլի նայելով պատանուն:

— Հայ է... ասաց Վեանը, այնպիսի մի արհամարհական եղանակով, կարծես, հայը լաւ լինել կարող չէր: Նրա սիրտը ծակում էր այն նախանձը, թէ ինչու այդ «հայը» կարողացաւ աղատել թամարին, իսկ ինքը ոչինչով չը կարողացաւ օգնել նրան:

— Հայ է, բայց զօջաղ տղայ է, պատասխանեց տիրուհին, որին ղիւր չեկաւ Վեանի նկատողութիւնը:

— Հայ էլ կայ, հայ էլ կայ. ամեն հայ խօմէկ չէ, պատասխանեցին Զաքարա ու Ալէքսի թաւաղի որդիները: Նրանք միշտ միասին էին խօսում:

Իր խորհրդականներին յիշեալ նկատողութիւններէն մեծ պարօնը արդէն բաւական նպաստաւոր գաղափար կազմեց Վաւթի վերաբերութեամբ, և դառնալով նրան, ասաց.

— Դու մահից աղատեցիր թամարին, Վաւթ, ասա, ինչ ես ցանկանում, որ ես տամ քեզ քո քաջութեան փոխարէն:

— Ես ձեր ողջութիւնն եմ ցանկանում, մեծ պարօն, պատասխանեց պատանին սիւնեցու համարձակութեամբ: — Ես ինձ այոքանով ևս բախտաւոր եմ համարում, որ կարողացայ մի փոքրիկ ծառայութիւն անել իմ տիրոջը:

Մեծ պարօնի բոլոր խորհրդականները զարմացած միմեանց երեսին նայեցին: Պատանու համետ, խելացի պատասխանը բոլորին հաճոյ թուեցաւ, բայց Վեանից: Նրանք չէին կարող երեակայել, որ մի հայ, որ մի հովիւ ընդունակ լինէր այոպէս խօսելու:

— Պահանջիր, որդի, ինչ որ ցանկանում ես, ես կը տամ քեզ, կրկնեց մեծ պարօնը:

Պատանին իսկույն չը պատասխանեց: Նա մտածում էր՝ չօքել իր տիրոջ առջև, նրա ոտները համբուրել և յայտնել նրան, թէ ինքը սիրում է թամարին և թամարն էլ սիրում է իրան. թէ աշխարհի բոլոր փառքը, բոլոր հարստութիւնը իր աչքում արժէք չունեն, միայն թէ թամարը իր կիսը լինէր: Բայց նա այդ չը խնդրեց. նա իրան դէռ այնքան անարժան էր համարում, որ թամարի մասին մտածելն անգամ թւում էր նրան չափազանց անհամեստութիւն:

— Սեծիւրի կամքը սուրբ է, պատասխանեց պատանին, երբ մեծ պարօնը միւսանգամ դարձաւ նրան. — Ինչ որ շնորհելու լինի իմ տէրը, ես դո՛հ կը լինեմ և աղօթող նրա թանգադին կեանքի համար:

— Աստուած է լիայ, այդ տղան լաւ տղայ է, դարձեալ խօսեց Արչիլը: — Նրկար հարց ու փորձ պէտք չէ, Վաւթը թաւաղութեան արժան է, աւելացրեց նա:

—Արժան է, կրկնեց տիրուհին, հաստատելով Արչիլի խօսքը:— Պանդուխտ է, օտարական է, այստեղ ոչ ոք չունի, ես նրան կը վեր առնեմ մեր տանը, որպէս իմ ողորդ ընկեր և նրա դատարակ:— Տեսնում էք, ինչ խելացի տղայ է. այսքան խելք մեր վարդապետներն էլ չունեն:

Պատանին հովուի օգնականից յանկարծ դարձաւ մեծ պարոնի ժառանգի ընկեր և դատարարակ, մի քանի խելացի պատասխանների պատճառով, որ նա դուրս էր բերել Տաթևի վանքից: Նրա ուրախութեանը չափ չը կար, թէն նա ղգուշութեամբ թաղցրեց: Ոչ թաւաղութիւնը և ոչ էլ ժառանգի հետ ընկերակցութիւնը չէին հրապուրում նրան: Նա ուրախ էր այն անսպասելի բախտով, որ պիտի ընդունվի մի տան մէջ, ուր բնակվում էր և թամարը:

Պատանու ուրախութիւնը նկատեց միայն թամարի խորթ մայրը, որին յայտնի էին Կաւթի սիրային յարաբերութիւնները օրիորդի հետ: Նւ նա, որ մինչև այն րօպէն լուռ էր, արդարացեց տիրուհու ցանկութիւնը, ասելով.

—Այդ լաւ կը լինի, շատ լաւ կը լինի, եթէ այս տղային կընդունէք մեր տան մէջ: Նո էլ իմանում եմ, որ Կաւթիթը շատ խելացի տղայ է. նա մինչև անգամ գրել կարդալ էլ իմանում է:

Վրացու կինը իր խելքով միշտ բարձր է տղամարդից. այդ իսկ պատճառով կանանց

վճիռը իսկոյն իրագործվեցաւ: Մեծ պարոնը հրամայեց տանել պատանու հագուստը փոխել և իր հանդերձատնից նրան լաւ խալաթներ ընծայել: Յետոյ նա հրամայեց գրել Կաւթի թաւաղութեան հրովարտակը, որպէս զի, իբրև ագնուական, նա արժանաւորութիւն ստանայ մտնել իր գրանիկների կարգը և ընդունված լինել պալատում:

Բայց ինչ սատանայական խորամանկութիւն էր, որ գրեց թամարի խորթ մօրը համաձայն վել տիրուհու հետ,— այդ մենք կը տեսնենք յետոյ: Իսկ Կաւթի հրովարտակը գրելու համար գէո բաւական ղգուարութիւններ կային: Այնտեղ, ղիւանատան մէջ նստած խորհրդականներէրից և ոչ մէկը զրազէտ էր: Մեծ պարոնի քարտուղարը, նրա միակ գրագիրը՝ Կարբիէլ սարկաւազը այնտեղ չէր: Իսկ Կարբիէլին գտնելը նոյնպէս հեշտ բան չէր: Մարդ ուղարկեցին նրան որոնելու:

Կարբիէլին գտան մի ղիւղացու խրճիթում, ղինու լիտրան կշտին ղրած, նստել էր:

—Նը գրեմ, ցաւդ առնեմ, կը գրեմ, ասում էր նա տան տիրոջը,— մի այնպիսի ղիր կը գրեմ, որ եթէ քարի վրա ղնես, քարը կը ծակէ:

Կարբիէլի հրաշալի ղիրը, որ պիտի բարը ծակէր, շարժեց տան տիրոջ ուրախութիւնը.

որը շնորհակալութեամբ դարձաւ դէպի սարկառազը, ասելով.

— Գրիբ, ցաւդ առնեմ. կինս մէկ շաբաթից ասելը դժուածի նման է, գլխումը խելք չի մնացել:

— Ո՞րտեղից խելք մնայ, գոչեց պառկած հիւանդը ցնցոտիներէ տակից, — մեռնում եմ, մեռնում...

Հիւանդի միայն ատամն էր ցաւում և ծնօտի մի կողմը փոքր լնչ ուռած էր: Գաբրիէլը մի այնպիսի զօրաւոր գիր պիտի գրէր, որը կապելով ծնօտի վրա, համ ուռուցքը պիտի խաւիանվէր, համ էլ օտոամի ցաւը պիտի կտրվէր:

Նրբ Գաբրիէլը լսեց, որ իրան պալատում կանչում են, վերկացաւ, տանտիրոջը ասելով.

— Նրեկոյեան գիրը կը բերեմ, ցաւդ առնեմ, բայց տասերկու հատ ձու պիտի պատրաստ ունենաս, մինչև չը ստանամ չեմ տայ, առանց դրանց չի լինի: Նա ուշադրութեամբ շարժեց գլխու լիւրան, և նկատելով, որ միջի հեղուկը բոլորովին սպառվել է, դուրս եկաւ գիւղացու խրճիկից և սկսեց գիմնը դէպի պալատը:

Գաբրիէլի յայտնվելը պալատում շարժեց ընդհանուր ծրծաղ:

— Էլի գլորվում է Գաբրիէլը, նկատեց Արչիլը, նրան հեռուից տեսնելով:

— Եթէ այդ հարիւրը չունենար, նա հատը

ողջ վրաստանում չէր գտնվի, ասաց մեծ պարոնը. — անխճածը ծոգի չափ գիտութիւն ունի: Ի՛նչ ասես, որ նա չէ կարդացել. սաղմոս, «Վարամանիանի», մինչև անգամ «Վէփիսիս արդավօսանի»: Քանի օր առաջ մի նամակ էի ստացել Աբխաղէթից, վանքի բոլոր վարդապետներին կանչել տուի, բոլորն էլ էլի նման կանգնեցին, մընացին. ոչ մէկը կարդալ չը կարողացաւ, հէնց որ Գաբրիէլը առեց ձեռքը, ջրի պէս վաղեց:

Գաբրիէլը գլուխ առեց, և որպէս վայել էր պալատի քարտուղարին, բարձրացաւ, նստեց տախտի վրա:

— Դէ, Գաբրիէլ, գրիչդ ու թանաքամանդ քօքիր, ասաց նրան մեծ պարոնը, — գրելու բան ունես:

Գաբրիէլի պղնձե թանաքամանը, գօտիի մէջ խրած, միշտ պատրաստ էր: Նրան ման էր ածում իր հեռ քարտուղարը ոչ միայն իբրեւ պացոյց իր անհուն գիտութեան, այլ առաւել որպէս նշան այն բարձր պաշտօնի, որ նա վարում էր պալատում: Նա ունէր ճիշտ այն թանաքամանների ձեռն ու նմանութիւնը, որ մինչև այսօր գործ են ածում Երզրումի և Վանի կողմերի հայերը: Նրա երկայն, խողովակաձև փողի մէջ կային եղեգնեայ գրիչներ, գրչահատ և փոքրիկ պղնձե գդալ մէջը ջուր ածելու համար: Այդ պղնձե գդալ մէջը ջուր ածելու համար, որ գուցէ երկրորդն էր ամբողջ

Մըցխէթի մէջ, մեծ պարոնը ընծայ էր ստացել մի տեղից և իր կողմից ընծայել էր քարտուղարին:

Որովհետև ամիրսների ընթացքում հազիւ էր պատահում մի բան գրել, այդ պատճառով Գարբիէլի թանաքամանը միշտ ցամաք էր լինում: Այդ հանդամանքը բոլորին ծանօթ լինելով, թամալի խորթ մայրը, առանց խնդրելու, վեր կացաւ և մի ամսնով ջուր բերեց, որ նա ածէ թանաքամանի մէջ: Թէև այդ գործողութեան համար թանաքամանի խողովակի մէջ փոքրիկ գդալ կար, բայց Գարբիէլը գործը աւելի հետաքննելու համար ձեռքը կոխեց ջրի ամանի մէջ և բռնեց թանաքամանի վրա, թրջված մատերից ջուրը սկսեց կաթկաթել նրա մէջ: Այնուհետև թրջված ձեռքը սրբեց իր փարաջայի փէշով:

Թանաքամանը կաղմ և պատրաստ էր. մնում էր եղեգնեայ գրիչներից մէկի բթացած ծայրը սրել. երբ այդ աշխատութիւնն էլ վերջացաւ, քարտուղարը մի առանձին հպարտութեամբ դարձաւ գէպի ատեանը, ասելով.

— Հիմայ թուղթ տուեցէք, որ գրեմ:

Այդ ամենազգուար խնդիրն էր. թղթի մասին դեռ ոչ ոք չէր մտածել: Ամբողջ պալատում ման եկան, ամեն տեղ որոնեցին, ոչ մի պատառ թուղթ չը գտան: Յետոյ ուղարկեցին վսնքը, այնտեղ էլ չը գտնվեցաւ: Բայց վսնա-

հայրը այնքան հնարիմաց էր, որ մեծ պարոնի մարդուն ձեռնուհայն յետ չը դարձրեց. նա կըտրեց մի հին գրչագիր գրքի կազմից մի թերթ մագաղաթ և ուղարկեց:

Հրովարտակների գրելու ձեւը Գարբիէլը «հայր մերի» նման անգիր գիտէր. հարկաւոր էր միայն հարցնել անունը, հօր անունը, մնացածը նրան յայտնի էր: Պատանի Գաւթին կանչել տուին հօր անունը հարցնելու համար: Այժմ լուացված, հագնված, զարդարված Գաւթիթը այլ ևս առաջվայ հովիւ Գաւթիթը չէր: Նա իր նոր հագուստի մէջ երևում էր մի վայելչահասակ, շնորհավի պատանի, որ իսկոյն իր վրա դարձրեց բոլորի ուշադրութիւնը:

— Քրիստոս վկայ, այդ տղան հէնց մօրից ծնված է թաւադ լինելու համար, գոչեց Արչիլը ծափահարելով:

Արչիլի ենթադրութիւնը սխալ չէր. Գաւթիթը իսկապէս աղնուական ծագումից էր, թէև ինքը չը գիտէր այդ: Նա տոհմակից էր Սիւնեաց երկրի Օրբելեանների հետ, բայց նրա հայրը աղքատանալով, հասարակ դիւղացիների կարգն էր ընկել:

Քարտուղարը մագաղաթի թերթը դրեց մի կտոր տախտակի վրա, և տախտակը դնելով իր ծնկի վրա, այսպիսով կազմվեցաւ նրա գրասեղանը: Սկսեց գրել: Որքան և վարժ էր նա դը-

րելու մէջ, այսուամենայնիւ, մի քանի ժամ տեւեց, մինչև աւարտեց իր գործը: Երբ բոլորովին պատրաստ էր, սկսեց կարդալ, մի և նոյն ձայնով, մի և նոյն եղանակով, որպէս կարգում էր նա եկեղեցում Աւետարանը: Յետոյ մագաղաթի թերթը իր թանաքամանի հետ դրեց մեծ պարոնի առջև: Մնում էր կնքել նրան: Մեծ պարոնը մատը թաթախեց թանաքամանի մէջ, նըրանով մրտեց իր մեծ, քառանկիւնի կնիքը, որ մի թելով միշտ կախ տուած ունէր գօտիից, և կնքեց հրովարտակի ճակատը: Նրանից յետոյ ինքը քարտուղարը, Աբելը, լեւանը, Զաքարա և Ալէքսի թաւաղի որդիները, — Վրաստանի այդ հինգ առաջնակարգ պետական մարդիկը, — վաւերացրին իշխանական հրովարտակը իրանց կնիքներով:

— Եկ, դաւակս, ասաց մեծ պարոնը, դառնալով դէպի պատանին և մագաղաթի թերթը մեկնելով նրան. — բարով վայելես:

Ղաւիթը մօտեցաւ, չոքեց մեծ պարոնի առջև, և նրա հագուստի դրօշակը համբուրելով, ընդունեց հրովարտակը:

ԺԲ.

Ես համառօտ կերպով անցայ իմ պատմութեան այն մասը, թէ Վրաստան գալուց յետոյ որպիսի հանգամանքներ նպատեցին Ղաւիթ քէկին մտնել իր ասպարէզի այն շաւղի մէջ, որ

բնական ճանապարհով տարաւ նրան դէպի առաջադիմութիւն և մինչև վրաց մեծ պարոնի երկրորդականը լինելու բարձր աստիճանին հասցրեց նրան: Այժմ կրկին վերադառնալով մեր վէպի ընդհատված տեղը, տեսնենք, թէ ինչ կարգադրութիւններ արեց Ղաւիթ քէկը իր բարեկամ Ստեփաննոսի նամակը ստանալուց յետոյ:

Նամակաբերի եկած գիշերվայ առաւօտեան պահուն Միլիթար սպարապետը, փաթաթված իր երկայն եափնջու մէջ, միայնակ դիմում էր դէպի քէկի տունը: Խուլ փողոցների մէջ ոչ ոք չէր երևում. բոլորը անձրևի տարափից քաշվել, մտել էին իրանց խոփիթները: Նա դնում էր մեծ անհամբերութեամբ: Բէկի արած խոստումը, թէ առաւօտեան կը պատմէ նրան Աղասու գալստեան «զաղտնիքը», սաստիկ հետաքրքրում էր նրան: Խնջը կարող էր բերել այդ սխնեցուն վրաց երկիրը, մտածում էր նա, ինչ գործ կարող էր ունենալ այդ ծածկամիտ երիտասարդը քէկի հետ: Եւ ինչու գիշերը, մինչ քէկի բալոր հիւրերը ուտում էին, խմում էին, ուրախանում էին, ինքը քէկը այնպէս տխուր էր և գտանվում էր, կարծես, մի տեսակ անհանգիստ մտատանջութեան մէջ: Անպատճառ պէտք է մի բան լինի և գուցէ խիստ կարևոր բան, մտածում էր նա, փութացնելով իր քայլերը դէ-

պիւ բէկի տունը, և անցնելով ցեխով պատած փողոցներէ միջով:

Մխիթար սպարապետը բնիկ սիւնեցի էր, տեղային մի հին, իշխանական տոհմից շառաւիղած: Նա վրաստանում ոչ մի պաշտօն չունէր և ոչ կամենում էր ընդունել: Թէ ինչու համար այդ երեսելի վարատակամը թողել էր իր հայրենիքը,— ոչ ոք չը գիտէր: Նրա կեանքի պատմութիւնը ծածկված էր խորին մթութեան մէջ: Մըցխէթում ապրում էր նա որպէս մի օտարական հիւր և խիստ մօտ յարաբերութիւններ ունէր վրաց մեծ պարոնի հետ: Նրա տարիքը քառասուն և հնգից հազիւ անցած կը լինէին: Միջակ հասակով, թիկնաւէտ, բարեկազմ մարդ էր սպարապետը, առիւծի խրոխտալի դէմքով, որ ազդում էր նայողի մէջ երկիւղ և պատկառանք: Նրա անունը այլապէս չէն արտասանում մեր պատմագիրները, առանց աւելացնելու «քաջ» կամ «այր անպարտելի» խօսքերը:

Նա բէկի տան բախում դտաւ պառաւ ֆեթեւանին, որ իր առաջակալի մէջ սիմինտրի հատիկներ լցրած, զնում էր դէպի ախոռատունը հաւերին կուտ տալու:

— Բարի լոյս, ֆեթեւան, ասաց նա, մօտիկաւ նալով պառաւին,— բէկը քնած է, թէ վեր է կացել:

— Աստուծու բարին ձեզ, պատասխանեց պա-

ռաւը, շուառած կերպով կանգնելով: Ի՞նչ ասեմ, իմ տէր, Աստուած գիտէ, քնած է, թէ արթուն է: Վիշերը ձեր գնալուց յետոյ նա երկար անքուն մնաց. մինչև առաւօտ ճրագը վառվում էր: Յետոյ կանչեց ինձ, ասաց. «Քեթեան, ես ուզում եմ մի փոքր հանգստանալ, ով որ գալու լինի, ինձ չը զարթեցնէք, իսկ եթէ սպարապետը գալու լինի, զարթեցրէք: Հիմայ դուք եկաք»:

— Այո, ես եկայ, դու խօսեանում ես, որ եկայ, դէ, դնա զարթեցրու, իմ սիրելի ֆեթեան, ասաց սպարապետը, երբ տեսաւ, որ պառաւը տեղից չէ շարժվում:

— Եւ գնամ, ցաւդ առնեմ, կը գնամ, ասաց պառաւը, իր քայլերը ուղղելով դէպի ախոռատունը,— թող այդ կուտը տանեմ հաւերին տամ, յետոյ կը գնամ, ցաւդ ստնեմ:

— Իսկ ես այս անձրի տակ կանգնած, պիտի սպասեմ, սիրելի ֆեթեան, հարցրեց սպարապետը, փոքր ինչ վրդովվելով:

— Ի՞նչու էք սպասում, ցաւդ առնեմ, եկէք ինձ հետ, տանենք կուտը տանք, աշտեղ հաւերի մօտ ծածկված է, չէք թրջվի, ցաւդ առնեմ:

Սպարապետը նկատելով, որ պառաւը կամենում էր դեռ առաջ հաւերին մի ծառայութիւն անել տալ և յետոյ զարթեցնել բէկին, այլ ևս չը սպասեց, մտաւ նրա ընդունարանը: Ընդու-

նարանից, որի հետ ծանօթ է մեր ընթերցողը, մի նեղ դուռ տանում էր դէպի բէկի ննջարանը, որը մի և նոյն ժամանակ վրաց առաջին պետական մարդու կաբինետն էր։ Սպարապետը մի քանի անգամ բաղխեց դուռը։ Շուտով յայտնվեցաւ շէմքի վրա բէկը։ Նրա յոգնած, գունաթափ դէմքից երևում էր, որ նա ամբողջ գիշերը կամ ամենևին քնած չէր, կամ փոքր ինչ նիրհել էր միայն առանց հանվելու։

— Դու հիւանդ ես, ինչ է պատահել քեզ, հարցրեց սպարապետը յետ-յետ քաշվելով։— դու ամենևին քեզ նման չես։

— Ներս եկ, այստեղ աւելի լաւ է, խօսեց բէկը, կարծես չը լսելով, թէ ինչ հարցրին իրանից։— Նստիր, այստեղ ոչ ոք չի խանդարի մեզ։ Նա ցոյց տուեց փոքրիկ տախտը, որի վրա պառկում էր ինքը։

Սպարապետը չը հանդուստանալով, դարձեալ հարցրեց։— Քեզ հետ, երևի, մի վատ բան է պատահել։

— Ոչինչ բան չի պատահել, միայն գիշերը անքուն եմ անցկացրել։— Նստիր, ասաց նա, կրկին ցոյց տալով տախտը։

Ննջարանը տախտակից շինված փոքրիկ սենեակ էր, որի մի հատիկ լուսամուտը բացվում էր դէպի պարտէզը։ Դրսում օրը բոլորովին ամպամած լինելով, նեղ լուսամուտից ծագած աղօտ լոյսը

բոլորովին անդօր էր վառելու սենեակի մթութիւնը։

— Դու, կարծեմ, ինչ որ ասելու ունէիր ինձ, հարցրեց սպարապետը, նստելով տախտի վրա։

— Այդ մարդը ինչու համար է եկել։ Նրա վերջին հարցը Աղասու մասին էր։

— Կարդա այդ նամակները, յետոյ կը խօսենք, ասաց բէկը, տալով նրան Աղասու բերած նամակները, իսկ ինքը դուրս գալով ննջարանից։ Նա իր ծառաներից մէկին կանչեց, կանգնացրեց ընդունարանի դրանը, պատուիրելով, որ ոչ ոքին ներս չը թողնէ։

Սպարապետը մօտեցաւ լուսամուտին, սկսեց կարդալ։ Նրա դէմքը, նամակների բովանդակութեան համեմատ, ընդունում էր երբեմն տըխուր, երբեմն ուրախ, երբեմն բարկացող արտայայտութիւն։ Եթէ նա լինէր տաքարիւն, շուտ յափշտակվող մարդերից, երբ բէկը կրկին վերադարձաւ իր ննջարանը, կը գրկէր նրան, և համբուրելով կասէր. «այլ ես որ օրվանն ենք ըստպսում, դնանք... Բայց նա խիստ սառնասրտութեամբ նամակները մի կողմ դնելով, ասաց։

— Այժմ հասկանում եմ, թէ ինչու գիշերը անքուն ես անց կացրել... և մի և նոյն ժամանակ նրա խորախորհուրդ աչքերի մէջ շողաց ուրախութեան նման մի բան։

Որքան սպարապետը խոհեմ, բաղմամբորձ, զը-

գոյշ և խոր մտածող մարդ էր, այնքան բեկը սկզբից երկար մտածել չէր սիրում: Նա մտածում էր գործը սկսելուց յետոյ, բաւականանալով մի քանի անհրաժեշտ նախապատրաստութիւններով միայն: «Գործը գործ ցոյց կը տայ» — զրա մէջն էր նրա գործելու եղանակի բուն զաղտնիքը: Եւ հետեւելով իր սովորութեանը, նա մի առանձին վեհութեամբ կանգնեց սպարապետի առջև, և անձնավստահ ժպիտը երեսին, ասաց.

— Գնանք, բարեկամ, հայրենիքը կոչում է մեզ...

Սպարապետը իսկոյն — չը պատասխանեց, որովհետեւ այդ միջոցում աղմուկի ձայն լսվեցաւ:

— Դա անպատճառ Բայինդուրը կը լինի, ասաց բեկը, շտապելով դուրս գալ ննջարանից նրանք ընդունելու համար:

— Նրա մօտ կարող ենք խօսել, հարցրեց սպարապետը:

— Ի՞նչու չէ: Նա ղեկզեքութիւններ անել սիրում է, միայն դարտակ բաների վերաբերութեամբ, բայց ծանրակշիռ հարցերում նա սաստիկ ծածկամիտ է:

Հանգստացնելով սպարապետին, բեկը դուրս եկաւ Բայինդուր իշխանին ընդունելու համար: Նա տեսաւ՝ պարսից թագաւորի «բաթման ղըլիճը» բռնել էր իր ծառայի ականջից, և ձիգ

տալով, նրա գլուխը կայքերէ էր գետնին, երեսը չիում էր ցեխի մէջ, ասելով.

— Էլ միւսանգամ չը համարձակվես ասել Բայինդուրին, թէ բեկը ոչոքի չէ ընդունում:

Տեսնելով բեկին, ասաց նրան.

— Գիշերը այստեղ շունը առաջն կտրեց, հիմայ էլ այդ անպիտանը. մէկը միւսից ոչինչով պակաս չեն. բայց երկուսն էլ լաւ խրատիկեցան. թող զրանից յետոյ գնան իրանց հանգուցեալ հօրը խտրար տանին, թէ պարսից թագաւորի «բաթման ղըլիճը» ինչպէս վարվել գիտէ մարդերի հետ:

Այդ խօսքերը մրմրեալու միջոցին, նրա աչքը ընկաւ բեկի երեսին:

— Ի՞նչու ես ուրիշ այդպէս թթուացրել, հարցրեց նրանից. — չը լինի թէ վատ երազ ես տեսել: Այնտեղ ո՞վ կայ, նա ձեռքը մեկնեց գէպի ննջարանը:

— Ոչ ոք, սպարապետն է միայն: Գնանք, ասաց բեկը, նրա ձեռքից բռնելով:

— ձգմարիտ, չը զիտեմ, թէ ի՞նչու այդ մարդու երեսը տեսնելիս, ինձ միշտ թւում է, թէ տէրտէրի առջնը չորած, ես խոստովանութիւն եմ իմ հին ու նոր մեղքերը, պատմում եմ իմ երեւելի ու աներեւոյթ յանցանքները:

— Լաւ, գնանք, շատ դուրս մի տուր, ասաց

բէկը ծիծաղելով, եթէ երկար կը մնաս այստեղ, անձրեւը բոլորովին կը թրջէ քեզ:

Անձրեւը դեռ մաղվում էր: Բայինդուր իշխանը դեռ կանգնած էր բակում և ջուրը նրա դանդաղ հափուհները մաղերից առատութեամբ կաթկըթում էր: Նա ներս մտաւ ընդունարանը, հափուհներն կախեց մի ցցից, որ ցամաքի, յետոյ մտաւ բէկի ննջարանը: Տեսնելով այնտեղ սպարապետին լուռ մտախոհութեան մէջ, ասաց նրան.

— Շատ մի մտածիր, շուտ կը պառվես. աշխարհը հիմայ գոցերին է պատկանում. չով չուտտ, նա կուշտ:

Սպարապետը ոչինչ չը պատասխանեց, միայն նայեց նրա երեսին և ծիծաղեց: Իսկ «բաթման զլիճը», մի քննական հայացք ձգելով փոքրիկ սենեակի շուրջը, ասաց նրանց.

— Էլի ինչու էք մտել այդ ծակը, էլ ինչ սատանաներ ունիք նալելու:

— Նստիր, շատախօս, համբերութիւն ունեցիր, ասաց նրան սպարապետը, ձեռքիցը բռնելով և քարշ տալով դէպի տախտը, որի վրա ինքը նստած էր:— Նստա՛ւ: Կարմանում եմ, թէ դու ինչպէս ես համբերել քո մօր արգանդում:

— Յովնան մարդարէն ինչպէս երեք օր մնաց ձուկի փորում, իսկ ես, կարծեմ, նրանից աւել

չեմ մնացել, պատասխանեց նա, նոյնպէս ծիծաղելով և նստելով սպարապետի մօտ:

Բէկը դեռ ոտքը վրա էր. նա դարձաւ իր հիւրերին, հարցնելով, թէ չէ՞ն ցանկանայ մի փոքրիկ նախաճաշիկ անել:

— Նստ բոլորովին խումար եմ, ասաց նրան իշխանը, — զուխ տրաքում է այս գիշերվայ շատ խմելուց. ինձ առաջ խումարութիւնից դուրս բերէք, յետոյ ինչ որ տալու լինէք, կուտեմ:

Բէկը ձեռքերը թափահարեց և նրա ծափ տալու ձայնից ծառան ներս մտաւ:

— Մի չիշ արադ տուէք մեզ, հրամայեց ծառային:

— Ոչ, ոչ, նրա խօսքը կտրեց իշխանը, — դրանց ձեռքով բերված արաղը ինձ խումարութիւնից չի հանի. թող այն քածերից մէկը բերէ:

— Գո. յաւիտեան այսպէս ջահել կը մնաս... նկատեց նրան սպարապետը փոքր ինչ կծու հանաքով:

— Ի՞նչու, պառաւ ձին գարի չի ուտի, պատասխանեց իշխանը առանց վիրաւորվելու:— Նստրտով միշտ ջահել կը մնամ և այդ ասրելու ամենախելացի եղանակն է կեանքի մէջ:

Այդ միջոցին Քեթեանի հարսներից մէկը, Գարօն, արաղի շիշը ձեռին մի փոքրիկ ֆինջանի հետ ներս բերեց: Պարսից թաղաւորի «բաթման զլիճը» ստիպեց նրան, որ իր ձեռքով լցնէ

Ֆինջանը, և իրան տայ: Գարօն կատարեց հրամանը, և իշխանը մեծ ախորժակով խմելով, ասաց:

— Հիմայ զլուխս կարգի կընկնի: Խուճաբութիւնս անցաւ:

Բէկը իր կողմից հրամայեց Գարօնին, որ նախաճաշիկի համար ձուածեղ պատրաստեն: Նրբ մանկահասակ կիներ հեռացաւ, Բայինդուր իշխանը բաւական լրջամիտ դէմք ընդունելով, որ ամենեւին սաղ չէր գալիս նրան, դարձաւ դէպի բէկը, հարցնելով.

— Նս ինչ որ բանի հոտը առնում եմ. դրուստն ասեցէք, ինչ կայ: Այստեղ, վաղ առաւօտեան, սոլարապետը, քնահառամ եղած, եկել, նստել է,—այնտեղ, ախոռատնում, մի սիւնեցի անծանօթ երիտասարդ է պահւած. խօսեցնում ես, խօսեցնում ես, մի բառ անգամ չես կարող դուրս քաշել սատանայի լակոտի բերնից, կարծես, սիրտը անտակ ծով լինի. ամեն բան խորատուզւում է, ամեն գաղտնիք թափւած է այնտեղ...

Թէ բէկը և թէ սպարապետը հասկացան, որ իշխանը նախ քան իրանց մօտ գալը, ախոռատնում տեսնուել է Աղասու հետ: Նւ սրովհետեւ իրանց մէջ արդէն վճռել էին, որ նրան ևս մասնակից անեն իրանց խորհրդին, այդ պատճառով

տուեցին նրան Աղասու բերած նամակները կարդալու:

Նամօտեցաւ լուսամուտին և սկսեց լռութեամբ կարդալ: Զարմանալի փոփոխութիւն այդ միշտ ուրախ, միշտ անհոգ և կատակներ սիրող մարդու մէջ: Ընթերցանութեան ժամանակ նա մի քանի անգամ խորին կերպով հագոց հանեց, մի քանի անգամ արծակեց խուլ հառաչանքներ, յետոյ նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով: Վիթխարի հսկան, երկաթի մարդը սկսեց երեխայի նման լաց լինել: Նրա սիրտը այնքան փափուկ էր, նրա զգացմունքները այն աստիճան ազնիւ էին, որ չէր կարող դիմանալ, կործանվող հայրենիքի մահուան բռնի այդ նամակների մէջ նկարագրւած տեսնելով: Նա յանկարծ վեր թռաւ նստած տեղից, և իր թուրը պատեանից դուրս քարշելով, դրեց բէկի ոտների մօտ, ասելով.

— Ահա քո խոնարհ ծառան դնում է իր թուրը քո ոտների մօտ, առաջարկելով իր ծառայութիւնը: — Գնանք, ևս պատրաստ եմ. հայրենիքը կոչում է մեզ:

Բէկը գրկեց նրան և համբուրեց: Այնուհետեւ երկար ու երկար նրանք խօսում էին և խորհում այն բոլոր կարգադրութիւնների ու նախադատարարութիւնների մասին, որ պէտք էր գործ դնել նախ քան Վրաստանը թողնելը:

ԺԳ.

Մի և նոյն աւուր ուշ-գիշերային պահուն Դա-
ւիթ բէկի ննջարանը լուսաւորված էր իւղային
ճրագով, որ դրած էր փայտեայ աշտանակի վրա:
Տախտի վրա նստած էր բէկը, իսկ նրա մօտ գե-
րեվաճառ Սաքուլը: Տան բոլոր դռները կողպ-
ված էին: Մառանները, սպասաւորները, աղախին-
ները, բոլորը քնած էին: Ամբողջ տունը մրափում
էր խորին, խաղաղական լուսթեան մէջ:

Գերեվաճառի մօտ մի ամանի մէջ դրած էր
զինի, որից երբեմն իր ձեռքով ածում ու խմում
էր, կարծես, կոկորդը թրջելու համար, որպէս զի
աւելի զիւրութիւն ունենայ շարունակելու իր
երկարուծիկ խօսակցութիւնը:

— Ես, ասում էր նա, Գաղստանում այնպիսի
անուն եմ ստացել, որ թէ մեծը և թէ փոքրը
բոլորը իմ անունով են երդում ուտում: Այստեղ
միայն այդ անպիտան վրացիները չեն յարգում
Սաքուլին: Իսկ այնտեղ, Գաղստանի իմամի հետ,
ես ծունկ ծնկի կպցրած եմ նստում:

— Այդ բոլորին հաւատում եմ, Սաքուլ, ասաց
նրան բէկը, — դու այն ասած, թէ իմամը ինչ աղ-
ղեցութիւն ունի Գաղստանում:

— Այն աղղեցութիւնն ունի, որ եթէ մատը
բարձրացնելու լինի, ամբողջ Գաղստանը էշի
նման կը զուայ: Նրանից մեծ էլ ո՞վ կայ այնտեղ:
Նա բոլոր լէկզինների թէ հոգևոր և թէ մարմնա-

ւոր զուին է: Ամենքը Աստծու նման պաշտում
են նրան:

— Կախենք սիրում է:

— Եթէ առաջարկէին ջրի տեղ արիւն գործա-
ծել, նա կընտրէր այդ վերջինը:

Այդ բոլորը, ինչ որ հարցնում էր բէկը, իրան
աւելի լաւ յայտնի էր, քան թէ Սաքուլին, միայն
նա կամենում էր գերեվաճառի կարծիքը հաս-
կանալ:

— Այդ բոլորը շատ լաւ, առաջ տարաւ բէկը:
— ուղիղն ասած, Սաքուլ, դու հայոց ազգը, հա-
յոց երկիրը սիրում ես:

— Այդ ինչ հարցնելու բան է, հէրօրհնած, ի
հարկէ սիրում եմ, պատասխանեց գերեվաճառը
այնպիսի մի զարմացումով, որքան կը զարմանար
նա, եթէ մէկը հարցնելու լինէր. «դու այդ առ-
ջըդ դրած զինին սիրում ես», թէն զինու մա-
սին նա աւելի պարզ, աւելի որոշ գաղափար ու-
նէր, իսկ հայոց ազգի և հայոց երկրի մասին
ոչինչ գաղափար չունէր:

— Ի՞նչով ես սիրում, հարցրեց բէկը:

— Ի՞նչով պէտք է սիրեմ. իմ կեանքում ոչ մի
անգամ հայոց պատը չեմ կերել. ես հայ եմ ծնե-
վել, ինձ մկրտել են հայոց եկեղեցում. նոյն ե-
կեղեցում ամեն տարի հաղորդվում եմ ես. նոյն
եկեղեցում ես պսակվեցայ. նոյն եկեղեցում կը
տանեն իմ մարմինը, երբ կը մեռնեմ. այնտեղ

իմ մեղքերի համար պատարագ կը մատուցանեն և այնտեղից քահանան կը տանէ ինձ թաղելու: Հիմայ տեսնում էք, ես որքան սիրում եմ:

Այդ սէրով այն ատիճան յափշտակվեցաւ Սաքուլը, որ լցրեց զինու բաժակը և լուռ անուշ արեց, գուցէ իր մտքում օրհնելով այն ազգի կեանքը, որին սիրում էր:

Իսկ բէկը նկատելով, որ գերեվաճառը Հայոց ազգ, «հայոց երկիր» բառերը չէ որոշում եկեղեցուց ու նրա կրօնական արարողութիւններէից, — հէնց այդ տեղից պինդ բռնեց նա:

— Տեսնում եմ, սիրելի Սաքուլ, որ դու շատ ես սիրում հայոց եկեղեցին, որի մէջ դու միտովել ես, հաղորդվել ես, պսակվել ես, որի մէջ պիտի տարվի քո մարմինը մեռնելուց յետոյ, որի մէջ քո մեղքերին թողութիւն կը լինի, երբ հայոց քահանան քո հոգու համար պատարագ կը մատուցանէ: Բայց դու զիտես, որքան շատ են քո մեղքերը և եկեղեցին որքան մեծ բարերարութիւն է անում քեզ, որ սրբում է, մաքրում է նրանց:

— Գիտեմ... գիտեմ... հոգուց հանելով պատասխանեց գերեվաճառը, — գիտեմ որքան շատ են իմ մեղքերը...

Նրանքի չարագործը զիտէր՝ որքան շատ էին իր մեղքերը: Նա իր կեանքում ամեն տեսակ եղեռներ գործած էր: Եւ որպէս վաճառական, որ

ամեն բանի վրայ հաճի կէտից է նայում, նա հասկանում էր թէ որքան շատ պարտական է հայոց եկեղեցուն, որ մաքրում էր նրա հոգու արտերը, որ ազատում էր նրան դժոխքի կրակից: Եւ այդ բոլորը կատարում էր եկեղեցին համարեա թէ ձրի, համարեա թէ առանց վարձատրութիւն կամ փոխարինութիւն պահանջելու: Մի քանի շահիներ տալով տէրտէրին, կարելի էր նրա մօտ խոստովանվել, հաղորդվել, նրան պատարագ մատուցանել տալ: Կա խիստ էժան բան էր Սաքուլի կարծիքով. մի քանի շահիներով նա գնում էր մի քանի հաղարներ ի մեղքեր, կարելի էր մէկին կողոպտել, միւսին խաբել և հաղարներ վաստակել, բայց փոխարէնը չուրէր տէրտէրի առջև, «մեղայ» ասել, և սրբված, մաքրված դուրս գալ եկեղեցուց: Ի՞նչու չը սիրել մի այսպիսի եկեղեցին:

Բէկը աշխատում էր իսկոյն օգուտ քաղել Սաքուլի այդ ջերմեռանդութիւնից, որ ծնուցել էր եղեռնագործի մէջ ոչ միայն լոկ կոյր հաւատ դէպի եկեղեցին, այլ մի տեսակ նախանձախնդրութիւն ևս դէպի նրա թշնամիները, մի տեսակ սէր ևս դէպի նրա հաստատութիւնը:

— Ի՞նչ կանէիր, Սաքուլ, եթէ մէկ մարդ հայոց եկեղեցին, որը դու այնքան սիրում ես, կը պղծէ, նրան անասունների արտաւատն կը չինէ, նրա սրբութիւնները կը կողոպտէ և իր

կնոջ համար զարդեր կը չինէ, նրան քարուքանդ կանէ ու իր տան շինուածքի համար կը բանեցնէ, նրա միջի ժամն ու պատարազը կարգելէ, — Բնէ կանէիր, հարցնում եմ քեզանից, դու այդ մարդուն:

— Ես նրան կը սպանէի:

— Ես էլ կը սպանէի, Սաքուլ:— Իսկ եթէ այդ չարագործութիւնները կատարողը մի մարդ է, այլ մի ամբողջ ժողովուրդ է, այն ժամանակ Բնէ կանէիր:

— Ես կաշխատէի այդ ժողովրդին ոչնչացնել:

— Շատ լաւ, ես էլ նոյնպէս կը վարվէի. Սաքուլ:— Բայց դու կարող ես մի ամբողջ ժողովուրդ ոչնչացնել:

Սաքուլը մի քանի վայրկեան մտածեց և ոչնչ չը գտաւ պատասխանելու: Յանկարծ մի նոր գիւտ արած մարդու նման ուրախութեամբ ասաց.

— Ես, ի հարկէ, մինակ չէի կարող ոչնչացնել, բայց ես հնարներ կը մտածէի:

— Այդպէս է, սիրելի Սաքուլ, ես էլ հնարներ կը մտածէի:— Բայց դու ճանաչում ես մի ժողովուրդ, որ այդպէս վատ է վարվում մեր հաւատի, մեր եկեղեցու դէմ:

— Ես չեմ ճանաչում մի այդպիսի ժողովուրդ, ասաց Սաքուլը:— Ես Թիֆլիսից այն կողմը չեմ տեսել:

Սաքուլը ճշմարիտ էր ասում. նա Թիֆլիսից այն կողմը, դէպի Հայաստան երբէք չէր գնացած, և բնաւ տեղեկութիւն չունէր ոչ միայն Հայաստանում բնակվող օտար ազգերի մասին, այլ նոյն իսկ հայերի մասին: Նա ծանօթ էր Վրաստանի և Կովկասի լեռնաբնակների հետ միայն: Այդ պատճառով բէկը ստիպվեցաւ մանրամասնաբար պատմել նրան, թէ Թիֆլիսից այն կողմը կայ մի ընդարձակ աշխարհ, որ Հայաստան է կոչվում, թէ այդ երկիրը հայոց բնիկ հայրենիքն է, թէ հայերը մի ժամանակ այնտեղ թագաւորութիւն ունէին, իսկ այժմ տիրում են այնտեղ մահմեդական պարսիկներն ու թուրքերը: Յետոյ նկարագրեց հայերի թըշուառ զրուծիւնը մահմեդականների ձեռքում, և ամենասրտառու չկերպով, որքան կարող էր ազդել Սաքուլի քարացած սրտի վրա, պատմեց թէ որպիսի բարբարոսութիւններ են գործ դրում մահմեդականները հայոց կրօնի և եկեղեցու դէմ:

— Ահա դա է այն ժողովուրդը, որի մասին խօսում ենք, Սաքուլ, ասաց բէկը իր պտտմութիւնը՝ վերջացնելուց յետոյ:— Հիմա կարող ես մի հնար մտածել այդ մահմեդականներին ոչնչացնելու համար:

Սաքուլը ձեռքը տարաւ դէպի ճակատը, մի քանի անգամ շփեց նրան, գուցէ իր գլխից մի

միտք կարողանայ դուրս բերել, բայց ոչինչ չը գտաւ: Յետոյ լցրեց գինու բաժակը, խմեց, իր մտածութեան ընդունակութիւնը աւելի զօրացնելու համար, բայց դարձեալ ոչինչ հնար ցոյց տալ չը կարողացաւ:

— Իմ խելքումը ոչինչ չէ գալիս, ասաց նա երկար մտածելուց յետոյ:

— Տեսնում ես, Սաքուլ, դու բաւական խելացի մարդ ես, եօթը սատանայի չափ բան գիտես, բայց այդ հասարակ բանը չես հասկանում:

Բէկի յանդիմանութիւնը գերեվաճառի անհաւկացողութեան մասին սաստիկ ծանր թեւեցաւ նրան, մանաւանդ երբ լսեց այն մեծ գովասանքը, թէ նա «եօթը սատանայի չափ» բան գիտէ: Այդ բաւական ազդեց նրա ինքնասիրութեան վրա, թէ ինչու ինքը անընդունակ դարձեցաւ բէկին մի որ և է հնար ցոյց տալու մէջ:

— Ես քեզ կը սովորեցնեմ մի հնար, Սաքուլ, ասաց նրան բէկը:

— Ի՞նչ հնար:

— «Պէտք է շունը շան հետ կռուացնել:» — Հասկանում ես այդ խօսքերը, Սաքուլ:

— Հասկանում եմ... բայց չը գիտեմ որ շունը որ շան հետ պէտք է կռուացնել:

— Ես քեզ կասեմ, սիրելի Սաքուլ:

Նրբ խօսակցութիւնը համարում էր այն կէտին,

որ բէկը մօտենում էր իր նպատակին, նա գործ էր ածում «սիրելի» բառը, որը սաստիկ դիւր էր գալիս Սաքուլին, մանաւանդ որ այդ բառը լսվում էր վրաստանի առաջին պետաւան մարդու բերանից:

— Ասա, սիրելի Դաւիթ, որ շունը որ շան հետ... հարցրեց գերեվաճառը, իր կողմից ևս քնքշութիւններ գործ դնելով:

Բէկը ուշադրութիւն չը դարձնելով նրա յանդերձնութեան վրա, որ իրան թոյլ էր տալիս այս աստիճան ընտանեկանութիւն, շարունակեց.

— Դու մի քանի բոպէ առաջ ասեցիր, թէ Դաղստանի իմամի հետ լաւ ծանօթ ես, թէ նրա հետ ծունկ ծնկի տուած ես նստում, այդպէս չէ:

— Ուղիղ այդպէս է, ինչպէս ևս ու դու նրատա՞ծ եմք:

— Ուրեմն դու ազդեցութիւն ունես նրա վրա:

— Ինչ որ ասելու լինեմ, խօսքս գետին չի գցի:

— Եւ իմամը Դաղստանում առաջի մարդն է:

— Նրանից յետոյ միայն Աստուծոն եմ ճանաչում:

— Հիմա լսի՛ր, Սաքուլ, շեշտեց բէկը, գերեվաճառի ուշադրութիւնը դարձնելով իր վերջին խօսքերի վրա. — պէտք է այդ իմամին կռուացնել Հայաստանում բնակվող մահմեդականների

հետ, պէտք է միմեանց խեղտել տալ, որ հայերը ազատվեն:—Այժմ հասկանում ես, թէ որչափ որ շան հետ պիտի կռուացնել:

—Հասկանում եմ... Բայց ի՞նչ հնարքով, հարցրեցի գերեվաճառը, — ձեզ յայտնի է որ մահմեդականին մահմեդականի հետ կռուացնելը բաւական դժուար բան է:

—Այդ ուղիղ է, եթէ նրանք մի և նոյն ազանդին պատկանէին, բայց Վաղստանի լէզկիները պատկանում են ս ու լ ն ն ի ազանդին, իսկ Հայաստանի թուրքերն ու պարսիկները պատկանում են չ ի ա ազանդին: Իսկ այդ երկու ազանդները այնքան հակառակ են միմեանց, որ իւրաքանչիւր ազանդաւորը մի առանձին կրօնական առաքինութիւն է համարում իր հակառակորդին սպանելը:

—Այդ լաւ է, եթէ այդպէս լինէր, խօսեց գերեվաճառը և աւելի սրեց իր ուշադրութիւնը:

—Եւ Հայաստանից տեղեկութիւններ եմ ըստացել, Սաքուլ, այնտեղ մի այնպիսի անցք է պատահել, որ եթէ Վաղստանի իմամը լսելու լինի, սաստիկ կը կատաղի այնտեղի մահմեդականներին վրա:

Եւ բէկը սկսեց պատմել այդ անցքի մանրամասնութիւնները, ասաց, որ Սիւնեաց աշխարհում գտնվում են փոքրաթիւ մահմեդականներ, որոնք պատկանում են մի և նոյն ազանդին, որը

պաշտում են Վաղստանի լէզկիները. այդ մահմեդականները կատարելիս են եղել մի կրօնական տօն իրանց խալիֆայի՝ Օմարի յիշատակի համար: Տեղային միւս մահմեդականները, որոնք թուով աւելի շատ են, որոնք հակառակ աղանդին են պատկանում և որոնք սաստիկ ատում են, նզովում են Օմարին, — այդ տօնախմբութեան օրը յարձակվում են տօն կատարողներին վրա, շատերին սպանում են, շատերին վիրաւորում են և նրանց մզկիթները լեցնում են սատկած շներով:—Մի այդպիսի անցք եթէ լսելու լինի Վաղստանի իմամը, ես հաւատացած եմ, որ առանց պատժի, առանց վրէժխնդրութեան չի թողնի իր կրօնակիցներին այսպէս բարբարոսաբար անարգողներին:

—Եւ էլ այսպէս եմ կարծում, պատասխանեց գերեվաճառը բէկի պատմութիւնը լսելուց յետոյ:—Հիմայ հաւատացած եմ, որ կարելի է չուներ շան հետ կռուացնել:

—Բայց այդ շուտ պէտք է լինի, շատ շուտ, ասաց նրան բէկը, — գոնէ այս ամսի վերջում:

—Ի՞նչու անպատճառ սյդ ամսի վերջում, հարցրեց գերեվաճառը:

—Այդ իմ գիտնալու բանն է, Սաքուլ, դու այն աստ, կարող ես այդ գործը զուլս բերել:

Սաքուլը իսկոյն չը պատասխանեց: Բէկը համոզված լինելով, որ իր առաջվայ քարոզները

հայոց ազգի, հայոց երկրի և հայոց եկեղեցու մասին այնքան չէին կարող զրգռել գերեվաճառի, նախանձախնդրութիւնը, որքան մի քանի զեզլին ոսկիներ, ասաց նրան.

— Եթէ դու այդ յանձնարարութիւնը կը կատարես, կը ստանաս ինձանից հարիւր ոսկի: Գերեվաճառի գէմքը փայլեց ուրախութիւնից:

— Լսիր, շարունակեց բէկը, — դու հէնց այս առաւօտ պէտք է ճանապարհ ընկնես դէպի Դաղստան: Քեզ հետ կը գալ իմ կողմից, որպէս աշխատակից, զաղախեցի զոդ Ծատուրը: Նա կառաջնորդէ լէզկիներին դէպի Սիւնեաց աշխարհը:

— Այդ հարիւր ոսկին երբ կտրող եմ ստանալ, հարցրեց գերեվաճառը:

— Եւսը այս րօպէիս, իսկ մնացած կէսը, երբ իմ յանձնարարութիւնը կատարած կը լինես: Բայց իմացած եղիր, Սաքուլ, եթէ դու որ և իցէ կերպով կը դաւաճանես ինձ, իմ մարդիկը անպատճառ քո գլուխը կը կտրեն:

— Այդ ես իմանում եմ, պատասխանեց գերեվաճառը և ընդունեց յիսուն ոսկին:

ԺԴ.

Մի և նոյն գիշերը, երբ Դաւիթ բէկը Սաքուլի հետ առանձնացած էր իր ննջարանում,

Բայնդուր իշխանը միայնակ նստած իր սենեակում, մէկին անհամբերութեամբ սպասում էր: Ձրթային ճրագի աղօտ լոյսը, որ աւելի ևս մռայլվել էր իշխանի անընդհատ ծխող չիբուխի մոխրով, հազիւ կարողանում էր լուսաւորել սենեակի մէջ տիրող մթութիւնը: Պարսից թագաւորի «բաթման դլիճի» աղքատ բնակարանը իր կարգուսարքով բոլորովին համապատասխանում էր նրա սպարտական խստակեցութեանը, որը նա ծայրացեղութեան էր հասցրել: Նա հոգով ճգնաւոր էր, իսկ մարմնով զինուոր: Մերկ սենեակի մէջ զրած էր մի փոքրիկ տախտ, առանց սփռոցի, որի վրա պառկում էր նա: Տարվայ բոլոր եղանակներում նրա անկողինը բաղկացած էր իր եափունջուց: Սենեակի մէջ կրակ երբէք չէր վառվում. «կրակը մարդու ներսիցը պիտի տաքացնէ» պատասխանում էր նա, երբ հարցնում էին, թէ ինչու չէ վառել տախտ սենեակում: Մի պատից քարշ էին ընկած իշխանի նեակը: Մի պատից քարշ էին ընկած իշխանի տխուր, լոյսից և օդից զրկված բնակարանին կից էր ախոռատունը: Այնտեղ կապված էր նրա մտերիմ ձին, այնտեղ բնակվում էր նրա նոյնքան մտերիմ ծառան, որի հետ այն աստիճան քան մտերիմ ծառան, որի հետ անգամ մտանում էր, ընտանեցած էր, որ շատ անգամ մտանում էր, արդեօք նա է տէրը թէ ինքը: Այդ էր նրա արդեօք նա է տէրը թէ ինքը: Այդ էր նրա ընտանիքը՝ ձին, ինքը և ծառան, — եթէ աւե-

լացնենք զրանց վրա նրա ահագին գայլանման շուներ, ընդամենը չորս հոգի:

Իշխանը անհանգիստ էր. տախտի վրա պառկած, անդադար մի կողքից դէպի միւսն էր շուռ գալիս: Նրա անհանգստութիւնը ուրախութեան անհանգստութիւնն էր. դա նոյնքան ծանր է, որքան տխրութիւնը: Լցված սիրտը կամենում էր թեթևացնել. իր ուրախութեանը կամենում էր մի բարեկամի ևս մասնակից անել: Բայց «ո՛ւր մնաց նա, ինչու ուշացաւ»: Նա վեր կացաւ, սկսեց անցուդարձ անել սենեակի մէջ. այդ ևս շուտով ձանձրացրեց նրան: Գուրս եկաւ բալը: Գարնանային խաղաղ գիշերը բուրում էր զուարթացուցիչ անուշոտութեամբ: Ամենուրեք տիրում էր լուռութիւն. ամբողջ Մըցլսէթը քնած էր: Նա սկսեց ման գալ բակում, որի տարածութիւնը շատ ընդարձակ էր: Գրեթէ հարիւր անգամ անցաւ նա բակի մի ծայրից դէպի միւսը, երբեմն կանգնելով, և ցանկապատից նայելով դէպի խաւար փողոցը: «Ո՛ւր մնաց, ինչու ուշացաւ»... անհամբերութեամբ կրկնում էր նա: Եթէ մէկը այն անագան գիշերային պահուն տեսնելու լինէր իշխանին այդ տենդային դրութեան մէջ, անպատճառ կը մտածէր, թէ նա սպասում է իր սիրելուն, բայց նրան այժմ հազիւ թէ կարող էր գրաւել կնիկների ամենագեղեցիկն անգամ: Նա սպասում էր Մխիթար սը-

պարապետին, որ ժամադիր էր եղած իր մօտ գալու մի քանի կարևոր հարցերի մասին խորհելու համար:

Վերջապէս եկաւ նա: Բակի ցանկապատից, որ այնքան բարձր էր, տեսաւ նա, որ մէկը փողոցով գալիս էր: Սպասաւորը լուսաւորում էր նրա ճանապարհը ձեռքի լապտերով: Իշխանը առանց իր ծառային զարթեցնելու, ինքը գնաց բակի դուռը բաց արեց:

— Լաւ հիւանդի խնձոր բերող կը լինես, մինչև բերես, նա հոգին կը տայ, ասաց իշխանը, բակի դուռը կրկին կողպելով:

— Նս գիտէի, որ այսպէս պիտի ասես, պատասխանեց սպարապետը, — իսկ եթէ գիտենաս իմ ուշանալու պատճառը, չես մեղադրի ինձ:

Նրկունն էլ մտան իշխանի սենեակը: Սպարապետի հետ եկող ծառան դնաց ախոռատունը սպասելու իր տիրոջը:

— Հիմայ պատմիր, ինչ չինեցիր, հարցրեց սպարապետը, նստելով տախտի վրա:

— Գործը ինքն իրան չինվեցաւ... և ես հաւատացած էի, որ այսպէս էլ կը լինէր, պատասխանեց իշխանը ուրախութեամբ: — Մի քանի ժամ առաջ ինձ մօտ էին, բոլորն էլ երգվեցան, թէ կը գան մեզ հետ:

— Բայց դու չը պիտի յայտնէիր նրանց գործի բուն նպատակը:

— Բայինդուրը խեղճը հացի ու պանրի հետ չի կերել. նա այդ սատանայութիւնը շատ լաւ է իմանում. Նա գիտէ, որ բահը չը պիտի հասկանայ, թէ ինչ նպատակով մշակը նրանով փորում է հողը:

— Ուրեմն դու ինչ կերպով բացատրեցիր նրանց:

— Շատ հասարակ կերպով. ես այսքանը միայն ասեցի, թէ բէկը մի սարսափելի տեղեկութիւն է ստացել. Հայաստանում կազմվել է մի մեծ դաւադրութիւն. մահմեդականները պատրաստվել են հայերին կոտորելու և հայերը բէկից օգնութիւն են խնդրում: Այդ հէնց որ լսեցին, բոլորը կատաղեցան, բոլորը վառվեցան, և ասանց իմ թեւադրութեան, իրանք պատրաստականութիւն յայտնեցին Հայաստան գնալու և իրանց հայրենակիցներին օգնելու: Այդ չափազանց ուրախացրեց ինձ. ես մինչև այսօր կարծում էի, թէ Վախսթի գինին, վրացիներից ստացած անհոգութիւնը իսպառ փչացրել է դրանց, բայց այսօր համոզվեցայ, որ հայի սրտում չէ հանգչում հայրենասիրութեան կայծը, նա հանդամանքներից փոքր ինչ նսեմանում է միայն. բաւական է փչել նրա վրա և ասա նա կը բորբոքվի, կը բոցավառվի...

Վերջին խօսքերը արտասանեց իշխանը խիստ զգալի ոգևորութեամբ, երևում էր, մի և նոյն

սուրբ հուրը բորբոքվում էր և նրա սրտում: Բայց սպարապետը բաւական սառնութեամբ հարցրեց.

— Ո՞վքեր են ցանկացողները:

— Այստեղ գտնվող բոլոր հայ վարդապետները. լօռեցի Աֆթանդիլ գնդապետը, մեծ Գիօր-գին, փոքր Գիօրգին, երևանցի կաղ Օհանէսը, շուշեցի Զաքարիայ իշխանը, նախիջևանցի պատանի Մօսին, չամախեցի Թադէոս բէկը, գանձակեցի Եղիազար աղան, վաղարշապատցի Յարութիւն տանուտէրը, — բացի դրանցից կան ուրիշները, որոնց դու չես ճանաչում: Հաշուել եմ, մեր բոլորի թիւը քառասուն հոգի կը լինի այս տեղից դուրս գալու ժամանակ:

— Բայց դու վստահութիւն ունեւ այդ մարդկանց հաւատարմութեան վրա, հարցրեց սպարապետը ցած ձայնով:

— Բոլորին իմ հինգ մատի պէս ճանաչում եմ. չափազանց ճարտիկ, յաջողակ, փորձված և վերին ատիթճանի անձնանուէր մարդիկ են: Եթէ ասելու լինես՝ կրակի մէջը մտիր, իսկոյն կը նետվեն: Եւ գլխաւորն այն է, որ այդ մարդիկներին ամեն մէկը ունի իր պատմութիւնը, տոներին ամեն մէկը իր տոհմային աւանդութիւններով: Նրանցից չը կայ մէկը, որ իր սրտում չը կրէր մի գաղտնի վէրք, որ ստացել էր բռնութեան կոպիտ ձեռքից: Եւ հէնց այդ տեսակ հալածված, տանջ-

ված և վշտացած մարդիկը մեզ պէտք կը գան։
— Ես էլ այսպէս եմ կարծում, ասաց սպարապետը և նրա մուայլված դէմքը, որ մինչև այժմ բաւական տխուր էր երևում, սկսեց փոքր առ փոքր պայծառանալ։

Հաղորդելով սպարապետին իր տեղեկութիւնները, իշխանը հարցրեց.

— Հիմայ դու պատմիր, ինչպէս վերջացրեց բէկը մեծ պարոնի հետ. ես այսօր ժամանակ չունեցայ նրան տեսնելու։

— Ես տեսնվեցայ, շատ լաւ է վերջացրել, պատասխանեց սպարապետը, — մի այնպիսի բան է հնարել, որ կարողացել է մեծ պարոնի հաճութիւնը ստանալ։

— Այսպիսի դէպքերում փոքր ինչ խորամանկութիւնը, իմ կարծիքով, ներելի է, ասաց իշխանը ծիծաղելով, — ես կարող եմ երևակայել, թէ ինչ բան հնարած կը լինի։

— Նա յայտնել է մեծ պարոնին, թէ դիտաւորութիւն ունի Էջմիածին ուխտ գնալու, թէ այնտեղ մեռոն պիտի եփվի, ցանկանում է ներկայ դռնվել այդ հանդիսին։ Եւ այս առիթով նպատակ ունի այցելել իր հայրենիքը, որից շատ տարիներ բաժանված է։

— Այդ չէ հնարել, ասաց իշխանը շարունակելով իր ծիծաղը, — ուխտագնացութիւնը սնահաւատների վրա միշտ մեծ ազդեցութիւն է ա-

նում։ Իսկ եթէ բէկը պարզ յայտնելու լինէր իր նպատակը, ինչ ես կարծում, գուցէ մեծ պարոնը իր կողմից կօգնէր նրան։

— Նա վրացիների օգնութեան վրա վստահութիւն չունի։ Եւ մեծ պարոնը կախված լինելով պարսիկներից, գուցէ ինքը առաջինը կը լինէր, որ կը մատնէր նրան, պարսիկներին մի ծառայութիւն անելու համար։

— Շատ հաւանական է, ասաց իշխանը, — դրանցից ամեն բան կարելի է սպասել։ Իսկ այդ ուխտագնացութեան պատրուակը կասկածի մէջ չի գցի մեծ պարոնին։

— Չը կարծեմ, որովհետեւ բէկը վաղուց խօսում էր այդ ուխտագնացութեան մասին, իսկ մեծ պարոնը միշտ յետ էր գցում։ Առաջ նա սուրբ տեղերի անուհով դիտաւորութիւն ունէր ճանապարհորդել Հայաստան, նրա դրութիւնը անձամբ հետազօտել և յետոյ սկսել գործը, իսկ այժմ հանգամանքները շտապեցրին նրան։

— Այդ երբ։

— Դեռ մի տարի առաջ, երբ տակաւին Սիւնեաց աշխարհից այդ նամակները չէին ըստացված։

— Զարմանալի ծածկամիտ մարդ է եղել այդ բէկը, ասաց իշխանը զուլը շարժելով. — ես մինչև այսօր հաւատացած էի, որ նա ինձանից ոչինչ զաղանիք չունի, բայց հիմայ ուրիշ կերպ

է դուրս գալիս: Մի տարի առաջ նա մտածում էր մի խարուսիկ ուխտադնացութեան վրա, իսկ ես այդ մասին դեռ ոչինչ չը գիտեմ:

— Գուցէ այժմս էլ ես և դու շատ բաներ չը գիտենք, ինչ բաների մասին որ մտածում է նա, պատասխանեց սպարապետը ժպտելով, — բայց պէտք է հաւատանք, որ նրա վարմունքները, ինչ տեսակ և լինէին նրանք, անկեղծ են և զործի օգտին են ծառայում: Այս պատճառով, մենք նրանից խիստ պահանջող չը պիտի լինենք, և պիտի բաւականանանք այնքանով միայն, որքան որ նա հարկաւոր է համարում մեզ հաղորդել: Նրա ազնուութիւնը մեծ երաշխաւորութիւն է, որ նա չի խաբի մեզ: — Կարծեմ դու ինձ հետ կը համաձայնվես, որ նա չափազանց ազնիւ մարդ է:

— Բոլորովին համաձայն եմ, պատասխանեց իշխանը, — նա աւելի ազնիւ է, որքան հարկաւոր է, որ մարդս լինի ազնիւ:

Բոալեական մտածութիւնից յետոյ հարցրեց նա. — Իսկ այդ պարոնները ինչ անունով պիտի դան մեզ հետ:

— Դարձեալ ուխտադնացութեան անունով, պատասխանեց սպարապետը: — Իբրեւ հայ, էջմիածին գնալու համար, ոչ ոք նրանց մասին կասկած չի տանի: Բացի դրանից, մի ուրիշ բան կայ. այդ պարոնները թէև այստեղ զանազան պաշ-

տօններ ունեն, բայց բոլորն էլ գտնուում են բէկի հովանաւորութեան ներքոյ և կազմում են նրա թիկնապահների խումբը: Այս մտքով բէկը շատ պատճառներ ունի նրանց իր հետ տանելու: Ի հարկէ, նա իր պատուի ու աստիճանի համեմատ պիտի ունենայ իր թիկնապահները, իր սվտան, և քառասուն մարդը շատ չէ նրա համար:

— Ի հարկէ շատ չէ և ցանկացողները քառասուն մարդից աւել չեն լինի, առաց իշխանը: — Բայց դու գիտես, թէ ումը յանձնվեցաւ բէկի պաշտօնը:

— Արշիլին, միայն առժամանակեայ կառավարութեան համար, պատասխանեց սպարապետը: — Բայց պէտք է խոստովանած, որ բէկը այդ մի քանի տարվայ ընթացքում այնքան բարեկարգեց Վրաստանը, այնքան լաւ կարգի գցեց նրա խանգարված գործերը, որ այսուհետեւ շատ հեշտ է կառավարել նրան, միայն թէ կառավարիչները աշխատէին պահպանել այն, ինչ որ նա հիմնեց: Բայց ես հաւատացած եմ, որ նրա բացակայութեան ժամանակ կրկին ամեն ինչ տակն ու վրս կը լինի:

— Իսկ ի՞նչ կարգադրութիւններ արեց բէկը իր կալուածների և զիւղերի վերաբերութեամբ, հարցրեց իշխանը:

— Ոչինչ, նա իր կալուածների մասին ամենևին չի էլ մտածում, բոլորը թողնում է:

—Վատ չէր լինի, եթէ ծախէր, գուցէ փողերը մեզ պէտք կը գային։

—Մի և նոյնը ես առաջարկեցի նրան, ասաց սպարապետը, —բայց նա ինձ պատասխանեց, թէ «պատերազմի գործը պէտք է պատերազմով սրահանվի»։

—Այսուամենայնիւ, սկզբում միջոցներ հարկաւոր են։

—«Ինձ խիստ փոքր միջոցներ հարկաւոր են գործը սկսելու համար, իսկ այդ միջոցները ունեմ ես», ասում է բէկը։—Նւ իմ կարծիքով, նրա անձնավստահութիւնը շատ ուղիղ է։ Այլուածների վաճառելը կարող էր միայն կասկած յարուցանել և փչացնել այն ծրագիրը, որ կազմել է նա։ Իսկ դործի սկսելու համար ես էլ համաձայն եմ նրա հետ, որ մեծ միջոցներ պէտք չեն։ Աղէքսանդր մակեդոնացիները, Լէնկ-թէմուրները, Չինգիս-խանները իրանց հետ գանձ չէին ման ածում, այլ կերակրւում էին իրանց սրով։

—Բայց եթէ մենք չը գտնենք Հայաստանում այն նախապատրաստութիւնները, որ խոստանում են մեզ Սիւնեաց աշխարհից ստացված նամակներով, —այն ժամանակ, կարծեմ, բանը կը դժուարանայ և փոքր միջոցներով մի նշանաւոր գործ կատարել անհնարին կը լինի, ասաց իշխանը։

—Նս աւելիք քան թէ դու, սիրելի Բայինդուր, սովորած եմ թերահաւատութեամբ վերաբերվել դէպի անակնկալ բախտի յաջողութիւնը, պատասխանեց սպարապետը, —իսկ այդ գործում համոզված եմ, եթէ Սիւնեաց աշխարհում ոչինչ նախապատրաստութիւններ ես չը լինեն, մեզ դարձեալ կը յաջողվի։ Դու քանի բոլե՞ առաջ ինքդ ասեցիր, թէ հայերի սրտում բուրրովին չէ հանգած հայրենասիրութեան կայծը, այլ հանգամանքներից փոքր ինչ նսեմացած է միայն. բաւական է փչել նրա վրա և խփոյն կը բորբովի, կը բոցավառվի.... Դրանք քո խօսքերն են։ Իսկ բոցավառել, բորբոքել հայրենասիրութեան սրբազան հուրը՝ մենք կարող ենք։ Նւ այդ կը լինի դործի յաջողակ սկիզբը. իսկ վախճանը Աստուծոյ ձեռքումն է։ Նս այնքան հաւատում եմ Հայաստանի աստղին, որքան հաւատում եմ, թէ կայ երկնքում մի արդար Ղատաւոր, որը վերջապէս կը լսէ թշուառի ձայնը և նրան ուժ ու զօրութիւն կը տայ փչրելու ամբարտաւան բռնակալի եղջիւրները։

Նրանք դեռ երկար խօսում էին և խորհում էին միմեանց հետ, մինչև զարմացած նկատեցին սենեակի նեղ լուսամուտներից վաղորդեան արեգակի ճառագայթները։ Այժմ միայն հասկացան, որ ողջ գիշերը լուսացրել են։

ԺԵ. Եր.

Վերջին օրերում Դաւիթ բէկը սաստիկ զբաղված լինելով իր հայրենիքը գնալու պատրաստութիւններով, համարեա մոռացել էր այն, ինչ որ նրա սրտին աւելի մօտ էր, ինչ որ նրա համար աւելի թանգագին էր: Նա մոռացել էր գեղեցիկ թամարին: Հայրենիքի ազատութեան բաղձանքը այն աստիճան տիրել էր նրա սրտին, այն աստիճան լարել էր նրա ամբողջ մտաւոր գորութիւնը, որ նա գտանվում էր մի տեսակ հոգեկան յափշտակութեան մէջ, որ հասցնում էր ինքնամոռացութեան, և ամեն առարկայ, ամեն մտածութիւն, որ չէր նպաստում այդ զաղափարին, նրա համար ոչ միայն նշանակութիւն չունէր, այլ նրա վրա ուշադրութիւն անգամ դարձնել աւելորդ էր համարում:

Բոլոր անհրաժեշտ նախապատրաստութիւնները կարգի դնելուց յետոյ, մի գիշեր, առանձնացած իր ննջարանում, գրում էր նա իր բարեկամ Ստեփաննոսից ստացած նամակի պատասխանը: Նամակաբեր Աղասին, ճանապարհի հագուստով, բէկի ընդունարանում սպասում էր, որ նամակը վերջացնէ, իրան տայ և ինքը իսկոյն ճանապարհ ընկնի: Նրա թամբած ձին բակում պատրաստ կանգնած էր:

Իր նամակի մէջ բէկը յայտնում էր օրը, ժամը, երբ կը թողնէ Վրաստանը և կուղևորվի

դէպի հայրենիքը: Յայտնում էր անունները այն քաջերի, որոնք իր հետ պիտի լինեն: Մանրամասնաբար պատուէրներ էր տալիս այն զգուշութիւնների մասին, որ պէտք էր գործ դնել իրան ընդունելու ժամանակ, որպէս զի իր ներկայութիւնը Սիւնիաց աշխարհում սկզբում բոլորովին զաղտնի պահւէր: Նշանակում էր տեղը, ուր առաջ պիտի տեսնվէր Հմի մի ա յ ն յ Ստեփաննոսի հետ, ապտամբութեան սկզբնական գործողութիւնների մասին խորհելու համար: Որոշում էր օրը, որ նա պիտի սպասէ իրան նշանակեալ տեղում: Վերջացնում էր նամակը, յայտնելով, թէ Սիւնիաց աշխարհից ստացած և պիսկոպոսների, հոգևոր առաջնորդների, մէլիքների և տանուտէրների հանրագրի պատասխանը չը գրեց, զի սուրբապէս այն պատճառով, որ այսքան անձինքների մէջ որ և իցէ խորհուրդ իբրեւ զաղտնիք պահպանել անհնարին էր:

Երբ կնքում էր նամակը, յանկարծ նրա ձեռքերը դողացին և դէմքը սպիտակ կտաւի նման դունաթափվեցաւ: Այս ժամանակ միայն նա մտաբերեց գեղեցիկ թամարին: Այդ նամակը վճռում էր նրանց միմեանցից անջատումը և գուցէ յաւիտեան անջատումը... Յանկարծակի հարուածը ստացած մարդու նման սարսափելի խռովութեան մէջ ընկաւ: Նա, կարծես, տեսնում էր սիրած աղջկայ արտասուալից աչքերը

և լսում էր նրա աղաչաւոր ձայնը. «ձեր ես գը-
նում... ինձ ինչու ես թողնում... միթէ այդ էր
մեր ուխտը... մեր պայմանը»...

Նամակը մի կողմ դնելով, նա ձեռքը տարաւ
դէպի ճակատը, աչքերը ծածկեց իր մտածու-
թիւնները աւելի ամփոփելու համար: Ամբողջ
տարիներ ընթացքում պատահած անցքերի մի
երկար շարք, իրանց տխուր և ուրախ գոյներով,
նկարվեցան նրա աչքի առջև: Նա յիշեց այն
թանգազին ժամերը, որ անցուցել էր թամարի
հետ, յիշեց այն անսահման սէրը, այն քնքոյշ,
հրեշտակային մխիթարութիւնը, որով նա քաղց-
րացնում էր իր կեանքի դառնութիւնը օտար
աշխարհի պանդխտութեան մէջ: Եւ այդ սէրը
աւելի մեծ արժէք ունէր նրա համար գլխաւո-
րապէս այն պատճառով, որ նազելի, իշխանա-
կան օրիորդը սիրեց նրան իր վիճակի ամենա-
թշուառ ժամանակում, երբ ինքը մի աննշան
հովիւ էր, երբ նրա սպասաւորը լինելու արժա-
նաւորութիւն չուներ: Իսկ այժմ իր փառքի ա-
մենաբարձր աստիճանին հասած, երբ կարող էր
բախտաւորացնել թամարին, թողնել նրան, գը-
նալ, և գուցէ յաւիտեան բաժանուիլ նրանից,—
այդ ծանր էր, սաստիկ ծանր մի զգայուն սրտի
համար, որպիսին էր բէկի սիրտը: Ի՞նչ ասել,
ինչպէս բացատրել թամարին իր գնալու նպա-
տակը, ինչ խօսքերով հանգստացնել նրան: Նը-

րան խօսէր կարելի խաբել, թէ ուխտ եմ գնում
և շուտով կը վերադառնամ: Նրան պէտք էր
պարզ ասել, թէ գնում եմ կրակի և արեան մէջ,
—գնում եմ սարսափելի վտանգների և փորձան-
քների հետ պատերազմելու: Արդեօք կը դիմա-
նար սիրող օրիորդի քնքոյշ սիրտը այդ սոսկալի
խօսքերին: Արդեօք ինքն այնքան ուժ և կամքի
հաստատութիւն կունենար, որ յաղթէր իր ըզ-
դացմունքներին, որ չընկճվէր նրա արտասուքի
առջև, երբ լսելու լինէր այդ խօսքերը. «ճիշտ, մի
գնա... եթէ քեզ մի օր չը տեսնեմ, ես կը մեռ-
նեմ...»

Հարկւրաւոր այս տեսակ հարցեր ծագեցան
նրա մտքում, խռովում էին, տակնուվրա էին ա-
նում նրա սիրտը, և այն մարդը, որ մինչև այսօր
ոչ մի դժուարութեան առջև խոնարհված չէր,
այժմ գտնուում էր շուարած, շփոթված և բոլո-
րովին անել դրութեան մէջ:

—Ո՛հ, ասաց ինքնիրան երկար մտատանջու-
թիւնից յետոյ,—Թամարը բարձր է բոլոր կա-
նացի թուրութիւններից, ես այդ մտածութիւն-
ներով ստորացնում եմ նրա արժանաւորութիւնը:
Նա ինքը կը ներշնչէ իմ մէջ իր հոգին. նա ինձ
ուժ և զօրութիւն կը տայ յաջողութեամբ կա-
տարելու այն մեծ գործը, որի համար հայրենիքը
կոչում է ինձ:

Այդ խօսքերից յետոյ նա վեր առեց նամակը

և կնքեց: Յետոյ ներս կանչեց Աղասուն, որ ընդունարանում սպասում էր:

— Գու՛ր բոլորովին պատրաստ ես, հարցրեց նրանից:

— Պատրաստ եմ, ձին բախումը սպասում է, այս բուպէիս կարող եմ ճանապարհ ընկնել, պատասխանեց սուրհանդակը, ընդունելով նամակը և դնելով իր կաշեայ թղթապահի մէջ:

— Գիտե՛ս, Աղասի, ասաց նրան բէկը, — եթէ դու այդ նամակը կորցնելու լինես, եթէ դա մեր թշնամիների ձեռքը անցնելու լինի, այն ժամանակ շատ բան կը կորցնենք:

— Այդ մասին անհոգ կացէք, տէր իմ, Աղասին երեսայ չէ: Տեսնո՞ւմ էք այդ հագուստը, որի մէջ մտել եմ, այդ հագուստով ես անհուն գաղանների բանակի միջով կարող եմ անցնել և հասնել մինչև մեր երկիրը:

Նա ոտքից ցզլուխ հագնված էր լէզգու ձեով:

— Ուրեմն մի ուշացիր, բարի ճանապարհ եմ ցանկանում քեզ, ասաց բէկը, տալով նրան մի քանի ոսկիներ ճանապարհին ծախսելու համար:

— Պէտք չէ, պատասխանեց Աղասին հրաժարվելով, — եթէ ճանապարհին փող հարկաւոր լինի, ես կարող եմ ձարել:

— Ի՞նչ կերպով:

— Մէկի վզակովին կը տամ ու ձեռքից կառնեմ:

— Այդ լաւ չէ, Աղասի, ասաց բէկը ծիծաղելով:

— Ո՞վ է ասում, որ լաւ է, բայց ինչ պէտք է արած, այդ իմ սովորութիւնն է... պատասխանեց քաջասիրտ աւազակը, և խոնարհվելով գրկեց բէկի ոտները:

— Մի ուշացէք, տէր իմ, շուտ եկէք, ամեն մի կորցրած բուպէն թանգ է մեզ համար, ասում էր նա աղերսելով, — հայոց խեղճ ժողովուրդը սպասում է ձեզ...

Բէկը սաստիկ շարժված այդ խօսքերից, ձեռքը տարաւ, վեր բարձրացրեց նրան: Նրա զարմանքը մեծ եղաւ, երբ նկատեց երիտասարդի աչքերում արտասուք: Նրա ձեռքը բռնելով, ասաց նրան.

— Եթէ հայոց բոլոր զիւղացիները քո սիրտն ու քաջութիւնը կունենային, այն ժամանակ մեր աշխարհը կորած չէր լինի: Գնա՛, դարձեալ բարի ճանապարհ եմ ցանկանում քեզ: Խալ ես մի չաբաթից յետոյ իմ հայրենիքում կը լինեմ:

Երիտասարդը, կրկին և կրկին գլուխ տալով, հեռացաւ: Գրտում միջին գիշեր էր: Բէկի ծառաները, սպասաւորները, աղախիները, հաւաքված բախում, սպասում էին նրան: Մի քանի օրվայ մէջ Աղասին այն աստիճան ընտելացաւ նրանց հետ, որ ամենքը խիստ ցաւելով բաժանվեցան նրանից: Նա բոլորին մնաք բարով ասելով, խա-

չակնքեց երեսը, նստեց ձիու վրա և անհետացաւ գիշերային խաւարը՝ մէջ:

ԺԶ.

Մեծ պարոնի տան մէջ արդէն բոլորը խօսում էին բէկի ուխտադնացութեան մասին և ոմանք պատմում էին, թէ որպիսի ծանրագին ընծաներ է տանում նա հայոց վանքերի ու եկեղեցականների համար: Միայն թամարը դեռ ոչինչ չէր լսել. բայց նրան սաստիկ անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ մի քանի օր շարունակ չէր տեսել իր սիրելիին:

Գիշերից բաւական անցել էր. աքաղաղները սկսել էին խօսել: Մեծ պարոնի տան մէջ բոլորը քնած էին, բացի թամարից: Նա առանց հանվելու պառկել էր իր անկողնի վրա և տխուր մտայնութեան մէջ նայում էր ճրագի ճաճանչներին, թէ որպէս նրանք, իր աչքերը ամեն մի բացութեան անելու ժամանակ, զանազան ձևեր էին ստանում: Նրա անկողնի մօտ լուռ կանգնած էր իր մտերիմ աղախինը՝ Կատօն, և անհամբերութեամբ սպասում էր, մինչև օրիորդը քնէ, որ ինքն էլ գնայ հանգստանայ:

— Կատօ, դարձաւ նա գէպի աղախինը, — այդ ինչ է պատահել, քանի օր է բէկը չէ երևում:

Կատօն, որի միջնորդութեամբ կատարվում էին երկու սիրահարների զաղտնի տեսութիւնները, ոչինչ չը գտաւ պատասխանելու: Օրիորդի

հարցումը բաւական անակնկալ եղաւ և աղախինը ամենեւին նախապատրաստված չէր մի յարմար պատասխան յօրինելու, որպէս զի իր տիրուհուն խաղառ չը վնասեցնէ:

— Ի՞նչու չես խօսում, Կատօ, քեզանից բան եմ հարցնում, կրկնեց օրիորդը:

Աղախինը կմկմաց և դարձեալ ոչինչ չը կարողացաւ խօսել: Այդ աւելի շարժեց օրիորդի կասկածը, և նա գլուխը վեր բարձրացնելով բարձի վրայից, նստեց անկողնի վրա: Ճրագի լույսը այժմ ուղիղ ընկաւ նրա գունաթափ երեսի վրա, որ մասամբ սքօզված էր գլխի սև մազերով, որոնք խիտ հիւսերով թափվել էին նրա կիսաբաց կուրծքի և թիկունքի վրա:

— Կատօ, ի՞նչու չես խօսում, ուղիղն ասա, ի՞նչ է պատահել, դարձեալ հարցրեց օրիորդը այնպիսի մի ձայնով, կարծես, ինքը աւելի վախենում էր այն պատասխանից, որ պիտի տար աղախինը:

— Չէք լսել, նա գնում է... պատասխանեց Կատօն, մտածելով, որ իր աղջիկ պարոնին երկար անգիտակցութեան մէջ պահելը աւելորդ էր այնուհետև:

— Գնում է... գոչեց օրիորդը սարսափելով. — գնում է առանց ինձ տեսնելու, առանց ինձ մի խօսք ասելու... ուր է գնում... Երբ է գնում... Խեղճ աղջկայ աչքերը լցվեցան արտասուքով:

բայց, հերաբձակ աճապարում էր դէպի բէկի տունը:

— Ծածկվեցէք այդ շալով, ես կը տանեմ ձեզ, կանգնեցրուց օրիորդին և սկսեց փաթաթել նրա գլուխը և ուսերը ընդարձակ շալով:

Փողոցները բոլորովին դատարկ էին և այնքան մուլթ, որ մի քայլ այն կողմը ոչ ոքին չէր կարելի տեսնել: Նրանք դուրս եկան բնակութիւններէից և անցան դէպի ամայի դաշտը: Այս կողմից աւելի յարմար էր մօտենալ բէկի տանը, թէև ճանապարհը բաւական հեռու էր: Բայց ահագին տարածութիւնը անցան նրանք մի քանի բոպէի մէջ և շուտով հասան բէկի տան պարտէզի ցանկապատին, որ հիւսված էր փշոտ մացառներէից: Օրիորդը մօտեցաւ ցանկապատին, կամենում էր վեր բարձրանալ նրա վրա և իջնել պարտէզի մէջ: Պարտէզի կողմից մուտքը դէպի բէկի սենեակը աւելի ապահով էր. տանեցիներից ոչ ոք չէր տեսնի նրանց:

— Այդ ինչ էք անում, դուք բոլորովին կը ծակոտէք ձեր մարմինը, ասաց աղախինը բռնելով օրիորդի փէշից, որ արդէն կատուի նման ճանկոտում էր փշոտ ցանկապատը:

Բայց օրիորդի խռովութիւնը թոյլ չը տուեց լսել աղախինի զգուշացնող ձայնը. նա արագուստ ետ մտնելով ցանկապատից ցատկէից միւս կողմը, իջաւ պարտէզի մէջ: Աղախինը հոյնապէս հետեց

նրա օրինակին, սաստիկ ծակոտելով իր ձեռքերը:

Պարտէզի ամեն մի ձեմելիքները, ամենափոքրիկ շաւիղներն անգամ ծանօթ էին թամարին: Նա դիմեց ուղիղ դէպի այն կողմը, որտեղ բացվում էին բէկի ննջարանի լուսամուտները: Նա ուրախացաւ և աւելի փութացրեց իր քայլերը: Լուսամուտներից ճրագ էր երևում: Ուրեմն նա տանն էր, և եթէ տանն էր, դեռ քնած չէր: Օրիորդի սիրտը սկսեց սաստիկ բաբախել, փոքր էր մնում, որ չնչասպառ լինի: Բայց զարձեալ նա չարունակեց իր շտապ քայլերը և մօտեցաւ լուսամուտներին, որոնք բաւական բարձր էին:

— Կառօ, ասաց աղախինին, — կարող ես ինձ փոքր ինչ բարձրացնել, որ գլուխս հասնի լուսամուտին:

— Կարող եմ, դուք միայն ձեր ոտները դրեցէք ափերիս մէջ և բարձրացէք ուսերիս վրա. ես կը կանգնեմ պատի մօտ, ուղիղ լուսամուտի ներքեւ:

Կառօն երկու ձեռքերի մատները միմեանց հետ հիւսելով, կազմեց շարժական նանդուղքի առաջին աստիճանը: Օրիորդը մի ոտքը նրա վրա դնելով, միւսը դրեց նրա ուսի վրա, և իր ձեռքերով պատը բռնելով, բարձրացաւ մինչև լուսամուտը: Սկսեց այն տեղից նայել: Ոչինչ երևում, որովհետև լուսամուտի փեղկերը ա-

պակու փոխարէն պատած էին թղթով: Նա իր մատով զգուշութեամբ մի փոքրիկ ծակ բաց արեց թղթապատի մէջ: Այդ գործողութիւնը կատարւեցաւ մի և նոյն բողբոջով, երբ բէկը իր երկար տենդային մտատանջութիւնից յետոյ, վերջապէս վճռեց կնքել նամակը և յանձնել Աղասուն:

Օրիորդը դեռ նայում էր իր գիտարանից: Նա տեսնում էր, թէ որպէս բէկը սուրհանդակի գնալուց յետոյ սաստիկ յուզւած էր, որքան օտարոտի կերպով վառւում էին նրա վրդովմունքով լի աչքերը, որքան անհանգիստ կերպով նայում էր նա թղթերի մի կապոյի վրա, որ դրած էին նրա մօտ: Յետոյ տեսաւ, թէ ինչպէս նա մօտեցաւ ճրագին և սկսեց գրել: Ո՛րքան գունաթափ, որքան սոսկալի էր նրա դէմքը ճրագի լուսի առջև:

Օրիորդը երկար նայել չը կարողացաւ: Նրա ոտները դողդողացին, փոքր էր մնում, որ պիտի ցած գլորվէր: Նա լարեց իր վերջին ուժերը, մի ձեռքով պատը բռնելով, միւս ձեռքով սկսեց բաղխել լուսամուտը: Բէկը ոչինչ չը լսեց: Նա սաստկացրեց զարկը: Բէկը այժմ լսեց, բայց կարծելով, թէ քամին է, զարձեւալ շարունակեց իր գրելը: Քանի բողբոջից յետոյ նա լսեց իր անունը. — «Վաւրի...» Մանօթ ձայնի մեղմ հնչունը. — «Վաւրի...» հասան մինչև նրա սրտի չիւնները, կարծես, հասան մինչև նրա սրտի

խորքը: Նա մի կողմ ձգեց գրիչը և շտապով վաղեց դուռը բաց անելու:

ԺԷ.

Բէկը ամենը հստկացաւ: Թամարի խառնված գիտակիւնը, ծառայած, արիւնոտ ձեռքերը, ցնխոտած, փոշոտած հագուստը, գունաթափ դէմքը, բոցավառ աչքերը աւելի պարզ խօսում էին այն սաստիկ հոգեկան վրդովմունքի մասին, որ նրան այն անագան գիշերային պահուն բերել էր իր բնակարանը: Նա խելագարի նման կախվեցաւ բէկի պարանոցից և երկար բաց չէր թողնում իր գրիչից: Սրտի սաստիկ յուզմունքը խել էր նրանից լեզուի ընդունակութիւնը. նա մի բառ անգամ չը կարողացաւ արտասանել. միայն ալեկամ չը կարողացաւ երբեմն դուրս էին թռչում կոծված կուրծքից երբեմն դուրս էին թռչում խուլ հառաչանքներ և լսելի էին լինում միմեկին, անորոշ բացականութիւններ: Աչքերում արտասուք չը կար:

— Եթէ կարողանայի լաց լինել, ես կը հանգստանայի, սաաց նա, թագցնելով իր երեսը բէկի կուրծքի վրա:

Երիտասարդը նոյնչափ խռովութեան մէջ լինելով, ոչինչ չը պատասխանեց, միայն նստեցրեց նրան տախտի վրա, ինքն էլ տեղաւորվեցաւ նրա մօտ, օրիորդի գողգոջուն ձեռքերը բաց չը թողնելով իր ձեռքերի միջից:

— Դու ամեն բան լսել ես, Թամար, բոլորը գիտես, վերջապէս խօսեց նա բաւական հանգիստ ձայնով: — Դու ուրիշներէից լսեցիր այն, ինչ որ ես ուղղակի պիտի ասէի քեզ: Այդ մի կողմից լաւ է, որ դու արդէն նախապատրաստված ես, որ դու արդէն փորձել ես դառն տանջանքի ամենածանր մասը: Բայց ես աւելին պիտի ասեմ քեզ, և հաւատացած եմ, որ դու այնքան սրտի ամբողջիւն ունես, որ սառնութեամբ կը լսես ինձ: Մի կողմ դնենք մեր զգացմունքների թուլութիւնները, որ կարողանանք հասկանալ միմեանց:

Օրիորդը գլուխը քարշ գցած լսում էր: Բէկը շարունակեց.

— Դու դեռ բոլորը չը գիտես, Թամար, դու լսել ես միայն, որ ես գնում եմ, բայց ուր եմ գնում, ինչի համար, — այդ չը գիտես դու: Ես բոլորը կասեմ քեզ, հաւատացած լինելով, որ քեզ յայտնած ամեն դադտնիք, դարձեալ իմ սրբտումը կը մնայ: — Ես գնում եմ իմ հայրենիքը, Թամար, և դուցէ՛ յաւիտեան բաժանվում եմ քեզանից, դուցէ՛ այլ ես չը պիտի տեսնենք միմեանց: Ես զգում եմ, թէ այդ խօսքերը որքան ծանր են քո սրտին, զգում եմ, թէ որքան դառն պիտի լինի քեզ համար ինձանից բաժանվելը: Բայց ես հէնց քեզ դատաւոր պիտի ընտրեմ, և գիտեմ, որ արդար դատաւոր կը լինես: Եթէ դու

ասելու լինես՝ «մի գնա», — ես չեմ շարժվի իմ տեղից: Կամենում եմ դատաւոր լինել:

— Խօսիր, ասաց օրիորդը գլուխը վեր բարձրացնելով:

— Մենք սիրում ենք միմեանց, Թամար: Ես այդ «սիրում ենք» այդպէս եմ հասկանում, թէ մեր երկուսիս մէջ կայ մի սիրտ, կայ մի հոգի — այն, ինչ որ կրօնաւորը այր և կնոջ մասին ասում է՝ երկու անձինք մի մարմնի մէջ միացած: Եթէ այդպէս է, եթէ մենք երկուսս մի և նոյն հոգին, մի և նոյն սիրտն ենք կրում, ուրեմն, ես պիտի սիրեմ այն, ինչ որ դու ես սիրում, իսկ դու պիտի սիրես այն, ինչ որ ես եմ սիրում: Ուրիշ կերպ ներդաշնակութիւն կայանալ չէ կարող: — Այդպէս է:

— Այդպէս է, պատասխանեց օրիորդը: — Հիմա այն ասա, թէ ի՞նչ ես սիրում դու, որ ես էլ նոյնը սիրեի:

— Ես սիրում եմ իմ հայրենիքը և իմ ազգը: Ես իմ անձի մասին շատ բան պատմել եմ քեզ, Թամար, դու գիտես իմ կեանքի բոլոր մանրամասները, սկսեալ իմ մանկութիւնից մինչև այժմ: Բայց իմ ազգի, իմ հայրենիքի մասին դեռ ոչինչ չեմ պատմել քեզ: Եւ նա սկսեց նկարագրել Հայաստանը այնպիսի ազգու, կենդանի գոյներով, որ չէր կարելի սառնասրտութեամբ լսել: Նկարագրեց նրա անցեալ փառքը և ներկայ անբախտ

դրութիւնը: Նկարագրեց մահամեղակամներն ան-
գութ բարբարոսութիւնները և սարուկ ժողովրդի
տարսափելի նեղութիւնները: Եւ որպէս կնոջ՝
Թամարի զգացմունքի վրա աւելի ազդելու հա-
մար, նկարագրեց հայ կնոջ թշուառ վիճակը.—
Կինը այնտեղ իր ամուսնի սեպհականութիւնը չէ,
պատահած սրիկան կարող է նրան իր կրքերին
ծառայեցնել: Մի փոքր ընդդիմադրութիւնը բա-
ւական էր, որ մօր երեխան իր կուրծքի վրա
մօրթէին: Աղջիկը այնտեղ իր տասն տարեկան
հասակում զոհ է դառնում մի որ և իցէ անզգա-
մի բռնաբարութեանը: Նրան խլում են հայրե-
նական օջախից և ոչխարի նման վաճառում են,
կամ բարեկամը բարեկամին ընծայ է ուղարկում:
Եւ ուրիշ շատ սոսկալի դէպքեր պատմելով ժո-
ղովրդի ընտանեկան և անտեսական դրութիւնից,
նա ասաց.

— Ահա այդ ռդորմելի ժողովուրդը փրկութիւն
է որոնում, աշխատում է ազատվել բռնակալի
լծից և ինձանից օգնութիւն է խնդրում:— Ի՞նչ
ես ասում, Թամար, գնամ, թէ ոչ. ես սկզբից
քեզ դատաւոր ընտրեցի:

— Գնա, Աստուած քեզ հետ, պատասխանեց
օրիորդը և մի և նոյն ժամանակ նրա դէմքը, որ
մինչև այն րոպէն տխուր էր, պայծառացաւ խիստ
ուրախ զուարթութեամբ:— Բայց ես քեզանից
մի բան պիտի խնդրեմ, Գաւիթ, պէտք է ինձ

էլ քեզ հետ տանես: Գու ինքդ ասեցիր, որ ես
պիտի սիրեմ այն, ինչ որ դու ես սիրում: Ես
սիրեցի քո ազգը և քո հայրենիքը: Ի՞նչու միա-
սին չը կռւենք, ի՞նչու միասին չը մեռնենք:

— Այդ շատ գեղեցիկ կը լինէր. Թամար, բայց
ես ցաւում եմ, որ կռուի արեւնոտ դաշտը կնիկ-
ներն համար չէ:

— Ես գիտէի, որ այդպէս պիտի առես, խօսեց
օրիորդը փոքր ինչ վիրաւորված եղանակով:—
Բայց դու ինձ բաւական ճանաչում ես, Գաւիթ:
Գեռ փոքրիկ աղջիկ էի, սիրում էի լեռը, դաշ-
տը, անտառը: Գու շատ անգամ տեսել ես ինձ
միայնակ լեռների մէջ, երբ դեռ հովիւ էիր:
Գաղանների մօնչիւնը, հեղեղառների կատաղի հո-
սանքը չէր վախեցնում ինձ: Ինձ միշտ մեծ զուար-
ճութիւն էր պատճառում, եբք անապատում
գտնված ժամանակ մըրիկի կամ փոթորկի էի հան-
դիպում: Գեռ տասն տարեկան հազիւ կը լինէի,
որ հայրս ինձ ձիու վրա նստեցնելով, տանում
էր իր հետ որսորդութեան: Շատ անգամ անձրե-
ւից թրջված, կարկտից ծեծված, տուն էի վե-
րադառնում: Գուցէ ես այդպէս չը դատար-
բակվէի, եթէ մայրս վաղ մեռած չը լինէր: Բայց
էր տալիս ինձ: Ես աճեցի, զարգացայ, որպէս
մի վայրենի եղջերու: Բոլոր հեքեաթներն, բոլոր
պատումների մէջ ինձ ոչինչ այնքան չէր հե-

տաքրքրում, որպէս լեզկինների, չէչէնների և չէրքեզների կնիկների սովորութիւնները: Ես հիանում էի նրանց քաջագործութիւնների պատմութիւնները լսելիս, և միշտ մի առանձին նախանձով ասում էի ինձունձ. «Խնչու ես էլ լեզկու կամ չէրքեզի աղջիկ չեմ»: Այդ բոլորը դու ինքդ լաւ գիտես, Վաւրթ: Յիշում ես, շատ անգամ ասում էիր ինձ. «Ես սիրում եմ քեզ, Թամար, աւելի նրա համար, որ իշխանական տան թուլութիւնների մէջ չը փչացար դու»: Այժմ ինչու ես կարծում, թէ ես քեզ հետ գալով, կարող եմ քո վրա մի ծանր բեռ դառնալ:

Բէկը մեծ ուրախութեամբ լսում էր մանկահասակ հերոսուհու խօսքերը, հիանում էր նրա սրտի անկեղծ զեղմունքով: Նա գիտէր, բոլորը, ինչ որ այնպէս հպարտութեամբ պատմում էր Թամարը, ճշմարիտ էր: Բայց տանել իր հետ նրան, սարսափելի փորձանքների ենթարկել այդ պատուական գանձը, նա անկարող էր: Օրիորդը նկատելով նրա լռութիւնը, երես առած երեխայի նման, կախվեցաւ նրա պարանոցից, և անյազարար նրա երեսը, աչքերը, չրթունքը համբուրելով, սկսեց աւելի և աւելի թախանձել ներքին, ասելով.

— Տմբ, քո հոգուն մատաղ, ինձ էլ տմբ, աղաչում եմ, խնդրում եմ, պաղատում եմ, ինձ

էլ տմբ: Մի քանի րոպէ առաջ ինքդ ասեցիր, թէ ինչ որ դու սիրում ես, ես էլ պիտի սիրեմ, թէ մեր երկուսի մէջ մի և նոյն սիրտը պէտք է լինի: Ի՞նչու ես չը պիտի սիրեմ քո հայրենիքը, երբ որ դու սիրում ես. ինչու ես էլ չը պիտի արին թափեմ նրա համար, երբ դու քո արիւնը զոհում ես: Չէ՞ որ մեր երկուսի մէջ մի և նոյն սիրտն է բնակվում:

Բէկը վերջին խօսքից բռնելով, պատասխանեց նրան.

— Հէնց այդ պատճառով, որ մեր երկուսիս մէջ մի և նոյն սիրտն է բնակվում, հէնց այդ պատճառով, որ մենք երկուքս մի մարմին ենք կազմում, քո ինձ հետ լինելը աւելորդ է, այսինքն կամենում եմ ասել՝ իսկապէս դու ինձ հետ էլ չլինես: Որովհետեւ ես սրտով, հոգով, մարմնով բաժանված չեմ լինի քեզանից: Դարձեալ քո հոգին պիտի ոգևորէ ինձ, դարձեալ քո սիրտը պիտի սիրտ տայ ինձ: Լյս պիտի ուժ և զօրութիւն ստանամ, միշտ այն տպաւորութեան տակ գրտնվելով, թէ Թամարը ինձ հետ է: Միթէ դու չես հաւատում այդ խօսքերին, որ այդ իսկապէս այդպէս է: Մենք հրեշտակներին չենք տեսնում, բայց հաւատացած ենք, որ նրանք աներեւութապէս գործում են մեզ հետ. օգնում են մեզ, երբ նրանցից օգնութիւն ենք խնդրում, զօրութիւն են տալիս մեզ, երբ նրանց աջակ-

յութեանն ենք զլիմուս: Դու կը լինես իմ պահապան հրեշտակը, թամար, դու այստեղից ևս կարող ես հովանաւորել և պաշտպանել ինձ: Դու գիտես, թամար, որ ես մինչև այսօր կատարած իմ ամենամեծ յաղթութիւններով պարտական եմ քեզ, միայն քեզ: Երբ ես վերադառնում էի կռիւի դաշտից գերիներով և պատերազմական անհուն աւար ինձ հետ բերելով, ոչ մի վարձատրութիւն, ոչ մի գովասանք ինձ համար այնքան քաղցր, այնքան թանկագին չէր, որպէս քո ժպիտը, որպէս քո համբոյրը, թամար, երբ ինձ զրկելով ասում էիր. «Իմ քնք, իմ հերոս... Այդ խօսքերը լցնում էին իմ սիրտը անսահման բերրութեամբ, ինձ աւելի ուժ և գօրծնելիւն էին տալիս, երբ մտածում էի, թէ կայ մէկը, որ անկեղծութեամբ համակրում է իմ գործունէութիւնը, և ես աշխատում էի քեզ աւելի ու աւելի հաճելի լինել, և աւելի մեծ գործեր գործել: Եւ իմ այժմեան արշաւանքը դէպի իմ հայրենիքը դարձեալ քո սիրոյ համար է, թամար: Լսիր, այդ մասին մի փոքր երկար պիտի խօսեմ քեզ հետ:

— Իմ կեանքի պատմութիւնը ուսուցել է ինձ հաւատալ ճակատագրին, հաւատալ բախտին: Իմ նախազգացումները միշտ կատարւած են եղել, երբ ես մի բանի վրա յոյս և հաւատ եմ ունեցել: Մենք սիրեցինք միմեանց դեռ այն ժամանակ, երբ ես հովիւ էի: Այդ իմ կողմից

մի տեսակ լրբութիւն էր, բայց ես հաւատացած էի, որ իմ վիճակը կը բարձրանայ և քեզ արժանի կը լինեմ: Այդպէս էլ եղաւ: Անակնկալ դէպքեր ինձ յաջողեցրին մոնել պալատը և քեզ աւելի մօտ լինել: Ես դեռ խիստ ստոր աստիճանի վրա էի կանգնած, երբ քո խորթ մայրը աշխատում էր քեզ ձգել իմ զիւրկը, որպէս զի ինքը աւելի զիւրութիւն ունենայ իր հարազատ աղջիկը տալ Լանին, որը քեզ սիրում էր: Բայց ես միշտ յետաձգում էի մեր ամուսնութիւնը, որովհետեւ ինձ դեռ բուական անարժան էի համարում քո ամուսինը լինելու: Այնուհետեւ իմ զիւրքը շատ բարձրացաւ, բայց ես դարձեալ մընացի այն համոզմունքի վրա, թէ դեռ մի բան, և ամենազլխաւոր բանը պակաս է: Այժմ մնում է լրացնել այդ պակասը: Ես վաղուց մտածում էի իմ հայրենիքի մասին, բայց սպասում էի, մինչև յաջող հանգամանքները նպաստէին իրագործելու իմ նպատակը: Այժմ հանգամանքները նպաստաւոր են և ես զիմում եմ այն նպատակին: Ազատել հայրենիքս, ազատել իմ ազգը և Հայաստանի թագուհու թագը քո գլխին դնել,— ահա այն մեծ նպատակը, թամար, որի մասին խօսում եմ: Ես այն ժամանակ միայն պիտի պսակվեմ քեզ հետ, երբ հայոց թագաւորներին և թագուհիներին թագերով կը պսակեն մեզ: Այդ ցնորք չէ, թամար, դա կախւած է իմ քաջու-

թիւնից և իմ սրի յաջողութիւնից: Իսկ քո սէրը բաւական է, Թամար, որ վառէ իմ քաջութիւնը, որ առաջնորդէ ինձ, որ լուսաւորէ իմ ճանապարհը այն հրեղէն սիւնի նման, որ Աստուած ուղարկեց իսրայէլը Նգիպտոսի գերութիւնից ազատող Մովսէսի ճանապարհը լուսաւորելու համար:

Մի ուրիշը Թամարի տեղ, լսելով այդ խօսքերը, կը գրկէր իր սիրելիին, կը համբուրէր նրան, անվերջ, անթիւ կերպով կը համբուրէր, կը թափէր նրա առջև իր հոգու ամենաշերմ գգայմունքները, և մարդկային լեզուի ամենաբարձր, ամենավսեմ խօսքերով կը յայտնէր իր սրտի անսահման ուրախութիւնը, թէ որքան բախտաւոր է ինքը, թէ որքան երջանիկ է, որ ունի մի այսպիսի քաջ, անձնանուէր և ազնիւ տղամարդ: Բայց Թամարը իր սովորական գեղեցիկ ժպիտը գեղեցիկ դէմքի վրա, դարձաւ դէպի բէկը, տսելով.—Այդ բոլորը շատ լաւ է, շատ սքանչելի է, բայց ես դարձեալ կրկնում եմ իմ աղաչանքը, որ ինձ էլ քեզ հետ տանես, որ ես էլ մաս ու բաժին ունենամ այն սուրբ գործի մէջ, որ պիտի կատարես դու:

—Անկարելի է, Թամար: Նթէ մի բան, որ պիտի խնդրեմ քեզանից իմ բաժանման ընդմիջում, — թող այդ լինի. մնացիւր քո հօր տանը, Պատերազմական գործը ունի իր այլ և այլ խո-

րամանկութիւնները: Դու բոլորովին կը փչացնես իմ կարգադրութիւնները, եթէ ինձ հետ գալու լինես: Պատճառները կը բացատրեմ քեզ: Դու գիտես, որ ես հեռանում եմ այստեղից ուխտաւորի անունով: Իբրև ամուսին քեզ ինձ հետ տանիլ չեմ կարող, որովհետև դու դեռ իմ նշանածն ես: Իսկ եթէ իբրև նշանած տանելու լինեմ, դա մի կողմից անպատշաճ է, միւս կողմից, հազիւ թէ, թոյլ կը տային: Բայց եթէ թողնելու ես լինէին, անպատճառ կը շրջապատեն քեզ մի ամբողջ խումբ կնիկներով, աղախիկներով և ծառաներով: Դրանց մօտ կը բացվի իմ հնարած ուխտագնացութեան գաղտնիքը, որը ես ամենայն զգուշութեամբ պէտք է ծածուկ պահեմ: Մնում է մի ուրիշ հնար, այն է՝ քեզ փախցնել այստեղից: Այդ ես կանէի, բոլորովին ուշադրութիւն չը դարձնելով բամբասանքի վրա, որովհետև սէրը աւելի բարձր է քան հասարակութեան նախապաշարմունքը: Բայց դարձեալ մի այսպիսի վարմունք կը վնասէր գործին: Նս իսկոյն կը մերկացնէի այն պատրուակը, ինչ անուշով որ այստեղից դուրս եմ գալիս: Իսկոյն կը սկսէին այստեղից հետամուտ լինել ինձ և լրտեսել իմ գործողութիւնը: Իմ պլանները այնուհետև բոլորովին կը խախտվէին:

— Նս այժմ համաձայն եմ քեզ հետ, ես այստեղ կը մնամ և կը սպասեմ քո յաջողութեա-

նր... Վերջին խօսքերը այնպիսի մի եղանակով արտասանեց թամարը, կարծես, նոյն բուռնությամբ նրա գլխից անցաւ մի նոր և աւելի գործնական նրա միտք։ Բէկը ոչինչ չը նկատեց, միայն գրկեց նրան և համբուրեց, ասելով.— Դիմ խեղացի, իմ հրեշտակ... Բայց ի՞նչ միտք էր այդ. ի՞նչը համոզեց նրան հրաժարվել իր յամառ պահանջից և այդպէս շուտ համաձայնվել բէկի հետ։ Թամարը կամքի տէր աղջիկ էր, նա հեշտութեամբ կոտորվող պտուղներից չէր։ Չիցէ թէ նա մտածեց. «Թող գնայ իմ սիրելին, ես նրան չեմ խանդարի... ես կը գնամ նրա ետեւից այն ժամանակ, երբ նա գործը սկսած կը լինի»... Ի՞նչ էլ որ լինէր նրա խորհուրդը, այդ միայն Աստուած գիտէ, բայց բէկին մեծ ուրախութիւն պատճառեց, որ կարողացաւ վերջապէս համոզել նրան։

— Ե՞րբ ես մտադիր ճանապարհ ընկնել, հարցրեց օրիորդը։

— Բոլոր պատրաստութիւնները կարգի դրած եմ, պատասխանեց բէկը.— ինձ մնում էր ամենադժուար խնդիրը, այն է՝ ստանալ քո համաձայնութիւնը. այժմ ուրախ եմ, որ մենք հաշտուեցանք։ Ես հէնց էդուց երեկոյեան կարող եմ դուրս գալ այստեղից։

— Ուրեմն մի ուշացիր, ըշտապեցնում էր օրիորդը.— Բայց ես պատուհանից նկատեցի, դու

գրում էիր մի թուղթ, ի՞նչ թուղթ էր այն։ Դու այնքան յուզված էիր գրելու ժամանակ, որ ես կարծում եմ, մի շատ կարեւոր բան պիտի լինէր։

— Որքան հետաքրքիր ես դու, թամար, ամեն բան ուզում ես գիտենալ, ասաց բէկը ծիծաղելով.— Ես գրում էի իմ կտակը։

— Կտակ... բացականչեց օրիորդը չիտթվելով.— Ի՞նչու համար է կտակը։

— Որ կնքած քեզ յանձնեմ, որ դու նրա կընիքը լուծես միայն այն ժամանակ, երբ իմ ընկանման լուրը քեզ կը բերեն։ Խօ կարող է պատահել, որ ինձ սպանեն։

— Կարող է պատահել... տխրութեամբ ասաց օրիորդը.— Բայց դու կասես ինձ այդ կտակի բովանդակութիւնը։

— Այժմ ոչ, բայց երբ կը մեռնեմ, բոլորը կարող ես գիտենալ։

— Երկի քո կայքերի, քո ճորտերի մասին է, դարձեալ հետաքրքրութեամբ հարցրեց օրիորդը։

— Աւելի լաւ է չը հարցնես, իմ մահը միայն իրաւունք կը տայ քեզ բացանել այն ծրարը, որ պիտի յանձնեմ քեզ։

— Այդ միջոցին Կատոն, որ ընդունարանում քնած էր, յանկարծ զարթեցաւ, և նկատելով երգիքից վաղորդեան լոյսը, վազեց բէկի ննջաբանը, ասելով։

— Թամար, շուտով փողոցները կը լցվեն մարդիկներով, դու շատ ես ուշանում:

— Լաւ, դրսում սպասիր, ես այս րոպէիս կը գամ. ասաց նրան օրիորդը փոքր ինչ բարկացած ձայնով և դարձաւ դէպի բէկը:

— Մենք էլի կը տեսնվենք, այնպէս չէ:

— Անպատճառ, ես առաւօտեան կը գամ մեծ պարոնին իմ վերջին մնաք բարեաւը ասելու, յետոյ կանցնեմ քեզ մօտ: Միայն այնպէս կարգադրիր, որ քո սենեակում ուրիշ ոչ ոք չը լինի բացի քեզանից:

Օրիորդը վեր կացաւ: Բէկը բռնեց նրա երկու ձեռքերից և սարսափելով նկատեց, որ նրանց վրա արեան բծեր կային:

— Այդ ինչ է, հարցրեց նա, աւելի ուշադրութեամբ նայելով օրիորդի կեղեքված ձեռքերի վրա:

— Ես այսօր ինձ նախապատրաստեցի արեան համար, ասաց նա ժպտելով. — պարտէզի ցանկապատից անցնելու ժամանակ ձեռքերս ծաւտեցի:

Երիտասարդը խորին յափշտակութեամբ նրա ձեռքերը սեղմեց իր շրթունքի վրա, ասելով.

— Ես աւելի մեծ հաճութեամբ կը համբուրէի այդ ձեռքերը, եթէ մեր թշնամիների արիւնով ներկված լինէին:

— Այդ էլ կը լինի... պատասխանեց օրիորդը խորհրդաւոր ձայնով և փաթաթվեցաւ երիտա-

սարդի պարանոցին: Նրանք երկար չէին բաժանվում միմեանցից, մինչև նախասենեակից կրկին լսելի եղաւ Կատօի առախորժ կանչիւնը. «բաւական է... ուշանում ես, օրիորդ»...

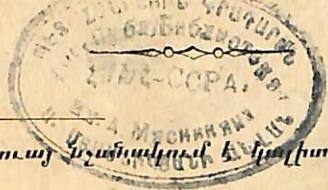
Օրիորդը փաթաթվելով իր շալի մէջ, բէկի տան ետեւի դռնով դուրս եկաւ պարտէզը. բէկը ճանապարհ դրեց նրան մինչև պարտէզի ցանկապատի չարչուան: *) Երկինքը բոլորովին ամպամած լինելով, նոր ծագող առաւօտը դեռ մթին էր: Մոխրագոյն մառախուղը պատել էր ամենուրեք: Օրիորդը բաժանվեցաւ իր սիրելիից, կրկին և կրկին անգամ հարցնելով.

— Կը գաս ինձ մօտ, կը գաս... չուշանաս, սիրելիս...

— Չեմ ուշանայ, իմ հրեշտակ...

Նոյն աւուր երեկոյեան պահուն Գաւիթ բէկը թողեց Վրաստանի հին մայրաքաղաք Մցխէթը, և դուրս գալով վրաց Շահնամաղ իշխանի ծառայութիւնից, իր քառասուն քաջերի հետ ուղևորվեցաւ դէպի Սիւնեաց աշխարհ:

Երկրորդ գրքի վերջը:

*) Չարչուայ նշանակում է կախարհայ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0378061

59.162